

ISSN 1694-7452

e-ISSN 1694-8610

1939

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК
ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
of OSH STATE UNIVERSITY

№3 (2023)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Вестник Ошского государственного университета

Bulletin of Osh State University

ISSN: 1694-7452

e-ISSN: 1694-8610

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“ОшМУнун жарчысы” эл аралык мультидисциплинардуу илимий журналы 2000-жылдан бери чыгат.

Журнал Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан табигый, гуманитардык, социалдык, экономикалык, социалдык жана башка тармактарда илимдин кандидаты жана доктору илимий даражасын алуу үчүн диссертациялардын негизги жыйынтыктарын жарыялоо үчүн, ошондой эле аспирантура, магистратурадагылар үчүн сунуш кылынган рецензияланган алдыңкы илимий журналдардын тизмесине киргизилген.

Журнал үч тилде – кыргыз, орус жана англис тилдеринде макалаларды кабыю алат. Материалдарды жарыялоо бекер. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал жылына 4 жолу чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

Журнал 2014-жылдын 25-августунда Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде GR сериясында №003782 менен кайра каттоодон өтүп, расмий түрдө “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы” деп аталды. 2016-жылдын 13-октябрынан тартып журнал РИНЦтин илимий электрондук китепканасы (№564-10/2016) менен эки тараптуу келишимдин негизинде кызматташып келет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналга чыккан макалалардын метамаалыматтары CrossRefте катталып ар бир автордун макаласына DOI – цитаталарды, шилтемелерди жана электрондук документтерге кирүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу үчүн колдонулган санарип объектинин идентификатору ыйгарылат.

“ОшМУнун Жарчысы” материалдарынын электрондук версиялары www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

ISSN 1694-7452 (басма версиясы)

e-ISSN 1694-8610 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Международный мультидисциплинарный научный журнал “Вестник ОшГУ” издается с 2000 года.

Журнал включен в перечень ведущих рецензируемых научных журналов, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики для публикации основных результатов диссертаций на соискание ученых степеней кандидата и доктора наук, а также аспирантов, магистрантов в области естественных, гуманитарных, социальных, экономических, общественных и других наук.

Журнал публикует статьи на трех языках – кыргызском, русском и английском, принимает материалы к публикации на безвозмездной основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: 4 выпуска в год (возможны дополнительные специальные выпуски).

25 августа 2014 года издание прошло перерегистрацию в Министерстве юстиции КР под №003782, серии ГР и стал официально называться “Вестник ОшГУ”. С 13 октября 2016 года журнал на основе двухстороннего договора сотрудничает с научной электронной библиотекой РИНЦ (№564-10/2016).

В настоящее время журнал “Вестник ОшГУ” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Метаданные статей регистрируются в CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы.

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ” размещаются на сайтах www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik и www.e-library.ru в открытом доступе.

Учредитель

Ошский государственный университет

ISSN 1694-7452 (печатная версия)

e-ISSN 1694-8610 (электронная версия)

Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The international multidisciplinary scientific journal “Bulletin of Osh State University” has been published since 2000.

The journal is included in the list of leading peer-reviewed scientific journals recommended by the Higher Attestation Commission of the Kyrgyz Republic for publishing the main results of dissertations for the degree of candidate and doctor of sciences, as well as postgraduates in the field of natural, humanitarian, social, economic, social and other sciences.

The journal publishes articles in three languages – Kyrgyz, Russian and English, accepts materials for publication free of charge. The journal does not charge for the submission of articles, their review and their publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: 4 issues per year (additional special issues are possible).

On August 25, 2014, the journal was re-registered in the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 003782, GR series and became officially called the “Bulletin of Osh State University”. Since October 13, 2016, the journal has been cooperating on the basis of a bilateral agreement with the Russian Science Citation Index (RSCI) (No. 564-10/2016).

The journal is indexed in RSCI (Russian Science Citation Index).

Journal articles are registered in CrossRef and each author’s article must be assigned a DOI - a digital object identifier that is used to provide citations, links and access to electronic documents.

Electronic versions of the “Bulletin of Osh State University” materials are posted on the websites www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik and www.e-library.ru in the public domain.

Founder

Osh State University

ISSN 1694-7452 (print version)

e-ISSN 1694-8610 (electronic version)

DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич - физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, rector@oshsu.kg

Башкы редактордун орун басары

Арапбаев Русланбек Нурматович - физика-математика илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, arapbaev@oshsu.kg

Жооптуу редактор

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич - PhD, Ош мамлекеттик университети, shjaparaliev@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Педагогика жана филология илимдери

Момуналиев Саткынбай Момуналиевич - педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, smomunaliev@oshsu.kg

Укуева Бушарипа Кожояровна - педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, ukueva@oshsu.kg

Зулпукаров Капар Зулпукарович - педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, zulpukarov48@mail.ru

Мадмарова Гулипа Араповна - педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, gulipa.madmarova@mail.ru

Сабирова Венера Кубатовна - педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, sabirova_venera@yandex.ru

Калыгулова Сабыркүл Шамситдиновна – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, skalvgulova@gmail.com

Караева Зина Караевна - филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргызстан эл аралык университети, zina.karaeva@yahoo.com

Жамгырчиева Гулина Төлөнбаевна - филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, gulina65@inbox.ru

Физика-математика, техника жана экономикалык илимдер

Сопуев Адахимжан Сопуевич – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, sopuev@mail.ru

Ташполотов Ысламидин Ташполотович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, itashpolotov@mail.ru

Алыбаев Курманбек Сарманович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Матиева Гүлбадан Матиевна – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, gulbadan_57@mail.ru

Асанов Авыт Асанович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, avyt.asanov@manas.edu.kg

Турсунов Дилмурат Абдиллажанович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, dtursunov@oshsu.kg

Кенжаев Идирисбек Гуламович - техника илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, kenjaevig@rambler.ru

Обозов Алайбек Жумабекович – техника илимдеринин доктору, профессор, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, obozov-a@mail.ru

Кылычев Шавкат Исакович - техника илимдеринин доктору, профессор, Ташкент финансы институту, Өзбекстан, klichevsh@list.ru

Маткеримов Таалайбек Ысманалиевич - техника илимдеринин доктору, профессор, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, taalai_m@list.ru

Эргашев Сыражидин - техника илимдеринин доктору, профессор, Фергана политехникалык институту, Өзбекстан, fesirojiddin@bk.ru

Эргешбаев Уран Жумабекович – экономика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, uranbek65@mail.ru

Убайдуллаев Мирлан Байдусенович - экономика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, mirlanbek@mail.ru

Попкова Елена Геннадьевна – экономика илимдеринин доктору, профессор, Волгоград мамлекеттик техникалык университети, Россия, Волгоград, popkova@inno.mgimo.ru

Тарых, юридика жана философия илимдери

Абылабек Асанканов – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун директору, abylabek.asankanov@mail.ru

Смадияров Сыдык Акунович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, ssmadiyarov@mail.ru

Арстанов Сабыркул Абдиманатович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, sabyrkul@mail.ru

Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, gulnaz.chynykeeva@mail.ru

Кулдышева Гүлсара Кенжеевна – юридика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, kuldysheva@mail.ru

Дуйсенов Эркин Эрманович – юридика илимдеринин доктору, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин юридикалык факультетинин конституциялык жана административдик укук профессору, Казакстан, duysenov.e@mail.ru

Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – юридика илимдеринин доктору, профессор, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети, 23ren09@mail.ru

Мукасов Ысманалы Мукасович – философия илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, mykasov1@mail.ru

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович - философия илимдеринин доктору, профессордун милдетин аткаруучу, Ош мамлекеттик университети, isakov-oshgui@mail.ru

Шарипова Эркайым Козуевна – философия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, e.sharipova_kg@mail.ru

Нурдинова Канышай Хамитовна – философия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, nurdinova49@mail.ru

Арипов Ниязали Турдалиевич – философия илимдеринин доктору, доцент, Ош мамлекеттик университети, niyazali.aripov@gmail.com

Медицина илимдери

Мамасаидов Абдумиталип Ташалиевич - медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, amamasaidov@oshsu.kg

Белов Георгий Васильевич - медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, georgybelov54@gmail.com

Узаков Орозалы Жаанбаевич - медицина илимдеринин доктору, профессор, УНПК «МУК» Эл аралык жогорку медициналык мектебинин профессору, oroz7@mail.ru

Шатманов Сүйүналы Токтоназарович – медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, sshatmanov@oshsu.kg

Муратов Абдижалил Абдразакович – медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, muratov@mail.ru

Тайчиев Имамназар Тайчиевич - медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, tajchiev@mail.ru

Мамаев Түгөлбай Мамаевич — медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, mamaev_tugolbay@mail.ru

Эшиев Абдрахман Молдалиевич — медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич — медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, saparbai@mail.ru

Райымбеков Оторбай Райымбекович - медицина илимдеринин доктору, профессор, С.Б. Данияров атындагы Кыргыз мамлекеттик кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу медициналык институтунун түштүк филиалынын директору, otorbay@inbox.ru

Муратов Жаныбек Кудайбакович - медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, kudaibakov66@gmail.com

Калматов Роман Калматович - медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, rkalmatov@oshsu.kg

Юрченко Владимир Владимирович — медицина илимдеринин доктору, профессор, Герцендеги аскер-деңиз ооруканасы, Россия, Калининград, yurchenkovld@mail.ru

Салахиддинов Камолитдин Зухриддинович - медицина илимдеринин доктору, профессор, Андижан мамлекеттик медицина институту, Озбекстан, salakhiddiniv6111@scientifictext.ru

Биология, химия, география жана айыл чарба илимдери

Низамиев Абдирашит Гумарович – география илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, nizamiev@oshsu.kg

Матикеев Курманали – география илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, kmatikeev@oshsu.kg

Алтыбаева Дилбара Тойчиевна - химия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, daltybaeva@oshsu.kg

Абдуллаева Майрам Дукуевна - техника илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, mabdullaeva@oshsu.kg

Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна - биология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, zhumol@oshsu.kg

Тажибаев Акынбек - биология илимдеринин доктору, профессор, atajibaev@oshsu.kg

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич - айыл чарба илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, aabdurasulov@oshsu.kg

Юлдашбаев Юсупжан Артыкович - профессор, Россия илимдер академиясынын академиги, К. Тимирязев атындагы Россия мамлекеттик агрардык университети-МСХА, Россия, zoo@rgau-msha.ru

Столповский Юрий Анатольевич – биология илимдеринин доктору, профессор, Н.И.Вавилов атындагы Жалпы генетика институту, Россия, Москва, stolpovsky@mail.ru

Савинков Алексей Владимирович - ветеринария илимдеринин доктору, доцент, Самара мамлекеттик агрардык университети, Россия, avsav@mail.ru

Колесников Владимир Иванович - ветеринария илимдеринин доктору, профессор, Ставрополь мамлекеттик агрардык университети, Россия, kvi1149@mail.ru

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич - доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, rector@oshsu.kg

Заместитель главного редактора

Арапчаев Русланбек Нурмаматович - кандидат физико-математических наук, доцент, Ошский государственный университет, rarapbaev@oshsu.kg

Ответственный редактор

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич - PhD, Ошский государственный университет, shjaparaliev@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии

Педагогические и филологические науки

Момуналиев Саткынбай Момуналиевич – доктор педагогических наук, профессор, Ошский государственный университет, smomunaliev@oshsu.kg

Үкүева Бушарипа Кожояровна – доктор педагогических наук, профессор, Ошский государственный университет, ukueva@oshsu.kg

Зулпукаров Капар Зулпукарович – доктор педагогических наук, профессор, Ошский государственный университет, zulpukarov48@mail.ru

Мадмарова Гулипа Араповна – доктор педагогических наук, профессор, Ошский государственный университет, madmarova@mail.ru

Сабирова Венера Кубатовна – доктор педагогических наук, профессор, Ошский государственный университет, sabirova_venera@yandex.ru

Калыгулова Сабыркуль Шамситдиновна – кандидат филологических наук, доцент, Ошский государственный университет, skalygulova@gmail.com

Караева Зина Караевна – доктор филологических наук, профессор, Международный университет Кыргызстана, karaeva@yahoo.com
Жамгырчиева Гулина Толонбайевна – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет, gulina65@inbox.ru

Физико-математические, технические и экономические науки

Сопуев Адахимжан Сопуевич - доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, sopuev@mail.ru
Ташполотов Ысламидин Ташполотович – доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, itashpolotov@mail.ru
Алыбаев Курманбек Сарманович – доктор физико-математических наук, профессор, Жалал-Абадский государственный университет, Кыргызстан, alybaevkurmanbek@rambler.ru
Матиева Гулбадан Матиевна – доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, gulbadan_57@mail.ru
Асанов Авыт Асанович – доктор физико-математических наук, профессор, Национальная академия наук Кыргызской Республики, asanov@manas.edu.kg
Турсунов Дилмурат Абдиллажанович – доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, dtursunov@oshsu.kg
Кенжаев Идирибек Гуламович – доктор технических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, kenjaevig@rambler.ru
Обозов Алайбек Джумабекович – доктор технических наук, профессор, Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, Кыргызстан, obozov-a@mail.ru
Кылычев Шавкат Исакович – доктор технических наук, профессор, Ташкентский финансовый институт, Узбекистан, klichevsh@list.ru
Маткеримов Таалайбек Ысманалиевич – доктор технических наук, профессор, Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, Кыргызстан, taalai_m@list.ru
Эргашев Сирожиддин Фаязович – доктор технических наук, профессор, Ферганский политехнический институт, Узбекистан, fesirojiddin@bk.ru
Эргешбаев Уран Жумабекович – доктор экономических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, uranbek65@mail.ru
Убайдуллаев Мирлан Байдусенович – доктор экономических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, mirlanbek@mail.ru
Попкова Елена Геннадьевна – доктор экономических наук, профессор, Волгоградский государственный технический университет, Россия, Волгоград, popkova@inno.mgimo.ru

Исторические, юридические и философские науки

Асанканов Абылабек – доктор исторических наук, профессор, Директор института истории, археологии и этнологии имени Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики, Кыргызстан, abylabek.asankanov@mail.ru
Смадияров Сыдык Акунович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет, Кыргызстан, ssmadiyarov@mail.ru
Арстанов Сабыркул Абдиманович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет, Кыргызстан, sabyrkul@mail.ru
Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет, Кыргызстан, gulnaz.chynykeeva@mail.ru
Кульдышева Гулсара Кенжеевна – доктор юридических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, kuldysheva@mail.ru
Дүйсенов Эркин Эрманович – доктор юридических наук, профессор конституционного и административного права Юридического факультета КазНУ им. Аль-Фараби, Казакстан, duysenov.e@mail.ru
Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – доктор юридических наук, профессор, Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина, Кыргызстан, 23ren09@mail.ru
Мукасов Ысманалы Мукасович – доктор философских наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызстан, mykasov1@mail.ru
Исаков Кубанычбек Абдыкадырович – доктор философских наук, исполняющий обязанности профессора, Ошский государственный университет, Кыргызстан, isakov-oshgui@mail.ru
Шарипова Эркайым Козуевна – доктор философских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, sharipova_kg@mail.ru
Нурдинова Канышай Хамитовна – доктор философских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, nurdinova49@mail.ru
Арипов Ниязали Турдалиевич – доктор философских наук, доцент, Ошский государственный университет, Кыргызстан, aripov@gmail.com

Медицинские науки

- Мамасаидов Абдумиталип Ташалиевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, amamasaidov@oshsu.kg
- Белов Георгий Васильевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, georgybelov54@gmail.com
- Узаков Орозалы Жаанбаевич – доктор медицинских наук, профессор Международной высшей школы медицины УНПК «МУК», Кыргызстан, oroz7@mail.ru
- Шатманов Суйуналы Токтоназарович – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, sshatmanov@oshsu.kg
- Муратов Абдиджалил Абдразакович – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, muratov@mail.ru
- Тайчиев Иманназар Тайчиевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, tajchiev@mail.ru
- Мамаев Туголбай Мамаевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, mamaev_tugolbay@mail.ru
- Эшиев Абдрахман Молдалиевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru
- Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, saparbai@mail.ru
- Райымбеков Оторбай Райымбекович – доктор медицинских наук, профессор, Директор Южного филиала Кыргызского государственного медицинского института переподготовки и повышения квалификации им. С.Б. Даниярова, Кыргызстан, otorbay@inbox.ru
- Муратов Жаныбек Кудайбакович – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, kudaibakov66@gmail.com
- Калматов Роман Калматович – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, rkalmatov@oshsu.kg
- Юрченко Владимир Владимирович – доктор медицинских наук, профессор, Военно-морской госпиталь на Герцена, Россия, Калининград, yurchenkovld@mail.ru
- Салахиддинов Камолитдин Зухриддинович – доктор медицинских наук, профессор, Андижанский государственный медицинский институт, Узбекистан, salakhiddiniv6111@scientifictext.ru

Биологические, химические, географические и сельскохозяйственные науки

- Низамиев Абдирашит Гумарович – доктор географических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, nizamiev@oshsu.kg
- Матикеев Курманали – доктор географических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, kmatikeev@oshsu.kg
- Алтыбаева Дильбара Тойчиевна – доктор химических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, daltybaeva@oshsu.kg
- Абдуллаева Майрам Дукуевна – доктор технических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, mabdullaeva@oshsu.kg
- Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна – доктор биологических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, zhumol@oshsu.kg
- Тажибаев Акынбек – доктор биологических наук, профессор, atajibaev@oshsu.kg
- Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, aabdurasulov@oshsu.kg
- Юлдашбаев Юсупжан Артыкович – профессор, академик РАН, Российский государственный аграрный университет-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия, Москва, zoo@rgau-msha.ru
- Столповский Юрий Анатольевич – доктор биологических наук, профессор, Институт общей генетики им. Н. И. Вавилова РАН, Россия, Москва, stolpovsky@mail.ru
- Савинков Алексей Владимирович – доктор ветеринарных наук, доцент, Самарский государственный аграрный университет, Россия, avsav@mail.ru
- Колесников Владимир Иванович – доктор ветеринарных наук, профессор, Ставропольский государственный аграрный университет, Россия, kvil149@mail.ru

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Kozhobekov Kudaiberdi Gaparalievich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, rector@oshsu.kg

Deputy Editor-in-chief

Arapbaev Ruslanbek Nurmatovich - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Osh State University, rarapbaev@oshsu.kg

Managing Editor

Zhapparaliev Sherbol Zhapparalievich - PhD, Osh State University, shjapparaliev@oshsu.kg

Members of the editorial board

Pedagogical and philological sciences

Momunaliev Satkynbay Momunalievich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Osh State University, smomunaliev@oshsu.kg
Ykuyeva Busharipa Kozhoyarovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Osh State University, ukueva@oshsu.kg
Zulpukarov Kapar Zulpukarovich - Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University, zulpukarov48@mail.ru
Madmarova Gulipa Arapovna - Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University, madmarova@mail.ru
Sabirova Venera Kubatovna - Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University, sabirova_venera@yandex.ru
Kalygulova Sabyrkul Shamsitdinovna - Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University, skalygulova@gmail.com
Karaeva Zina Karaevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, International University of Kyrgyzstan, karaeva@yahoo.com
Zhamgyrchieva Gulina Tolonbayevna - Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University, gulina65@inbox.ru

Physics-Mathematics, Engineering and Economical sciences

Sopuev Adakhimzhan Sopuevich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, sopuev@mail.ru
Tashpolotov Yslamidin Tashpolotovich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, itashpolotov@mail.ru
Alybaev Kurmanbek Sarmanovich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan, alybaevkurmanbek@rambler.ru
Matieva Gulbadan Matieвна - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, gulbadan_57@mail.ru
Asanov Avyt Asanovich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, asanov@manas.edu.kg
Tursunov Dilmurat Abdillazhanovich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, dtursunov@oshsu.kg
Kenzhaev Idirisbek Gulamovich – Doctor of Technical Sciences, Professor, Osh State University, kenjaevig@rambler.ru
Obozov Alaibek Dzhumabekovich - Doctor of Technical Sciences, Professor, Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov, obozov-a@mail.ru
Kylychev Shavkat Isakovich - Doctor of Technical Sciences, Professor, Tashkent Financial Institute, Uzbekistan, klichevsh@list.ru
Matkarimov Taalibek Ysmanalievich - Doctor of Technical Sciences, Professor, Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov, taalai_m@list.ru
Ergashev Syrazhidin - Doctor of Technical Sciences, Professor, Ferghana Polytechnic Institute, Uzbekistan, fesirojiddin@bk.ru
12.Ergeshbaev Uran Zhumabekovich – Doctor of Economical Sciences, Professor, Osh State University, uranbek65@mail.ru
Ubaidullaev Mirlan Baidusenovich - Doctor of Economical Sciences, Professor, Osh State University, mirlanbek@mail.ru
Popkova Elena Gennadievna – Doctor of Economical Sciences, Professor, Volgograd State Technical University, Russia, Volgograd, popkova@inno.mgimo.ru

History, law and philosophical sciences

Asankanov Ablabek - Doctor Of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after B. Dzhamgerchinov of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, abylabek.asankanov@mail.ru
Smadiyarov Sydyk Akunovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University, ssmadiyarov@mail.ru
Arstanov Sabyrkul Abdimanapovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University, sabyrkul@mail.ru
Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University, gulnaz.chynykeeva@mail.ru
Kuldysheva Gulsara Kenzheevna – Doctor of Law Sciences, Professor, Osh State University, kuldysheva@mail.ru

Duysenov Erkin Ermanovich - Doctor of Law, Professor of Constitutional and administrative law of the Faculty of Law of the Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, duysenov.e@mail.ru
Rakimbaev Erkinbek Nurudinovich - Doctor of Law, Professor, Kyrgyz-Russian Slavic University named after. B.N. Yeltsin, Kyrgyzstan, 23ren09@mail.ru
Mukasov Ysmanaly Mukasovich – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, mykasov1@mail.ru
Isakov Kubanychbek Abydkadyrovich – Doctor of Philosophical Sciences, Acting Professor, Osh State University, isakov-oshgui@mail.ru
Sharipova Erkaiym Kozuevna – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Osh State University, sharipova_kg@mail.ru
Nuridinova Kanyshay Khamitovna – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Osh State University, nuridinova49@mail.ru
Aripov Niyazali Turdalievich – Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Osh State University, aripov@gmail.com

Medical sciences

Mamasaidov Abdumitalip Tashalievich – Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, amamasaidov@oshsu.kg
Belov Georgy Vasilievich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, georgybelov54@gmail.com
Uzakov Orozaly Zhaanbayevich - Doctor of Medical Sciences, Professor, International Higher School of Medicine UNPK "MUK", oroz7@mail.ru
Shatmanov Suyunaly Toktonazarovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, sshatmanov@oshsu.kg
Muratov Abdijalil Abdrazakovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, muratov@mail.ru
Taychiev Imamnazar Taychievich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, tajchiev@mail.ru
Mamaev Tugolbai Mamaevich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, mamaev_tugolbay@mail.ru
Eshiev Abdрахman Moldalievich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru
Zholdoshev Saparbai Tezekbaevich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, saparbai@mail.ru
Rayymbekov Otorbai Raiymbekovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Director of the Southern Branch of the Kyrgyz State Medical Institute for Retraining and Advanced Training named after S.B. Daniyarov, otorbay@inbox.ru
Muratov Zhanybek Kudaibakovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, kudaibakov66@gmail.com
Kalmatov Roman Kalmatovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, rkalmatov@oshsu.kg
Yurchenko Vladimir Vladimirovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Naval hospital on Herzen, Russia, Kaliningrad, yurchenkovld@mail.ru
Salakhiddinov Kamoliddin Zukhriddinovich - Doctor of Medical Sciences, Professor, Andijan State Medical Institute, Uzbekistan, salakhiddiniv6111@scientifictext.ru

Biology, chemistry, geography, agricultural sciences

Nizamiyev Abdirashit Gumarovich – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Osh State University, nizamiyev@oshsu.kg
Matikeev Kurmanali - Doctor of Geographical Sciences, Professor, Osh State University, kmatikeev@oshsu.kg
Altybayeva Dilbara Toychievna - Doctor of Geographical Sciences, Professor, Osh State University, daltybaeva@oshsu.kg
Abdullaeva Mairam Dukuevna - Doctor of Technical Sciences, Professor, Osh State University, mabdullaeva@oshsu.kg
Zhumabayeva Tasilkan Toktomamatovna – Doctor of Biological Sciences, Professor, Osh State University, zhumol@oshsu.kg
Tazhibayev Akynbek - Doctor of Biological Sciences, Professor, atajibaev@oshsu.kg
Abdurasulov Abdugani Khalmurzaevich – Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Osh State University, aabdurasulov@oshsu.kg
Yuldashbaev Yusupzhan Artykovich - Professor, academician of the Russian academy of Sciences, zoo@rgau-msha.ru
Stolpovsky Yury Anatolyevich - Doctor of Biological Sciences, Professor, Institute of General Genetics named after N. I. Vavilov RAS, Russia, Moscow, stolpovsky@mail.ru
Savinkov Aleksey Vladimirovich – Doctor of Veterinary Sciences, Assistant Professor, Samara State Agrarian University, Russia, avsav@mail.ru
Vladimir Ivanovich Kolesnikov - Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Stavropol State Agrarian University, Russia, kvi1149@mail.ru

МАЗМУНУ

Содержание
Contents

БИОЛОГИЯ / BIOLOGY

Moldaliev Zh.T., Ozdemir H.

Truths and Misconceptions of the Plants Used in Traditional Medicine.....1

ВЕТЕРИНАРИЯ / VETERINARY MEDICINE

Брянцев А.Ю., Горелик О.В., Харлап С.Ю., Горелик А.С., Ребезов М.Б.

Оценка физико-химических показателей молока коров в зависимости от линейной принадлежности.....9

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Bekmagambetova M.Zh., Vimoldanova A.A., Eralina A.Y.

Turgai Region in Pre-Revolutionary Works: In the Context of “New Imperial History”21

ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Адамбаева Ж.И., Темирбаева А.К., Куштарали у. М.

Адамдын организмдиндеги зат алмашуу процесстерине витаминдердин таасири33

Акматова А.А., Үсөн к. М., Ташболот к. А.

Аялдардын билимге умтулуусундагы STEM-окутуу технологиясынын орду43

Кыштообаева Ч.А.

Окуучулардын билим сапатын жогорулатууда компьютердик технологиялардын ролу51

Талипов А.Т., Тагаева Д.А., Кубанычбек к. Т.

Интерактивдүү геометриялык чөйрө түзүү аркылуу окуучуларда түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу59

МАТЕМАТИКА / MATHEMATICS

Садиева А.С.

Туруксуз спектрге ээ болгон сингулярдык козголгон маселенин чыгарылышынын асимптотикасы.....65

ХИМИЯ / CHEMISTRY

Эрназарова Э.Э., Турдумамбетов К., Ажибаева З.С., Содомбеков И.С.

Углеводный состав лопуха гладкосемянного (*arctium leiospermum*) в зависимости от экологических мест произрастания73

ЭКОНОМИКА / ECONOMY

Имаралиев О.Р., Абжапар к. Ф., Абдуллаева К.Р.

Студенттерди окутууда башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу көндүмдөрүн калыптандыруу81

Касьмова С.М.

Инклюзивное образование и его экономическая эффективность.....91

Омурканова Ж.Э.
Оценка качества жизни населения и пути его повышения в Таласской области.....103

Рыскулбеков И.А.
Экономический потенциал аграрного сектора экономики Таласской области: проблемы и перспективы его развития в условиях интеграции.....113

ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Алтыкеева Н.Ж., Ниясалиева Б.А.
Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде баланы элдик оозеки чыгармачылык аркылуу тарбиялоонун мааниси.....123

Абдимиталип у. Н., Жапаралиев Ш.Ж.
Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр.....131

ТЕОЛОГИЯ / THEOLOGY

Yıldız M.S.
Evaluation of Organizational Citizenship Behavior (OVD) in Terms of the Quran and Sunna.....143

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 1-7

БИОЛОГИЯ

УДК: 57.01.08

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_1](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_1)

**TRUTHS AND MISCONCEPTIONS OF THE PLANTS USED IN TRADITIONAL
MEDICINE**

ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА КОЛДОНУЛГАН ӨСҮМДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨ ЧЫНДЫКТАР
ЖАНА ТУУРА ЭМЕС ТҮШҮНҮКТӨР

ПРАВДА И ЗАБЛУЖДЕНИЯ О РАСТЕНИЯХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ТРАДИЦИОННОЙ
МЕДИЦИНЕ

Moldaliev Zhoomart Tumakovich

Молдалиев Жоомарт Тумакович

Молдалиев Жоомарт Тумакович

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Osh State University

б.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.б.н., доцент, Ошский государственный университет

joomart77@oshsu.kg

<https://orcid.org/0000-0001-5525-7629>

Hasan Ozdemir

Хасан Оздемир

Хасан Оздемир

PhD, Osh State University

PhD, Ош мамлекеттик университети

PhD, Ошский государственный университет

hasanozdemir@oshsu.kg

<https://orcid.org/0009-0009-0218-7554>

TRUTHS AND MISCONCEPTIONS OF THE PLANTS USED IN TRADITIONAL MEDICINE

Abstract

Plants has an important place in people's lives since the existence of the world. Plants have always been in our lives, sometimes as food, and sometimes to find healing. Plants have been one of the biggest reasons why people settled down. While people obtained great healing from plants, they also used it for different purposes. For example, the accidentally discovered taxane plant was once used to poison people. In addition, the taxane plant is one of the most used plants in breast cancer today. While morphine was used as a great pain reliever in the past, it is also used as a recreational drug today. A substance that is a great source of healing also causes serious damage to the human body, even death. At the same time, even if the plants are not used for wrong purposes, their misuse also has negative consequences for humans. For example, while the chasteberry is a miraculous plant for women, it is a plant that men should stay away from. Since it increases the estrogen level, it gives good results in women and causes infertility in men. Examples like this would not end by counting. With this article, while explaining what kind of healing the plants contain and their harms; In addition, there is information about how people should use it according to age, gender and disease status.

Keywords: Traditional Medicine, Herbal Medicine, Phytotherapy, Alternative Medicinal Plants.

ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА КОЛДОНУЛГАН ӨСҮМДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨ ЧЫНДЫКТАР ЖАНА ТУУРА ЭМЕС ТҮШҮНҮКТӨР

Аннотация

Өсүмдүктөр дүйнөсү жаралгандан бери адамдардын жашоосунда маанилүү орунду ээлеп келет. Өсүмдүктөр ар дайым жашообузда, кээде азык, кээде дары катары колдонулган. Өсүмдүктөр элдин отурукташуусунун негизги себептеринин бири болгон. Адамдар өсүмдүктөрдөн көп шыпаа таап, аларды түрдүү максаттарда да колдонушкан. Масалы, кокустан табылган таксан өсүмдүктөрү бир кезде адамдарды уулантуу үчүн да колдонгон. Мындан тышкары, таксан өсүмдүктөрү бүгүнкү күндө эмчек рагы үчүн эң көп колдонулат. Мурда морфин эң сонун ооруну басандатуучу каражат катары колдонулса, бүгүнкү күндө ал эс алуу дары катары да колдонулат. Эң сонун айыктыруучу булак болгон зат да адамдын организминде, өлүмгө чейин олуттуу зыян келтирет. Ошол эле учурда өсүмдүктөр өз максатына ылайык пайдаланылбаса да, аларды туура эмес пайдалануу да адам үчүн терс кесепеттерге алып келет. Мисалы, витекс аялдар үчүн керемет өсүмдүк болсо, эркектер андан алыс болушу керек. Ал эстроген деңгээлин жогорулаткандыктан, аялдарда жакшы натыйжаларды берип, эркектерде тукумсуздукка алып келет. Бул сыяктуу мисалдар санап бүтпөйт. Бул макалада өсүмдүктөрдүн кандай дарылык касиеттерин жана алардын зыянын түшүндүрөбүз. Мындан тышкары, адамдар жашы, жынысы жана оорунун абалына жараша аны кантип колдонуу керектиги жөнүндө маалыматтар берилет.

Ачык сөздөр: салттуу медицина, чөптөр, фитотерапия, альтернативдик дары өсүмдүктөрү.

ПРАВДА И ЗАБЛУЖДЕНИЯ О РАСТЕНИЯХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЕ

Аннотация

Растения занимают важное место в жизни людей с момента существования мира. Растения всегда были в нашей жизни, иногда как пища, а иногда и как лекарство. Растения были одной из главных причин, по которой люди осели. Хотя люди получали большое исцеление от растений, они также использовали их для разных целей. Например, случайно обнаруженное растение таксан когда-то использовалось для отравления людей. Кроме того, таксановое растение сегодня является одним из наиболее часто используемых растений при раке молочной железы. В то время как морфин использовался в качестве отличного болеутоляющего средства в прошлом, сегодня он также используется в качестве рекреационного наркотика. Вещество, которое является отличным источником исцеления, также наносит серьезный ущерб человеческому телу, вплоть до смерти. В то же время, даже если растения используются не по назначению, неправильное их использование также имеет негативные последствия для человека. Например, в то время как витекс является чудотворным растением для женщин, мужчинам следует держаться подальше от него. Поскольку он повышает уровень эстрогена, он дает хорошие результаты у женщин и вызывает бесплодие у мужчин. Примеры, подобные этому, не заканчиваются подсчетом. В этой статье, объясняя, какие целебные свойства содержат растения и их вред. Кроме того, есть информация о том, как люди должны использовать его в зависимости от возраста, пола и статуса заболевания.

Ключевые слова: традиционная медицина, фитотерапия, альтернативные лекарственные растения.

Introduction

The plant kingdom, which has adapted to almost all parts of the world, has always occupied an important place as an important food source for human beings, and has become indispensable through the discovery of agriculture and its ability to be cultured and controlled. (1) The effects on the body discovered by the consumption of the first cultivated plants and in addition to these, new alternative plant species that were cultivated or discovered in nature, have increased their use for medicinal purposes significantly with the accumulation of experience. (2) This primitive medical science, which was intertwined with botanical science before modern medicine, has been used to be called "traditional medicine" because of the advances and discoveries to obtain modern medicines and these plant extracts can also be obtained synthetically (2, 3).

That's why traditional medicine is used today for the purpose of adjunctive or preventive in daily life, protection from diseases along with modern treatments. The methods of treatment and prevention of diseases with herbs, which reached their peak in ancient Egypt, the first Indian and Chinese civilizations and the golden age of Islam, continue to develop today with the discovery of similar properties of some new plants. Although it is not accepted as the main treatment in modern medicine, many medical doctors state that the correct use of these plants is prophylactic and partial therapeutic (2-4). At this point, the misuse of these plants leads to very serious problems. Many people experience serious health problems because of the excessive use of the dose, the wrong method of use (such as oral use instead of topical use), contraindications during use with drugs, use with wrong plants and substances, and even these wrong uses sometimes result in death (5).

Methods. Experimental protocol and timeline. The use of plants in traditional medicine is important because of the above-mentioned reasons, in the light of the information obtained from the right sources.

The properties and the problems that may be caused by their misuse of 10 plants or plant-derived substances commonly used in traditional medicine are listed below in the light of various studies done in the last 20 years.

***Aristolochia fangchi*:** A case series of 104 women who developed Chinese herb nephropathy following ingestion of a weight loss by consuming herbal product containing the herb was reported. The study showed that this herb is not only nephrotoxic, but also caused end-stage kidney disease in 43 patients and also a potent carcinogen (6, 7).

A similar example the case that led to dialysis or kidney transplant in Belgium as a result of interstitial kidney fibrosis after at least 70 people used an herbal preparation made from undesirable plant species to lose weight (7).

***Ephedra sinica* (Ephedra):** It is the herb used to cause weight loss. In another case series, seven patients were identified who used a supplement containing norephedrine, sodium usniate, caffeine, and 3,5-diodothyronine in addition to yohimbine. All patients developed acute hepatotoxicity within three months and all recovered spontaneously after quit usage of this product. A recent review found that 31% of 140 cases, including 13 cases of permanent disability and 10 deaths, were definitely or probably due to the use of the ephedra plant. Combining ephedra with caffeine increases the risk of potentially serious side effects (6).

The United States (U.S.) Food and Drug Administration (FDA) banned the sale of dietary supplements containing ephedrine alkaloids (compounds found in some types of ephedra) in U.S. in 2004 (8).

***Vitex agnus-castus* (Chaste Fruit):** Contains sex steroids, vitamins (folic acid, thiamine, pyridoxine, riboflavin, cholecalciferol, tocopherol), tannin and resin. It is thought to show its effect by changing the release of FSH (follicle stimulating hormone) and LH (luteinizing hormone) from the pituitary. It is recommended in patients with severe acne in the premenstrual period. Although side effects are not reported other than gastrointestinal system complaints and skin rashes, excessive use can cause infertility in men (9).

***Arctium lappa* (Burdock):** It is a plant used among the people as a disinfectant. It is applied directly to the skin for wrinkles, dry skin (ichthyosis), acne, psoriasis and eczema. There is no clinical study yet enough (10).

***Melaleuca alternifolia* (Tea Tree) Oil:** This oil is obtained from the leaves of the plant. The efficacy of 5% tea tree oil and 5% benzoyl peroxide gel was compared in 124 acne patients and it was shown that tea tree oil was as effective as benzoyl peroxide. Side effects such as dryness, irritation and burning were less common than benzoyl peroxide. When applied twice daily for 45 days, tea tree reduces various acne symptoms, including acne severity (11).

Tea tree oil can cause skin irritation and swelling. People with acne sometimes experience dry skin, itching, burning, and redness. Applying a product containing tea tree oil along with lavender oil to the skin may not be safe in children who have not yet reached puberty. These products can have effects that can disrupt normal hormones in a child's body. This has resulted in some men with abnormal breast growth called gynecomastia. Tea tree oil is well known to have serious side effects when taken orally and should never be taken orally (12).

***Aloe vera*:** Glycyretinic acid in its structure has an adrenocorticode-like effect. In a double-blind controlled study of 60 patients with mild to moderate poria, 0.5% *Aloe vera* cream was shown to be more effective than placebo (13).

The gel and juice produced from the leaves of *Aloe barbadensis* which is another closely related species are used on wounds and burns. *Aloe vera* gel has been shown to reduce itching, burning sensation and scar formation in patients with radiodermatitis. It is used in chronic leg ulcers, ulcers due to frostbite trauma, burns and surgical wounds (9, 14).

Applications as topical may develop redness, burning, tingling sensation, and rarely generalized eczema in sensitive individuals. Allergic reactions mostly develop due to anthraquinones such as aloin and barbaloin. It is recommended best to do a small test on the skin of the forearm before the application and observe the development of an allergic reaction (15). No contact sensitivity was detected in any of the results of the patch test with *Aloe vera*, which included 702 patients (16). The reason why this sensitivity does not occur is thought to be related to the extraction of aloe gel from the stem part, and eczematous or anaphylactoid reactions were thought to be related to leaf extracts containing anthraquinone. (17) Frequent use of products as patch form containing *Aloe vera* gel is not recommended due to its allergic potential (18). Alvarez et al. suggests that *Aloe vera* may trigger urticaria (19). Abdominal cramps, diarrhea, red urine, hepatitis, worsening of constipation or constipation dependence may be observed in oral intake. Long-term use may increase the risk of colorectal cancer (12). It has also been suggested that *Aloe vera* may rarely cause thyroid dysfunction

(20). Its laxative effect can cause electrolyte imbalance and low potassium levels. Its use has contraindication in those who are allergic to plants of the Liliaceae family. Since oral aloe theoretically causes uterine contractions, its use is contraindicated in pregnant women and lactating women as it may cause gastrointestinal stress in infants. The combination of topical steroids and *Aloe vera* gel may interact with each other. Applying aloe to the skin may increase the absorption of steroid-containing creams such as hydrocortisone. Due to its potassium-lowering effect, digoxin and digitoxin can increase their side effects and change their effectiveness. The combined use of *Aloe vera* and furosemide may increase the risk of lowering potassium. It may reduce blood sugar levels and interact with oral hypoglycemic drugs and insulin. Therefore, it is necessary to be careful in the use of *Aloe vera* with its broad-spectrum clinical properties (12, 15).

Capsaicin: It is one of the hottest substances known and is found in red hot pepper (Genus: *Capsicum*). It shows its effect by preventing the accumulation of substance P, which plays a role in the transmission of pain and itching in peripheral sensory nerve fibers. It is effective in the treatment of diabetic neuropathy, osteoarthritis, postherpetic neuralgia, psoriasis and postoperative pain. It is available 0.0025% and 0.075% creams. It is observed a significant improvement in lesions of 44 patients with severe psoriasis using 0.025% capsaicin cream for six weeks. It has no side effects other than burning sensation and erythema. The use of capsaicin on open wounds and around the eyes has contraindication (9, 14).

***Arnica montana* (Wolf's Bane, Leopard's Bane, Mountain Tobacco, Mountain Arnica):** *Arnica montana* has anti-inflammatory and antithrombotic effects. Sesquiterpene lactones in its structure suppress the transcription of NF- κ B (nuclear factor-kappa B). NF- κ B controls the genes of cytokines such as IL (interleukin)-1, IL-6 and IL-8, intercellular adhesion molecules, antigen presenting cells and the cyclooxygenase enzyme (21-23). Arnica is used as a wet compress or cream in psoriasis. Systemic use can lead to cardiovascular, neurological, gastrointestinal side effects and death (9).

***Melissa officinalis* (Lemon Balm):** Essential oil produced from *Melissa officinalis* is effective in herpes simplex. In a double-blind, randomized controlled study involving 116 patients, it is shown that the cream containing 1% lemon balm extract completely regressed herpes lesions on the eighth day (24). In the second placebo-controlled study involving 67 patients, the application of lemon balm extract in the first 72 hours shortened the lesion healing time. Echinacea (*Echinacea purpurea*), peppermint (*Mentha spp.*) and propolis are other herbs thought to be effective against herpes infections (25).

***Glycine max* (Soy):** Soy milk and soy proteins suppress PAR-2 (protease activated receptor 2) activity, which affects melanosome uptake into keratinocytes. Soybean trypsin inhibitory factor is thought to be effective. Studies have shown that soybean extracts regress pigmented skin lesions. Soy also has anticarcinogenic and antioxidant effects. Mulberry leaf and pine bark (pycnogenol) extracts are among other herbs thought to be effective in the treatment of pigmentation (26-28).

Monkeys fed soy food have also been shown to have 70 percent lower testosterone. This is probably the reason of why young far east priests eat soy to suppress their sexual desires. In recent years, excessive consumption of soy foods, which are a source of herbal estrogen, has been shown to be responsible for breast enlargement (gynecomastia) seen in boys (29).

Conclusion

Although the use of plants to benefit from their therapeutic and disease prevention properties is based on knowledge experiences as old as human history, it should be consumed with accurate information due to possible side effects and undesirable effects. These plants and extracts, which consist of intense extracts of frequently consumed plant foods such as capsaicin that are generally excluded from nutritional purposes should not be relied upon random sources due to reasons; misuse of doses, use in the wrong periods such as pregnant, breastfeeding, pre-adolescence individuals and usage in the wrong gender, inhibiting treatment especially in chronic diseases such as cancer or acute serious diseases, causing the progression of the existing disease, creating a contraindication with certain medical drugs. Conscious and correct use of these plants, which have a very important place in traditional medicine, can reduce the risk of catching diseases, enable simple diseases to be overcome easily, facilitate the treatment of some diseases and increase the quality of life. For all these reasons, it is important to investigate the correct use of plants the effects of which are newly discovered, accompanied by traditional medicine studies.

References

1. Tauger, M. B. (2020). *Agriculture in world history*. Routledge.
2. Zhang, X., & World Health Organization (WHO). (2000). General guidelines for methodologies on research and evaluation of traditional medicine. *World Health Organization, 1*, 1-71.
3. Chan, M. (2008, November). Address at the WHO congress on traditional medicine. In *World Health Organization congress on Traditional Medicine* (Vol. 7).
4. Siddiqui, S., Khatoon, A., Ahmad, K., Upadhyay, S., Srivastava, A., Trivedi, A., & Arshad, M. (2022). Traditional Islamic herbal medicine and complementary therapies.
5. Spiteri Staines, S. (2011). Herbal medicines: adverse effects and drug-herb interactions.
6. Bent, S., & Ko, R. (2004). Commonly used herbal medicines in the United States: a review. *The American journal of medicine, 116*(7), 478-485.
7. Vanherweghem, J. L. (1998). Misuse of herbal remedies: the case of an outbreak of terminal renal failure in Belgium (Chinese herbs nephropathy). *The Journal of Alternative and Complementary Medicine, 4*(1), 9-13.
8. Charatan, F. (2002). FDA urged to ban ephedrine from dietary supplements. *BMJ: British Medical Journal, 325*(7370), 924.
9. Ernst, E. (2000). The usage of complementary therapies by dermatological patients: a systematic review. *British journal of dermatology, 142*(5), 857-861.
10. Bedi, M. K., & Shenefelt, P. D. (2002). Herbal therapy in dermatology. *Archives of dermatology, 138*(2), 232-242.
11. Stevensen, C. J. (1998). Aromatherapy in dermatology. *Clinics in dermatology, 16*(6), 689-694.
12. Ernst, E. (2000). Adverse effects of herbal drugs in dermatology. *British Journal of Dermatology, 143*(5), 923-929.
13. Syed, T. A., Ahmad, S. A., Holt, A. H., Ahmad, S. A., Ahmad, S. H., & Afzal, M. (1996). Management of psoriasis with *Aloe vera* extract in a hydrophilic cream: a placebo-controlled, double-blind study. *Tropical Medicine & International Health, 1*(4), 505-509.

14. Algier, L. A., Hanoglu, Z., Özden, G., & Kara, F. (2005). The use of complementary and alternative (non-conventional) medicine in cancer patients in Turkey. *European Journal of Oncology Nursing*, 9(2), 138-146.
15. Coondoo, A., & Chattopadhyay, C. (2013). Drug interactions in dermatology: What the dermatologist should know. *Indian journal of dermatology*, 58(4), 249.
16. Reider, N., Issa, A., Hawranek, T., Schuster, C., Aberer, W., Kofler, H., ... & Hausen, B. M. (2005). Absence of contact sensitization to *Aloe vera* (L.) Burm. f. *Contact Dermatitis*, 53(6), 332-334.
17. Ferreira, M., Teixeira, M., Silva, E., & Selores, M. (2007). Allergic contact dermatitis to *Aloe vera*. *Contact dermatitis*, 57(4), 278-279.
18. Wohlrab, J., Kreft, B., & Tamke, B. (2011). Skin tolerability of transdermal patches. *Expert Opinion on Drug Delivery*, 8(7), 939-948.
19. Alvarez-Perea, A., García, A. P., Hernández, A. L. R., de Barrio, M., & Baeza, M. L. (2010). Urticaria due to *Aloe vera*: a new sensitizer?. *Annals of Allergy, Asthma & Immunology*, 105(5), 404-405.
20. Pigatto, P., & Guzzi, G. (2005). Aloe linked to thyroid dysfunction. *Archives of medical research*, 36(5), 608-608.
21. Kriplani, P., Guarve, K., & Baghael, U. S. (2017). Arnica montana L.–a plant of healing. *Journal of Pharmacy and Pharmacology*, 69(8), 925-945.
22. Iannitti, T., Morales-Medina, J. C., Bellavite, P., Rottigni, V., & Palmieri, B. (2016). Effectiveness and safety of Arnica montana in post-surgical setting, pain and inflammation. *American journal of therapeutics*, 23(1), e184-e197.
23. Sugier, P., Jakubowicz-Gil, J., Sugier, D., Kowalski, R., Gawlik-Dziki, U., Kołodziej, B., & Dziki, D. (2020). Chemical characteristics and anticancer activity of essential oil from Arnica montana L. rhizomes and roots. *Molecules*, 25(6), 1284.
24. Wölbling, R. H., & Leonhardt, K. (1994). Local therapy of herpes simplex with dried extract from *Melissa officinalis*. *Phytomedicine*, 1(1), 25-31.
25. Koytchev, R., Alken, R. G., & Dundarov, S. (1999). Balm mint extract (Lo-701) for topical treatment of recurring herpes labialis. *Phytomedicine*, 6(4), 225-230.
26. Aburjai, T., & Natsheh, F. M. (2003). Plants used in cosmetics. *Phytotherapy Research: An International Journal Devoted to Pharmacological and Toxicological Evaluation of Natural Product Derivatives*, 17(9), 987-1000.
27. Parvez, S., Kang, M., Chung, H. S., Cho, C., Hong, M. C., Shin, M. K., & Bae, H. (2006). Survey and mechanism of skin depigmenting and lightening agents. *Phytotherapy Research: An International Journal Devoted to Pharmacological and Toxicological Evaluation of Natural Product Derivatives*, 20(11), 921-934.
28. Türsen, Ü. (2006). Deri yaşlanmasının topikal ajanlarla önlenmesi. *Dermatose*, 4, 267-283.
29. Sharpe, R. M., Martin, B., Morris, K., Greig, I., McKinnell, C., McNeilly, A. S., & Walker, M. (2002). Infant feeding with soy formula milk: effects on the testis and on blood testosterone levels in marmoset monkeys during the period of neonatal testicular activity. *Human Reproduction*, 17(7), 1692-1703.

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 9-20

ВЕТЕРИНАРИЯ

УДК: 636.2.034.082.2(470.51)

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_2](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_2)

**ОЦЕНКА ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ МОЛОКА КОРОВ В
ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЛИНЕЙНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ**

СҮТТҮН ФИЗИКАЛЫК-ХИМИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН УЙДУН СЫЗЫКТУУ
ТААНЫШТЫГЫНА ЖАРАША БААЛОО

EVALUATION OF PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF COW'S MILK DEPENDING
ON THE LINEAR AFFILIATION

Алексей Юрьевич Брянцев

Алексей Юрьевич Брянцев

Alexey Yuryevich Bryantsev

Уральский государственный аграрный университет

Урал мамлекеттик агрардык университети

Ural State Agricultural University

Ольга Васильевна Горелик

Ольга Васильевна Горелик

Olga Vasilievna Gorelik

д.с.-х.н., профессор, Уральский государственный аграрный университет

а.-ч.и.д., профессор, Урал мамлекеттик агрардык университети

Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Ural State Agricultural University

olgao205en@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-9546-2069

Светлана Юрьевна Харлап

Светлана Юрьевна Харлап

Svetlana Yurievna Kharlap

к.б.н., доцент, Уральский государственный аграрный университет

б.и.к., доцент, Урал мамлекеттик агрардык университети

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Ural State Agricultural University

proffuniver@yandex.ru

Артём Сергеевич Горелик

Артём Сергеевич Горелик

Artyom Sergeevich Gorelik

к.б.н., Уральский институт ГПС МЧС России

б.и.к., Россия ОКМ мамлекеттик өрткө каршы кызматынын Урал институту

Candidate of Biological Sciences, Ural Institute of State Fire Service of the MES of Russia

temae077ex@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3362-2514

Максим Борисович Ребезов

Максим Борисович Ребезов

Maxim Borisovich Rebezov

д.с.-х.н., профессор, Уральский государственный аграрный университет

а.-ч.и.д., профессор, Урал мамлекеттик агрардык университети

Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Ural State Agricultural University

rebezov@ya.ru

ORCID: 0000-0003-0857-5143

ОЦЕНКА ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ МОЛОКА КОРОВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЛИНЕЙНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ

Аннотация

В настоящее время уровень голштинизации в отдельных регионах России достиг более 75% по голштинам. В Свердловской области кровность по голштинской породе составляет в среднем 87,5%. Разведение ведется по голштинским линиям. Вызывает интерес оценка физико-химических и технологических свойств молока коров современного молочного скота новой формации в зависимости от линейного происхождения. Установлено, что коровы разных линий по удою достоверно отличаются между собой. Разница составила от 481 кг (Вис Бэк Айдиал 1013415) до 3427 кг (Монтвик Чифтейн 95679) или на 4,3 – 30,6% в пользу коров линии Рефлекшн Соверинг 198998 при $P \leq 0,05$ - $P \leq 0,001$. Выявлена достоверная разница по МДЖ в молоке в пользу коров линии Монтвик Чифтейн 95679, относительно других животных ($P \leq 0,01$). Лучшим по физико-химическому составу оказалось молоко коров линии Рефлекшн Соверинга 198998. Так, более высокое содержание сухого вещества отмечено в молоке коров этой линии. Оно составило $12,70 \pm 0,205$, что на 0,03 и 0,16 % выше, чем в молоке коров линии Вис Бэк Айдиала 1013415 и линии Монтвик Чифтейна 95679, соответственно ($P < 0,05$, $P < 0,01$). Более высокая пищевая ценность установлена у молока коров, полученных от животных линии Монтвик Чифтейн 95679 - $64,17/268,82$ кКал/кДж, что больше, чем у молока коров других линий на 0,43 и 0,36 кКал или на 2,37 – 1,90 кДж. У молока коров линии Монтвик Чифтейна 95679 продолжительность сычужной свертываемости молока (длительность образования сгустка) оказалась короче на 7-8 минут (по Диланяну) и на 7'43" - 10'11" (по Н.В. Барабанщикову). Сгусток был более плотным.

Ключевые слова: крупный рогатый скот, линия, коровы, молочная продуктивность, удои, физико-химические показатели молока, технологические свойства.

СҮТҮН ФИЗИКАЛЫК-ХИМИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН ҮЙДҮН СЫЗЫКТУУ ТААНЫШТЫГЫНА ЖАРАША БААЛОО

EVALUATION OF PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF COW'S MILK DEPENDING ON THE LINEAR AFFILIATION

Аннотация

Учурда Россиянын айрым аймактарында голштиндештирүүнүн деңгээли 75%дан ашты. Свердлов районунда голштейн породасынын деңгээли орто эсеп менен 87,5%ды түзөт. Асылдандыруу Голштейн сызыгы боюнча жүргүзүлөт. Жаңы формациядагы азыркы саан уйлардын сүтүнүн физико-химиялык жана технологиялык касиеттерин алардын сызыктуу келип чыгышына жараша баалоо кызыгууну жаратат. Ар түрдүү сызыктагы уйлар сүт саап алуу жагынан бир кыйла айырмаланаары аныкталды. Айырма 481 кг (Вис Бэк Айдиал 1013415) 3427 кг (Монтвик Чифтейн 95679) же 4,3 - 30,6% Рефлекшн Соверинг 198998 сызыгынын уйларынын пайдасына $P \leq 0,05$ - $P \leq 0,001$. Монтвик Чифтейн 95679 сызыгындагы уйлардын сүтү башкалардан майлуулугу менен айырмаланган ($P \leq 0,01$). Физико-химиялык курамы боюнча Рефлекшн Соверинг 198998 линиясынан алынган уйлардын сүтү эң жакшы болду. Ошентип, бул саптагы уйлардын сүтүндө кургак заттын көп болушу белгиленген. Бул $12,70 \pm 0,205$ ти түздү, бул Вис Бэк Айдиал 1013415 жана Монтвик Чифтейн 95679 сызыгындагы уйлардын сүтүнө караганда 0,03 жана 0,16% жогору ($P < 0,05$, $P < 0,01$). Жогорку аш болумдуулугу Монтвик Чифтейн 95679 ($64,17/268,82$ ккал/кДж) уйларынын сүтү үчүн белгиленди, бул башка саптагы уйлардын сүтүнө караганда 0,43 жана

Abstract

Currently, the level of Holstein exposure in some Russian regions has reached more than 75% for Holsteins. In the Sverdlovsk region, the blood content of the Holstein breed is on average 87.5%. Breeding is conducted along Holstein lines. It is of interest to evaluate the physico-chemical and technological properties of the milk of cows of modern dairy cattle of a new formation, depending on the linear origin. It has been established that cows of different lines differ significantly in milk yield. The difference ranged from 481 kg (Vis Back Ideal 1013415) to 3427 kg (Montvik Chieftain 95679) or by 4.3 – 30.6% in favor of cows of the Reflection Sovering 198998 line at $P \leq 0.05$ - $P \leq 0.001$. A significant difference in MJ in milk was revealed in favor of cows of the Montvik Chieftain 95679 line, relative to other animals ($P \leq 0.01$). The milk of cows of the Reflection Sovering 198998 line turned out to be the best in terms of physico-chemical composition. Thus, a higher content of dry matter was noted in the milk of cows of this line. It was 12.70 ± 0.205 , which is 0.03 and 0.16% higher than in the milk of cows of the Vis Back Idial 1013415 line and the Montwick Chieftain 95679 line, respectively ($P < 0.05$, $P < 0.01$). A higher nutritional value has been established in the milk of cows obtained from animals of the Montvik Chieftain line 95679 - $64,17/268,82$ kCal/kJ, which is more than the milk of cows of other lines by 0.43 and 0.36 kCal or by 2.37 – 1.90 kJ. In the milk of cows of the Montvik

0,36 ккал же 2,37-1,90 кДж көп. Монтвик Чифтейн 95679 сызыгындагы уйлардын сүтүндө сүттүн уюу узактыгы 7-8 мүнөткө жана 7'43"-10'11" кыскарган. Уюп калышы коюураак да болгон.

Chieftain 95679 line, the duration of rennet coagulation of milk (the duration of clot formation) was shorter by 7-8 minutes (according to Dilanian) and by 7'43" - 10'11" (by N.V. To Barabanshchikov). The clot was more dense.

Ачык сөздөр: бодо мал, сызык, уй, сүт продуктуулугу, сүттүн физикалык жана химиялык көрсөткүчтөрү, технологиялык касиеттер.

Keywords: cattle, line, cows, milk productivity, milk yield, physico-chemical parameters of milk, technological properties.

Введение

В настоящее время повышается внимание к повышению уровня развития сельского хозяйства в целом и животноводства в частности. Объясняется это прежде всего необходимостью выполнения Доктрины продовольственной безопасности России («Доктрина Продовольственной Безопасности Российской Федерации») (Указ Президента РФ от 21 января 2020 г. N 20) в части обеспечения граждан России достаточным количеством высококачественных продуктов питания, в том числе животного происхождения собственного производства. К таким продуктам относятся прежде всего продукты, получаемые от крупного рогатого скота – молоко и говядина (Донник и др., 2017, с. 12; Донник и Воронин, 2016, с. 77; Донник и Мымрин, 2016, с. 20; Колесникова, 2017, с. 12).

Молоко, продукт, созданный самой природой и необходимый для растущего организма, поскольку в нем содержатся необходимые для этого питательные вещества в оптимальном соотношении (Буянова и Гутов, 2022, с. 36). Кроме того, ассортимент молочной продукции, получаемый при его переработке, позволяет использовать его для питания человека любого состояния здоровья, возраста и социального статуса. Получают молоко в основном от крупного рогатого скота молочного направления продуктивности, к которому относят прежде всего породы молочного и комбинированного направления продуктивности – голштинская, черно-пестрая, симментальская, холмогорская и т.д. (Молчанова и Сельцов, 2016, с. 2; Решетникова и Ескин, 2018, с. 2; Гридина и др., 2018, с. 98; Mymrin V et al., 2018, с. 380). До недавнего времени основной молочной породой в России считалась отечественная черно-пестрая порода, которую длительное время совершенствовали путем прилития крови самой обильномолочной породы в мире голштинской. В настоящее время уровень голштинизации в отдельных регионах достиг более 75% по голштинам. Так в Свердловской области кровность по голштинской породе составляет в среднем 87,5% (Мымрин и др., 2018, с. 8; Мымрин и Севостьянов, 2008, с. 43; Гридин и Гридина, 2019, с. 50; Гридина и др, 2018; Gorelik et al., 2019a, с. 559; Gorelik et al., 2019, с. 1775b). На основании принятия Методических рекомендаций по проведению породной инвентаризации племенного поголовья крупного рогатого скота молочного направления продуктивности (подготовлены рабочей группой Минсельхоза России в реализацию Решения Коллегии Евразийской Экономической Комиссии от 08.09.2020 № 108) проходит переход на новую породу, по которой животные с кровностью более 75% по голштинской породе относятся к голштинской породе. Разведение ведется по голштинским линиям (Gorelik et al., 2017, с. 1; Gorelik et al., 2020, с. 020012c; Gorelik et al., 2020, с. 082009d; Тихомиров и др., 2016, с. 64; Chechenikhina et al., 2018, с. 587; Skvortsov et al., 2018, с. 291; Горелик и др. 2021, с. 431). Вызывает интерес оценка физико-химических и технологических свойств молока коров современного молочного скота новой формации в зависимости от линейного происхождения.

Материалы и методы

Объектом исследования являлись коровы голштинской породы основных линий, разводимых в Свердловской области, которые содержались при оптимальных условиях кормления и содержания в соответствии с зоотехническими и зооигиеническими требованиями. Кормовые рационы для коров составлялись с учетом норм кормления из

кормов собственного производства. Устанавливали продуктивные, воспроизводительные качества коров.

Материалом и данными для сравнения служила база ИАС «СЕЛЭКС-Молочный скот», результаты собственных исследований. Оценивались показатели молочной продуктивности по законченной лактации. Молочную продуктивность оценивали по результатам контрольных доек один раз в месяц. МДЖ и МДБ в молоке определяли в средней пробе молока от каждой коровы в молочной лаборатории Уралплемцентра.

Отбор проб молока проводили в соответствии с ГОСТ 9225-84. Анализ молока проводили на приборе «Клевер-1М» и «Лактан 1-4М» с определением массовой доли жира и белка, СОМО, содержания лактозы и минеральных веществ. Определяли также кислотность (ГОСТ 1624-92) и плотность молока ареометром (ГОСТ Р 54758-2011). Массовую долю кальция в молоке (мг %) определяли комплексонометрическим методом (методика А.Я. Дуденкова, 1967), фосфора – колориметрическим методом (ГОСТ Р 53592-2009). Количество соматических клеток (тыс./см) на приборе «Соматос» по ГОСТ Р 54077-2010.

При оценке технологических свойств молока были изучены: массовая доля СОМО, общего белка, казеина, сывороточных белков, лактозы рефрактометрическим методом на анализаторах ИРФ-464 и АМ-2 (ГОСТ 25179-90). Сычужная свертываемость молока определялась по методике в модификации З.Х. Диланяна (методика Г.С. Инихова и Н. П. Брио, 1971 и А.Я. Дуденкова, 1967); класс молока по сычужно-бродильной пробе устанавливали в соответствии с требованиями ГОСТ Р 53430-2009. Класс термоустойчивости по алкогольной пробе (ГОСТ 2522882).

Результаты исследований

На молочную продуктивность коров оказывают влияние множество разнообразных факторов. Известно, что удой коровы на 60% зависит от кормления и не менее, чем на 25% от происхождения, в том числе линейной принадлежности. В настоящее время в хозяйстве используются дочери быков-производителей, принадлежащих к 6 линиям: 3 голштинским, 1 – голландской и 2 – черно-пестрой породы уральского отродья. Наибольший интерес вызывают потомки быков-производителей голштинских линий – Рефлекшн Соверинг 198998, Монтвик Чифтейн 95679, Вис Бэк Айдиал 1013415, поскольку они представляют основное поголовье стада. В таблице 1 представлены данные о молочной продуктивности коров этих линий.

Таблица 1. Молочная продуктивность коров разных линий

Показатель	Линия		
	Рефлекшн Соверинг 198998	Монтвик Чифтейн 95679	Вис Бэк Айдиал 1013415
Возраст в лактациях	2,7±0,3	2,1±0,3	2,5±0,2
Пожизненный удой, кг	30264	16342	26820
Удой за лактацию, кг	11209±145,8	7782±193,9***	10728±163,8*
Длительность лактации, дней	381±6,8	333±3,4	391±7,1
МДЖ, %	3,88±0,02	4,00±0,007**	3,88±0,008

МДБ, %	3,18±0,002	3,17±0,003	3,18±0,006
Количество молочного жира, кг	435±4,9	311±13,5	416±13,1
Количество молочного белка, кг	356±2,9	247±5,8	341±6,4
Среднесуточный удой, кг	29,4±0,99	23,3±0,69	27,4±0,73
Живая масса, кг	585±5,7	568±9,7	579±7,1
Коэффициент молочности	1916±24,9	1370±34,1	1853±28,2

* - $P \leq 0,05$; ** - $P \leq 0,01$; *** - $P \leq 0,001$

Из таблицы видно, что коровы разных линий по удою достоверно отличаются между собой. Разница составила от 481 кг (Вис Бэк Айдиал 1013415) до 3427 кг (Монтвик Чифтейн 95679) или на 4,3-30,6% в пользу коров линии Рефлекшн Соверинг 198998 при $P \leq 0,05$ - $P \leq 0,001$. Выявлена достоверная разница по МДЖ в молоке в пользу коров линии Монтвик Чифтейн 95679, относительно других животных ($P \leq 0,01$). В нашем случае подтвердилась закономерность повышения качественных показателей молока при понижении удоя. Скорее всего это не только связано с продуктивностью, но и является отличительной чертой коров линии Монтвик Чифтейн 95679. Это видно и по среднесуточным удоям, которые были достоверно ниже у коров линии Монтвик Чифтейн 95679 при $P \leq 0,01$. По МДБ в молоке различий не установлено. Различия в удое и в какой-то мере в качественных показателях молока оказали влияние на выход питательных веществ с молоком. Больше питательных веществ было получено с молоком коров линии Рефлекшн Соверинг 198998. Коровы всех линий были молочного направления продуктивности, о чем свидетельствуют высокие показатели коэффициента молочности от 1370±34,1 (Монтвик Чифтейн 95679) до 1916±24,9 кг (Рефлекшн Соверинг 198998) на 100 кг живой массы.

Установлена достоверная разница по длительности лактации в зависимости от линии. Она была достоверно ниже у коров линии Монтвик Чифтейн 95679 при $P \leq 0,01$, по сравнению с другими линиями.

Необходимо отметить и разницу в длительности продуктивного периода использования животных этих линий в хозяйстве. Несмотря на то, что разница недостоверна между линиями по возрасту в лактациях, но выявлена положительная тенденция по его увеличению в группах коров линии Рефлекшн Соверинг 198998. На втором месте оказались коровы линии Вис Бэк Айдиал 1013415. Линия Монтвик Чифтейн 95679 молодая линия в хозяйстве и скорее всего еще не показала своего потенциала.

Важным показателем молочной продуктивности коров является в одинаковой мере как количество удоев, так и физико-химические показатели молока. Данные показатели определяют ценность молока – как питательную, так и биологическую. Также, опираясь на данные показатели, определяют сортность молока и пригодность его для переработки в молочные продукты, в особенности, в сычужные сыры.

Физико-химические показатели приведены в таблице 2.

Таблица 2. Физико-химические показатели молока ($x \pm m_x$, $n_1=60$, $n_{2,3} = 15$)

Показатели	Линия		
	Рефлекшн Соверинг 198998	Монтвик Чифтейн 95679	Вис Бэк Айдиал 1013415
Сухое вещество, %	12,70±0,205	12,67±0,205*	12,54±0,200**
СОМО, %	8,82±0,085	8,67±0,125**	8,64±0,122**
МДЖ, %	3,88±0,02	4,00±0,007**	3,88±0,008
МДБ, %	3,18±0,002	3,17±0,003	3,18±0,006
Казеин, %	2,50±0,003	2,49±0,002	2,50±0,005
Лактоза, %	4,53±0,010	4,53±0,012	4,55±0,012*
Зола, %	0,72±0,011	0,72±0,011	0,72±0,011
Кислотность, °Т	18,0±0,16	18,0±0,14	18,0±0,14
Плотность, °А	28,7±0,04	28,2±0,04**	28,3±0,03**
Калорийность, кКал/кДж	63,74/266,45	64,17/268,82	63,81/266,92

* - $P \leq 0,05$; ** - $P \leq 0,01$

Лучшим по физико-химическому составу оказалось молоко коров линии Рефлекшн Соверинга 198998. Так, более высокое содержание сухого вещества отмечено в молоке коров этой линии. Оно составило 12,70±0,205, что на 0,03 и 0,16 % выше, чем в молоке коров линии Вис Бэк Айдиала 1013415 и линии Монтвик Чифтейна 95679, соответственно ($P < 0,05$, $P < 0,01$).

Более высокое содержание СОМО отмечено в молоке коров этой же линии (Рефлекшн Соверинг 198998), что составило 8,82±0,085, что на 0,18 выше, чем в молоке коров линии Вис Бэк Айдиал 1013415 и на 0,15, чем в молоке животных линии Монтвик Чифтейн 95679 ($P < 0,01$).

По содержанию жира в молоке (МДЖ), лучшим оказалось молоко от коров линии Монтвик Чифтейна 95679, которые достоверно превосходили своих сверстниц из других линий $P < 0,001$ в пользу коров данной линии на 0,12%.

По содержанию белка в молоке (МДБ), казеина различий между группами коров по происхождению не установлено.

По остальным компонентам молока достоверных различий не выявлено, а содержание в молоке коров всех групп золы оказалось одинаковым – 0,72±0,011 %.

Кислотность молока коров 3 групп была одинаковой и соответствовала кислотности свежего молока – 18±0,14°Т.

Высокая плотность молока отмечена у коров линии Рефлекшн Соверинг 198998 – 28,7±0,04°А, что превосходило молоко от коров линии Вис Бэк Айдиал 1013415 на 0,4°А (1,40%), линии Монтвик Чифтейн 95679 на 0,5°А (1,75%) ($P < 0,01$).

Оценка питательной ценности молока проводится по его энергетической питательности, основную роль при этом придают молочному жиру, который считается энергетическим компонентом. Более высокая пищевая ценность установлена у молока коров, полученных от животных линии Монтвик Чифтейн 95679 – 64,17/268,82 кКал/кДж, что больше, чем у молока коров других линий на 0,43 и 0,36 кКал или на 2,37 – 1,90 кДж.

Исследования по оценке качественных показателей молока коров проводили на третьем месяце лактации. При поступлении молока на молокоперерабатывающее предприятие оно проходит оценку качества по группам показателей, таких как содержание жира и белка в молоке, санитарно-гигиеническим, свежести и натуральности (табл. 3).

Таблица 3. Качественные показатели молока коров разных генотипов (ГОСТ 31449-2013)

Показатель	Линия		
	Рефлекшн Соверинга 198998	Монтвик Чифтейна 95679	Вис Бэк Айдиала 1013415
МДЖ, %	3,75±0,030	3,70±0,030**	3,81±0,020***
МДБ, %	3,05±0,015	3,04±0,015	3,14±0,015***
Плотность, °А	28,7±0,25	28,3±0,23	28,6±0,10
Температура замерзания, °С	-0,536±0,003	-0,533±0,002	-0,534±0,002
Кислотность, °Т	16,3±0,11	16,2±0,14	16,1±0,06
Бактериальная обсемененность, тыс. шт. микро. тел/см ³	165±12,41	158±10,13	196±9,37
Наличие соматических клеток тыс. шт. /см ³	89±3,24	92±4,21	108±2,98
Механическая загрязненность, группа	1	1	1

** - P≤0,01; *** - P≤0,001

Данные, представленные в таблице позволяют отнести молоко коров разных линий к высшему сорту. По всем показателям оно превосходило минимальные и максимальные требования, обеспечивая возможность его переработки в любые молочные продукты, в том числе и для детского питания.

Необходимо отметить более низкие показатели молока коров всех линий по МДЖ и МДБ, что объясняется периодом оценки этих показателей, которая проводилась на пике высокой продуктивности коров в период раздоя. Известно, что при максимальном удое наблюдается снижение содержания отдельных компонентов в молоке, таких как молочный жир и молочный белок. Однако они также были выше, чем минимальные требования ГОСТ 31449-2013.

Молоко, поступающее на перерабатывающие предприятия, является сырьем для производства большого ассортимента молочных продуктов. При производстве некоторых из них к нему предъявляются дополнительные требования по технологическим свойствам отдельных компонентов молока. Была проведена оценка технологических свойств молока в соответствии с ТУ 9811-153-04610209-2004 «Молоко-сырье для сыроделия» (табл. 4).

Таблица 4. Технологические свойства молока коров разных линий

Показатель	Линия		
	Рефлекшн Соверинга 198998	Монтвик Чифтейна 95679	Вис Бэк Айдиала 1013415
Соотношение жир: СОМО	0,45	0,46	0,45
Соотношение белок: СОМО	0,34	0,35	0,34
Соотношение жир: белок	1,30	1,30	1,31
Сычужно-броидильная проба, класс	1	1	1
Термоустойчивость, класс	2	1	1
Сыропригодность по З.Х. Диланяну, мин.	39±1,12	32±1,96	40±1,29
Длительность сычужной свертываемости, мин., сек. (по Н.В. Барабанщикову)	37'14"±0,83	29'31"±1,11	39'42"±0,71

Результаты исследования технологических свойств молока коров разных голштинских линий выявило превосходство молока от коров линии Монтвик Чифтейна95679, что мы

связываем с количественными показателями по содержанию отдельных компонентов в молоке и сухого обезжиренного молочного остатка. Повышенное содержание белка в молоке коров этой группы позволяет говорить об эффективности использования его в сыроделии, что подтверждается показателями сыропригодности и сычужной свертываемости. У молока коров линии Монтвик Чифтейна95679 продолжительность сычужной свертываемости молока (длительность образования сгустка) оказалась короче на 7-8 минут (по Диланяну) и на 7'43" - 10'11" (по Н.В. Барабанщикову). Сгусток был более плотным.

Лучше оценку сыропригодности молока проводить по Н.В. Барабанщикову. Этот метод позволяет не только провести оценку сыропригодности, но и прогнозировать качество полученного сгустка, которое в конечном итоге влияет на качество готового продукта. Определяется это по длительности фазы гелеобразования при оценке его сыропригодности (рис. 1).

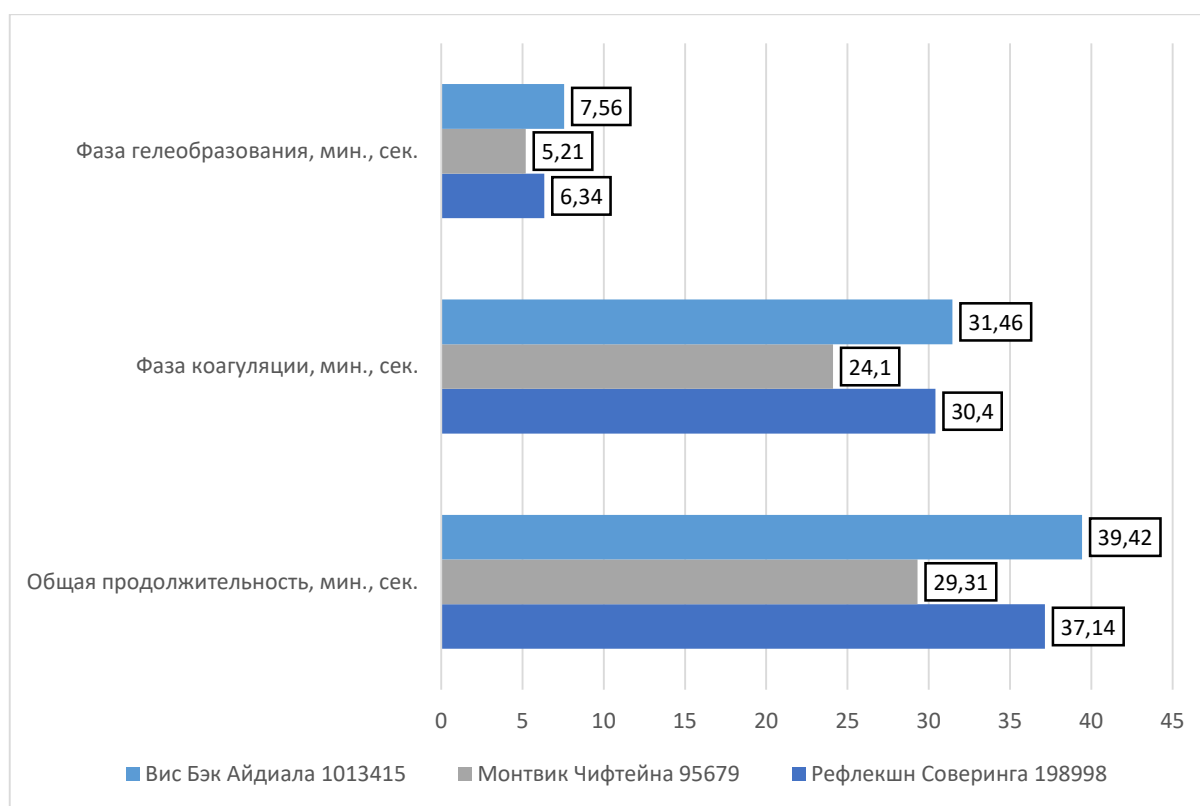

Рисунок 1. Сычужная свертываемость молока по Н.В. Барабанщикову, мин., сек.

На рисунке хорошо видно, что лучшим по сычужной свертываемости молока оказалось молоко, полученное от коров линии Монтвик Чифтейна95679, у которых была самая малая по длительности общая продолжительность сычужной свертываемости и самые короткие фазы коагуляции и гелеобразования. Короткая фаза гелеобразования указывает на лучшее качество сгустка.

Выводы

Установлено, что коровы разных линий по удою достоверно отличаются между собой. Происхождение животных оказывает влияние на физико-химические и технологические показатели молока. Лучшим по физико-химическому составу оказалось молоко коров линии Рефлекшн Соверинга 198998.

Литература

1. Буянова, И., Гутов, Н. (2022). Исследование химического состава белков в молочнокислых концентратах. *Вестник Ошского государственного университета*, № 2, сс. 34-40. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_34. EDN: DDVOWL.
2. Горелик, О.В., Ребезов, М.Б., Хайруллин, М.Ф. (2021). Динамика молочной продуктивности и сервис-периода по лактациям у коров линии Вис Бэк Айдиал. *Научно-образовательные и прикладные аспекты производства и переработки сельскохозяйственной продукции: сборник материалов V Международной научно-практической конференции*, (сс. 431-436). Чебоксары.
3. Гридин, В.Ф., Гридина, С.Л. (2019). Анализ породного и классного состава крупного рогатого скота Уральского региона. *Российская сельскохозяйственная наука*, № 1, сс. 50-51.
4. Гридина, С.Л., Гридин, В.Ф., Мырнин, В.С., Зезин, Н.Н., Ткаченко, И.В. (2018). Характеристика племенных и продуктивных качеств черно-пестрого скота в областях и республиках Урала. *Объединенный ученый совет УрО РАН по сельскохозяйственным наукам и Уральское отделение РАН*. Екатеринбург.
5. Гридина, С.Л., Мырнин, В.С., Гридин, В.Ф., Зезин, Н.Н., Ткаченко, И.В., Лешонок, О.И., ... Ткачук, О.А. (2018). Современное состояние и перспективы развития молочного скотоводства на Урале. *Уральский научно-исследовательский институт сельского хозяйства*, (с. 98). Екатеринбург.
6. Донник, И.М., Воронин, Б.А. (2016). Производство органической сельскохозяйственной продукции как одно из важнейших направлений развития АПК. *Аграрный вестник Урала*, № 1(143), сс. 77-81.
7. Донник, И.М., Воронин, Б.А., Лоретц, О.Г., Кот, Е.М., Воронина, Я.В. (2017). Российский АПК - от импорта сельскохозяйственной продукции к экспортно-ориентированному развитию. *Аграрный вестник Урала*, № 3(157), с. 12.
8. Донник, И.М., Мырнин, С.В. (2016). Роль генетических факторов в повышении продуктивности крупного рогатого скота. *Главный зоотехник*, № 8, сс. 20-32.
9. Колесникова, А.В. (2017). Степень использования генетического потенциала голштинских быков-производителей различной селекции. *Зоотехния*, № 1, сс. 10-12.
10. Молчанова, Н.В., Сельцов, В.И. (2016). Влияние методов разведения на продуктивное долголетие и пожизненную продуктивность коров. *Зоотехния*, № 9, сс. 2-4.
11. Мырнин, В.С., Гридина, С.Л., Ажмяков, А.Н., Брюханов, А.А., Байбулатов, И.А., Капустин, Н.П., ... Смирнова Г.Г. (2018). Сохранение отечественных пород - вклад в будущее Российского животноводства. *Зоотехния*, № 1, сс. 8-11.

12. Мымрин, В.С., Севостьянов, М.Ю. (2008). Влияние генетического тренда и факторов среды на племенную ценность быков-производителей. *Аграрный вестник Урала*, № 7(49), 43-44.
13. Решетникова, Н.П., Ескин, Г.Е. (2018). Современное состояние и стратегия воспроизводства стада при повышении продуктивности молочного скота. *Молочное и мясное скотоводство*, № 4, сс. 2-4.
14. Тихомиров, И.А., Скоркин, В.К., Аксенова, В.П., Андрюхина, О.Л. (2016). Продуктивное долголетие коров и анализ причин их выбытия. *Вестник ВНИИМЖ*, № 1(21), сс. 64-72.
15. Chechenikhina, O., Loretts, O., Bykova, O., Shatskikh, E., Gridin V., Topuriya, L. (2018). Productive qualities of cattle in dependence on genetic and paratypic factors *International Journal of Advanced Biotechnology and Research*, № 9(1), pp. 587-593.
16. Gorelik, O., Derkho, M., Gorelik, A., Harlap, S., Dolmatova, I., Dogareva, N., ... Kiselev, L. (2020). Studying the biochemical composition of the blood of cows fed with immune corrector biopreparation. *AIP Conference Proceedings*, p. 020012, <https://doi.org/10.1063/5.0000317> - c
17. Gorelik, O., Harlap, S., Gorelik, A., Dolmatova, I., Zalilov, R., Dogareva, N., ... Ermolaev, V. (2019). The state of nonspecific resistance of calves during the preweaning period. *International Journal of Pharmaceutical Research*, p. 1775, <https://doi.org/10.31838/ijpr/2019.11.01.133> - b
18. Gorelik, O., Lihodeevskaya, O., Zezin, N., Sevostyanov, M., Leshonok, O. (2020). Assessment of the effect of inbreeding on the productive longevity of dairy cattle. *AGRITECH-III-2020 IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, p. 082009, doi:10.1088/1755-1315/548/8/082009 - d
19. Gorelik, O., Rebezov, M., Gorelik, A., Harlap, S., Dolmatova, I., Zaitseva, T., ... Novikova, N. (2019). Effect of bio-preparation on physiological status of dry cows. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, № 8(7), pp. 559-562 - a
20. Gorelik, O.V., Shatskikh, E.V., Rebezov, M.B., Kanareikina, S.G., Kanareikin, V.I., Likhodeevskaya, O.E., ... Okuskhanova, E.K. (2017). Study of chemical and mineral composition of new sour milk bio-product with sapropel powder. *Annual Research & Review in Biology*, № 18(4), pp. 1-5, <https://doi.org/10.9734/ARRB/2017/36937>
21. Mymrin, V., Pedroso, D.E., Pedroso, C., Alekseev, K., Avanci, M.A., Cechin L., ... Catai R.E. (2018). Environmentally clean composites with hazardous aluminum anodizing sludge, concrete waste, and lime production waste. *Journal of Cleaner Production*, т. 174, с. 380.
22. Skvortsov, E., Bykova, O., Mymrin, V., Skvortsova, E., Neverova, O., Nabokov, V., Kosilov, V. (2018). Determination of the applicability of robotics in animal husbandry. *The Turkish Journal of Design Art and Communication*, № 8, pp. 291-299.

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 21-31

ИСТОРИЯ

УДК: 94 (574)

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_3](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_3)

TURGAI REGION IN PRE-REVOLUTIONARY WORKS: IN THE CONTEXT OF “NEW IMPERIAL HISTORY”

РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ ЭМГЕКТЕРДЕГИ ТУРГАЙ ОБЛУСУ: “ЖАҢЫ ИМПЕРИАЛЫК ТАРИХТЫН” КОНТЕКСТИНДЕ

ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ ТРУДАХ: В КОНТЕКСТЕ “НОВОЙ ИМПЕРСКОЙ ИСТОРИИ”

Bekmagambetova Maysara Zhaugashtinovna

Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна

Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, A. Baitursynov Kostanai Regional University

т.и.к., доцент, А.Байтурсынов атындагы Костанай аймактык университети

к.и.н., доцент, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

mairsara75@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0973-3334

Bimoldanova Aigul Amantaevna

Бимолданова Айгуль Амантаевна

Бимолданова Айгуль Амантаевна

PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University

PhD, улук окутуучу, Абай атындагы Казак улуттук педагогикалык университети

PhD, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им.Абая

malaeva96@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2131-0828

Eralina Akmaral Yerikovna

Ералина Акмарал Ериковна

Ералина Акмарал Ериковна

Senior Lecturer, A. Baitursynov Kostanai Regional University

улук окутуучу, А.Байтурсынов атындагы Костанай аймактык университети

старший преподаватель, Костанайский региональный университет им.А.Байтурсынова

ruslan69_07@mail.ru

TURGAI REGION IN PRE-REVOLUTIONARY WORKS: IN THE CONTEXT OF “NEW IMPERIAL HISTORY”

Abstract

The article deals with the Russian historiographical tradition of the pre-revolutionary period in relation to the Turgai region. The contribution of the main institutions of this region is analyzed: the Orenburg department of the Imperial Russian Geographical Society, the Turgai regional statistical committee, the Orenburg scientific archival commission. As well as the figures of these institutions, who were also officials of the colonial apparatus: V.V. Katarinsky, I.I. Kraft, A.I. Dobrosmyslov and others, as well as Kazakh researchers. From the position of “new imperial policy” the main reasons of research interest dictated by the study of the region for the purpose of further colonization are shown. Nevertheless, these works are of great informational value. The study allows us to define the activities of pre-revolutionary scientists, both research and service, as cultural regeneration, contrary to the modern assessment of Russian scientists characterizing it as an imperial policy of acculturation.

Keywords: Turgai region, empire, new imperial history, historiography, research, colonial policy.

РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ ЭМГЕКТЕРДЕГИ ТУРГАЙ ОБЛУСУ: “ЖАҢЫ ИМПЕРИЯЛЫК ТАРЫХТЫН” КОНТЕКСТИНДЕ

Аннотация

Макалада Тургай облусуна карата революцияга чейинки мезгилдеги орус Тарыхнаама салты каралат. Бул аймактын негизги мекемелеринин салымдары галданды: Императордук Орус Географиялык коомунун Оренбург бөлүмү, Тургай аймактык статистикалык комитети, Оренбург окумуштуулар архив комиссиясы. Ошондой эле колониялык аппараттын чиновниктери болгон бул мекемелердин ишмерлери: В.В. Катаринский, и. и. Крафт, А. и. Добросмыслов ж. б., Ошондой эле казак изилдөөчүлөрү. “Жаңы империялык саясат” позициясынан кийин, аймакты андан ары колониялаштыруу максатында изилдөө кызыкчылыгынын негизги себептери көрсөтүлгөн. Бул эмгектер чоң маалыматтык мааниге ээ. Изилдөө орус илимпоздорунун империялык аккумуляция саясаты катары мүнөздөгөн Заманбап баасына карама-каршы, революцияга чейинки илимпоздордун ишмердүүлүгүн изилдөө жана кызмат катары аныктоого мүмкүндүк берет.

Ачык сөздөр: Тургай облусу, империя, жаңы империялык тарых, тарыхнаама, изилдөө, колониялык саясат.

ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ ТРУДАХ: В КОНТЕКСТЕ “НОВОЙ ИМПЕРСКОЙ ИСТОРИИ”

Аннотация

В статье рассматривается российская историографическая традиция дореволюционного периода в отношении Тургайской области. Проанализирован вклад основных учреждений данного региона: Оренбургский отдел Императорского Русского географического общества, Тургайский областной статистический комитет, Оренбургская ученая архивная комиссия. А так же деятелей этих учреждений, которые так же являлись чиновниками колониального аппарата: В.В. Катаринский, И.И. Крафт, А.И.Добросмыслов и др., а также казахских исследователей. С позиции «новой имперской политики» показаны основные причины исследовательского интереса, продиктованные изучением региона с целью дальнейшей колонизации. Тем не менее, данные труды представляют большую информационную ценность. Исследование позволяет определить деятельность дореволюционных ученых, как исследовательскую, так и на службе как культуртрегерство, вопреки современной оценке российских ученых характеризующих как имперская политика аккумуляции.

Ключевые слова: Тургайская область, империя, новая имперская история, историография, исследования, колониальная политика.

Introduction

As a result of the "imperial turn" in historical science, issues related to the history of the empire, including the Russian Empire, have received a new sounding. This led to the emergence of a new direction of imperial history, which allows us to consider the history of Russia and the Kazakh steppe regions as a process of interaction. When the imperial colonial policy had to adapt in the national suburbs, due to a number of reasons, but primarily due to remoteness. In the same way, nomadic populations were forced to adapt in the course of imperialmodernization. The imperial turn made it possible to look at the Russian Empire not as a single monolith, but as the presence of various nations within it. As for the eastern national peripheries, of particular interest is the Turgai region, which was created by the administrative and judicial reform of Tsarism in 1868 and was directly subordinated to the Ministry of Internal Affairs.

Materials and Methods

The research written in the style of "new imperial history" (Gerasimov, 2004; Kappeler, 2000) became the methodological basis. The new approach allowed us to consider first of all the issues of empire-building with its peculiarities, namely the relationship between the center and the periphery. We also used classical methods of historicism to consider how the region was studied in colonial interests from the moment of the formation of the region to the beginning of the twentieth century. The historical-comparative method allows us to identify both common features and fundamental differences in the research of scientists, as well as to determine the factors influencing the positions of scientists. The study of the activities of scientific institutions and public organizations was carried out by the historical-typological method, which allowed us to typologize the published works of researchers.

The materials for the study were not directly the works of officials who served in the colonial system and worked in scientific organizations, such as the works of Kraft, Dobrosmyslov, A.V. Vasiliev, A. Kaufman. These authors served in a number of organizations, as a result of which the works of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society, Turgai Statistical Committee, Orenburg Academic Archival Commission came into focus.

Discussion

Imperial history in the eastern national peripheries in the context of the state policy of the Russian Empire has been reflected in a number of works, both in the post-Soviet space and abroad. Especially actively this topic began to be studied with the collapse of the Soviet Union. This was due to a number of reasons. First, with the departure of the Marxist-Leninist methodological approach, the national histories of the post-Soviet republics received new assessments and sounds. Secondly, the appearance of A. Kappeler's work "Russia as a multinational empire" opened a new stage in the historiography of the Russian Empire (Kappeler, 2000). He presented Russia not as a single monolithic empire, but as a multitude of nations, which made a certain contribution to the development of Russian statehood. Thirdly, as a response, in Russia, in a number of research centers imperial policy is viewed in a new way, characterized as an imperial policy of acculturation, frontier modernization.

Now let us consider each of the reasons in detail. In the Kazakh historiography the regional administrative and political system was considered by K. Zhirenchin (Zhirenchin, 1996) and B. Abrakhmanova (Abdrakhmanova, 1998). The issues of formation of Kazakh officialdom, the process of adaptation of the steppe elite in the conditions of imperial modernization through incorporation into the bureaucratic apparatus of the Russian administration in the territory of Turgai were studied by G. Sultangalieva, T. Dalaeva (Sultangalieva, 2018) and A. Aitmukhambetov (Aitmukhambetov, 2010). In the regional aspect, the stages of formation of imperial policy towards the Kazakh Steppe, methods of its implementation, administrative and territorial organization of the Steppe after the reforms of the first half of the XIX century were considered by Izbasarova G.B. (Izbasarova, 2018), and Sariyeva R.H. (Sariyeva, 2002) on a wide source material considered the activities of the colonial administration of the Turgai region in the second half of the twentieth century.

Foreign historiography is represented by the works of V. Martin (Martin, 2001) and J. Campbell (Campbell, 2017), who study the colonial apparatus on the ground, the process of its adaptation in the period of reforms. Japanese researchers Kimitaki Matsuzato (Matsuzato, 2005), Tomohiko Uyama (Tomohikou, 2000) analyzed the imperial space of Russia.

Russian historiography is represented by new approaches. In particular, the colonial policy as an imperial policy of acculturation is defined by S. Lyubichankovsky (Lyubichankovsky, 2019), D. Vasiliev (Vasiliev, 2022). They put the following meaning into the notion of acculturation "cultural influence within the framework of a single state organism, aiming to create loyal imperial subjects with their own ethno-identity from the newly annexed inhabitants, with the possibility of reverse influence from these peoples". R. Pochekaev (Pochekaev, 2017) assesses imperial policy as frontier modernization, the development of newly annexed territories with the aim of raising their political-legal and socio-economic level to the state of the most developed regions of the country.

It should be noted V. Trepavlov (Trepavlov, 2017), S. Abashin (Abashin, 2007) nomadic regions within Russia had a colonial status, with all the attributes of the colonial system. A number of works were published as part of the series "The Outskirts of the Russian Empire", the task of which was to systematize the material on the new imperial history.

Results

At the turn of the XIX-XX centuries, the national problematics received the greatest sounding, both in scientific literature and on the pages of pre-revolutionary periodicals. This was primarily due to the objective processes of Russia's post-reform development, the politicization of the population, and the development of the mass social movement.

As for such studies in the national peripheries, researchers of the 19th and 20th centuries gave different assessments of imperial policy. There were two points of view. The first, representatives of pro-state policy and supporters of Russia's civilizing mission, focused on the possibilities of Russian culture and considered the state's Russification aspirations justified and expedient. The second, the so-called democratic wing, sharply criticized Russia's national policy.

The research circles of pre-revolutionary Russia attributed the Kazakh traditional society to the Turkic-Muslim world and considered its colonization through the prism of the "foreign question". In their opinion, the interests and a clear strategy of the necessity to consolidate Russia's position in the Kazakh steppe was formed in the ruling circles of the empire in the early XIX century. It was during

this period that the great geopolitical importance of this ethnoregion was determined in the context of strengthening Anglo-Russian rivalry in the Middle East and the need to further advance Russia's borders deep into Central Asia. The expediency of the state's directed actions towards the traditional Kazakh society was seen as an integral part of Russia's cultural and messianic role to bring it to the state of civilization, monotheism and sedentarization. Researchers have emphasized that the traditional culture and the system of socialties and relations of the nomads underwent a significant transformation due to the policies of the Russian Empire. In terms of assessing the consequences of Kazakhstan's accession for Russia itself, many authors spoke exclusively about its positive aspects. In particular, they spoke about the increase in Central Asian trade, the development of scientific knowledge about Central Asia, the triumph of the ideas of truth and justice, the victory of civilization over barbarism and ignorance, and the growth of Russia's international prestige.

The object of attention of pre-revolutionary researchers were the subjects devoted to certain aspects of Russia's national policy towards the Kazakh society. Regarding the ongoing transformations on the territory of steppe regions, Turgai region is included in the zone of research attention, as it was a border territory. It had a special administrative status and was subordinated directly to the ministry. It was a kind of outpost with the western territories and the territory of active post-reform transformations.

As for the administrative center of the Turgai region - the regional board - was located in Orenburg. By the period under study, it was a hub of politics and culture, which played a major role in the study of Asian territories. It was here that scientists and researchers who left their works on the history of the Turgai region were stationed. As a rule, the works on the pre-revolutionary period were created by state and military officials who were representatives of the provincial administration. Many of them occupied quite a certain official position, were officials of special assignments under the governor-general, such as V.I. Dahl, V.V. Grigoriev, brothers N.V. and Y.V. Khanykov.

The colonial policy of penetration into the Kazakh steppe required the study of the Turgai region in all directions: statistical, socio-economic, ethnographic, historical and cultural. As a rule, studies are presented by officials who directly served in the Turgai region in various departments and public organizations during different periods. On this basis, E.A. Masanov noted the desire of the Orenburg governor-general to direct their activities within the framework of the colonial policy of the authorities (Masanov, 1966, p.171).

In the second half of the XIX century, a number of departments and institutions aimed at studying the region were established here. One of the most important was the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society (OOIRGO). At the founding meeting in January 1868 in his speech Governor-General N.A. Kryzhanovsky openly stated that the relations of the region to the steppe and to Central Asia required "patient and persistent pressure of civilization". He presented the nomadic steppe in a deplorable state due to the backwardness of the "inhabitants", whose life had not changed for thousands of years and the peculiarities of natural conditions. He saw the duty of the OOIRGO members in practical assistance to the Asian population: in the development of questions on strengthening cattle breeding, on fairs, on the cultivation of forests in the steppes, on artesian wells, on the opening of communication routes, etc. To this end, it was necessary to create scientific works to describe the region and study it "in ethnographic, archaeological, historical and statistical terms" (Chibilev et al., 2003).

In 1872, the Turgai Regional Statistical Committee was established in Orenburg. The main purpose of the provincial and regional statistical committees was "to maintain local administrative statistics.... in the establishment of the most correct ways of collecting accurate information about the quantity and quality of land, population and productive forces of the province, in the verification and processing of this information". All the activities of the committee should be organized in greater conformity with "a scientific society than a place of presence". Clause 3 (Annex) defined the duties of the committee members: "to take care, invoking the assistance of all knowledgeable persons, of a detailed description of provinces and regions, cities, and especially any remarkable places, in terms of topographical, historical, industrial, commercial, agricultural, etc., to publish their works". Moreover, a certain liberalization of this activity was allowed, because "the establishment of certain rules for this would be a restrictive measure, not corresponding to the goal of free study of everyday life, productive forces and local needs of each province" (Tugai, 2008, p.26).

The activity of the Turgai State Committee became especially active from the late 1890s, when well-known scientists-ethnographers and local historians worked here: V.V. Katarinsky (Katarinsky, 1898), I.I. Kraft (Kraft, 1900), A.V. Vasiliev (Vasiliev, 1896), I.S. Khokhlov (Khokhlov, 1906). In 1899, the Turgai State Committee published a collection of Kyrgyz proverbs prepared by V.V. Katarinsky, which included 1700 proverbs. Katarinsky, which included 1700 proverbs and is still a valuable reference book for specialists in the field of folklore. With the participation of the Turgai State Committee in Orenburg was organized a congress of the regional government (1894) with the participation of district chiefs and "knowledgeable persons from the Kirghiz", which discussed issues of administration, economy, court and public education in the Turgai region. Based on the materials of the congress, a collection of reports was published by the order of the military governor of the Turgai region L.F. Balluzek, which testifies to the importance of the issues raised.

The famous ethnographer S.G. Rybakov was the peasant chief of the Turgai region. The service of the inspector of schools of the region was performed by Ibrai Altynsarin, and after his death - by A.V. Vasiliev. V.V. Katarinsky was an inspector of non-Russian schools. A.E. Alektorov (1861-1918) served as inspector and director of public schools, and A.I. Dobrosmyslov held the position of regional veterinary doctor, later - peasant chief. To this list of scientific officials in the administration of the Turgai region should be added the name of a famous ethnographer with a university education I.V. Anichkov. He held the position of an indispensable member of the Turgai regional board and actively cooperated in various scientific societies, including the Orenburg Academic Archival Commission of the OUAC.

Representatives of the Turgai Statistical Committee were actively engaged in the study of the region, publishing works on the system of local government, archeology, ethnography, history, thus contributing to the accumulation of scientific knowledge. The works of I.I. Kraft are of special interest. Since 1889 he was an adviser of the Turgai regional administration on alien issues. At the same time he combined his main position and editor of the newspaper "Turgai regional bulletins" with the study of the history of the Kazakh people. In his work "From Kirghiz antiquity" he collected material on the Turgai region, the emergence of the cities of Irgiz and Turgai, on the social representatives of sultans, tarkhans, biys (Kraft, 1900). In another work, I. Kraft notes that it is of interest to persons wishing to familiarize themselves with the system of administration of the region in a known area. All governmental orders published by him are extracted from the archival files of the Turgai regional board. The issues of resettlement policy were considered by A. Kaufman in his work "Resettlement and Colonization", where he substantiated the theory of relative small landholding caused by the crisis

of agriculture (Kaufman, 1905). A number of works allow us to assert the tendentiousness in the consideration of the resettlement movement in the Turgai region and the struggle of the local population against land seizure. A.V. Vasiliev, a counselor of the regional government, a teacher of the Orenburg seminary, left a number of interesting studies on the history of Russian education in the Kazakh steppe, Kazakh folklore, which attracted the attention of leading scholars (Vasiliev, 1896). A. Alektorov raised the issues of Russification of the Kazakh people in his works (Alektorov, 1892).

A.I. Dobrosmyslov, being a counselor of the Turgai regional board, then peasant chief of the Turgai region, editor of the newspaper "Turgai Regional Vedomosti", left a significant number of works on the economic and economic development and history of Turgai (Dobrosmyslov, 1895; Dobrosmyslov, 1893). Dobrosmyslov's studies on the Turgai region are among the first comprehensive scientific works devoted to this region. They were conducted between 1885 and 1893 and were completed with the publication of the monograph Turgai Steppe in 1898. A. Dobrosmyslov studied the Turgai region for several years, from 1890 to 1910. He held the position of the head of the Turgai regional statistical office, which gave him the opportunity to collect extensive statistical material about the region. The author used various methods of research. He conducted surveys among the local population, collected statistical data, and studied archival documents. He also made a number of expeditions to different districts of the region.

In his research, A. Dobrosmyslov used various methods, including geographical, botanical, zoological and geological. He studied the natural conditions, climate, soils and vegetation of the area, as well as its fauna. The author paid special attention to the study of the vegetation cover of the Turgai region. He described the composition and structure of plant communities, classified them and studied their spatial distribution. A. Dobrosmyslov's research allowed to establish that the Turgai region is a typical steppe zone, where different types of grasses and shrubs prevail. Dobrosmyslov also studied the zoological world of the region, analyzing animal species and their numbers. He described mammals, birds, fish, insects and other animals, and studied their ecology and behavior. His works made a significant contribution to the development of zoology and ornithology. An important part of Dobrosmyslov's research was geological work. He studied the geological structure of the Turgai region, analyzed its rocks and created a geological map of this region. His research helped to understand the formation of rock formations and to determine the resource potential of the region.

It is necessary to emphasize his historical essay on the Turgai region (Dobrosmyslov, 1902). Along with a certain contribution to the study of the region, there are shortcomings in the form of lack of scientific reference apparatus, factual errors. A.K. Gaines considered the introduction of the volost system and the activity of volost administrators as representatives of power in the grassroots system of administration, noting the favorable results of the reforms of the 60s (Gaines, 1898).

Another scientific center for the study of the Turgai region was the Orenburg Scientific Archival Commission. On April 13, 1884, the Committee of Ministers approved the "Regulations on provincial historical archives and scientific archival commissions". The provincial scholarly archival commissions (GUAK) were created "for concentration and eternal storage of archival files and documents not required for current office work, but more or less important in historical terms". The members of the commissions were charged with "sorting out the cases and documents intended for destruction in the provincial and district archives of various departments in order to select from them those columns and papers which, according to their scientific interest, should be transferred for storage in the historical archive" (Kremer, 2011, p.473).

Academic archival commissions were to be established in most provinces of Russia, including Orenburg province. Such a decision is evidenced by a letter to the Orenburg provincial board from the trustees of the Orenburg school district, which stated that "on the basis of 3 p. of the circular of the Ministry of Internal Affairs of May 6, 1884, No. 10 in the city of Orenburg, it is proposed to open a scientific archival commission. Orenburg is supposed to open a scientific archival commission, which could be entrusted with the arrangement of the archive of the office of the abolished administration of the Orenburg governor-general and further management of the archive, as well as, in accordance with the purpose of the institution, to sort out and describe other archives of the Orenburg province". The Orenburg GUAC was opened in 1887 (Orenburg Academic, 1898, p.1).

By the tenth anniversary of the Commission noted, the Orenburg governor N.Maslakovets invited to work teachers of educational institutions from: Theological seminary, Tatar teacher's school, men's and women's gymnasium, spiritual school, from the Junkers' school famous P.Slovohotov. Also expressed a desire to work from other institutions and the first to head the list is the manager of the Treasury Chamber Grigory Ivanovich Andreev. He would even be offered to head the archival commission after P.N.Raspopov in 1889, but he refused due to his busy schedule. During the first decade the commission had 4 chairmen, 3 fellow chairmen, 1 governor of affairs and 3 persons performing this position. It should be noted. That P. Raspopov was at the same time the secretary of the provincial statistical committee. Therefore, many publications of the archival commission fell into the library of the statistical committee. In general, by this period there were 289 editions in 547 volumes in the library of the commission (Orenburg Academic, 1898, p.2).

Of course, it is necessary to mention the Kazakhs who were also officials of the regional government and were engaged in the study of the Turgai region. First of all, I. Altynsarin, who became a member of the RGO. He is known to us first of all as an educator, being an inspector of Russian-Kirghiz schools in the Turgai region. But along with this he combined the position of clerk of the Turgai administration, served as a senior assistant to the head of the Turgai administration. He left works that characterized Turgai uyezd: Kara-Kuginsky, Sary-Kopinsky, Naurzumsky, Kara-Turgai volosts (Altynsarin, 1976). S.A. Dzhanturin was also a member of the Orenburg department of the Russian Geographical Society. In 1876 he made an ethnographic trip to the auls of the Turgai region, collecting a large number of ethnographic exhibits. B.D.Daulbaev left the work "The story about life of Kirghiz of Nikolaevsky uyezd of Turgai region from 1830 to 1880 years". For this work he was awarded a silver medal of the Russian Geographical Society (Notes of the OOIRGO, 1881). One of the first members of the Orenburg department of IRGO was T.K.Seydalin, who wrote an ethnographic article "On the development of bread-making in the basin of the Turgai River". According to Seydalin's stories, seeds of corn, watermelons, melons, onions, carrots and pumpkins were first brought to Turgai in 1800 by Kazakh Seitkul. With the exception of watermelon and grapes, all seeds gave good sprouts. He also collected material on Kazakh customs, including legal norms, which is recorded in the Notes of the RGO (Notes of the OOIRGO, 1870). T.-M.Seydalin, a gifted and, moreover, very energetic representative of his people, after graduating in 1855 from the Orenburg Neplyuev Cadet Corps, served in Samara and Orenburg regions, was noticed for his success and was appointed interpreter (interpreter) under the famous researcher of the Orenburg region, friend of the poet-petrashevets A.Pleshcheyev, colonel V.D.Dandevil. A successful and quick-witted officer, he served for a long time in the Regional Board of the Orenburg Kirghiz, performing sometimes delicate assignments. With the formation of Nikolaevsky uyezd, he served for several years as assistant chief of the uyezd, and then for some time was in charge of the Kustanai settlement. His participation in

the census of the Turgai region, namely in four volosts of Nikolaevsky uyezd: Arakaragai, 1 and 2 Amangaragai and Mendygarinskaya, undertaken by the government at the end of the XIX century, as well as his work in the Commission for the arrangement of the life of Kazakhs in Nikolaevsky uyezd, is of interest. It is known that he managed Turgai uyezd during the period of vacation and retirement of the district chief Colonel Karaulov and before the arrival of another one in Turgai instead of him from August 1, 1896 to April 26, 1897 (TsGA RK, L.18-27 ob.). But foreigners had no right to occupy this position.

Conclusion

As Tugai T.I. notes, in the period from 1870 to 1914, about 40 studies and reviews on the Turgai region were devoted to it, published in separate books and in the publications of scientific societies (Tugai, 2008, p.25). As we understand all these authors were representatives of the colonial official apparatus, and their works reflected the official policy of the Russian Empire. They positioned all actions of the state in relation to the traditional Kazakh society as expedient and considered them as a part of the messianism of the empire. All the changes in society and economy according to the researchers were realized thanks to the Russian Empire and had a positive character.

Thus, it should be noted that the circumstances of the constant advancement of Russian colonialism deep into the steppes, further south, determined the nature and content of the works created in the second half of the 19th - early 20th centuries. The historiographical tradition of this period transmitted the imperial model of administrative and political management and national policy. Of course, it was characterized by Russification of the Kazakh population, and breaking of the traditional type of economic production by means of sedentarization. Based on these goals, representatives of the scientific community, as well as representatives of the colonial administration, were actively involved in the study of colonization opportunities of the region entrusted to them. In general, the entire source and historiographical corpus created by them is important and does not lose its informational significance in the study of the imperial policy of the Russian state with regard to the foreign population of the national peripheries.

Acknowledgements The article was financially supported by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AP19679853).

Literature

1. Abashin, S. N. (2007). Nationalisms in Central Asia: In Search of Identity. SPb.: Aleteia, 312 p. [in Russian].
2. Abdrakhmanova, B.M. (1998). History of Kazakhstan: power, system of government, territorial organization in the XIX century. Astana: RAPO "Polygraphy". 137 p. [in Russian].
3. Aitmukhambetov, A. A. (2010). Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activities in the XIX - early XX centuries (historical aspect). Semey. [in Russian].
4. Alektorov, A.E. (1892). Materials for the study of the country, history and life of the Kirghiz. Orenburg. [in Russian].

5. Dobrosmyslov, A.I. (1895). Cattle breeding in the Turgai region. Orenburg: type. P.N. Zharinov. 360 p. Dobrosmyslov, A.I. (1893). On the resettlement of residents in the Turgai region. Orenburg. Dobrosmyslov, A.I. (1904) [in Russian].
6. Altynsarin, I. (1976). Collected Works: in 3 volumes. Volume 2. Alma-Ata. 423 p. [in Russian].
7. Campbell, I.W. (2017). Knowledge and the ends of empire: Kazak intermediaries and Russian rule on the Steppe, 1731-1917. Ithaca: Cornell univ. press. 273 p.
8. Chibilev, A.A., Safonov D.A., Milkov F.N. On the Border of Europe and Asia (2003). St. Petersburg; Orenburg: Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Izdvo "Orenburgskaya Guberniya". 158 p. [in Russian].
9. Dobrosmyslov, A. I. (1902). Turgai region. Historical sketch. In 3 vol. Tver. [in Russian].
10. Gaines, A.K. (1898). Diary of 1866 Journey to Turkestan. Collection of literary works. St. Petersburg: Tipografiya M.M. Stasyulevich. VOL. II. [in Russian].
11. Gerasimov, I.V. (2004). New Imperial History of the Post-Soviet Space: A Collection of Articles (Biblioteka zhurnal "Ab Imperio"). Kazan: "Center for Research on Nationalism and Empire". 652 p. [in Russian].
12. Izbasarova, G. B. (2018). Kazakh steppe of the Orenburg department in imperial projects and practices. M: PRESS-BOOK.RU. 484 p. [in Russian].
13. Kappeler, A. (2000). Russia - a multinational empire: Emergence. History. Raspad. Moscow: Progress-Tradition. 342 p. [in Russian].
14. Katarinsky, V.V. (1898). Collection of Kyrgyz proverbs. Material on ethnography of the Kirghiz. Orenburg. 153 p. [in Russian].
15. Kaufman, A. A. (1905). Resettlement and colonization. St. Petersburg. Tipografiya t-va "Public Utility". 349 p. [in Russian].
16. Khokhlov, I.S. (1906). Turgai region. St. Petersburg: Tipografiya Popechitel'skogo Imperial'nogo Mankolubub. obshchestva. 96 p. [in Russian].
17. Kraft, I.I. (1900). From the Kirghiz antiquity. Orenburg: Typo-lithography of F. B. Sachkov. 154 p. [in Russian].
18. Kremer, K.V. (2011). Activity of the Orenburg province academic archival commission on creation of historical archive in the last third of the XIX century. *Vestnik OGU*, No.16(135), pp.473-475. [in Russian].
19. Lyubichankovsky, S. V. (2019). Imperial policy of acculturation and the problem of colonialism (on the example of nomadic and semi-nomadic peoples of the Russian Empire). Orenburg : Izdat. center OGAU. 480 p. [in Russian].
20. Martin, Virginia. (2001). Law and custom in the steppe: the Kazakhs of the Middle Horde a. Russ. Russ. Colonialism in the nineteenth century Richmond (Surrey): Curzon. 244 p. [in Russian].
21. Masanov, E.A. (1966). Sketch of the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR. Alma-Ata: Izdvo "Nauka" Kaz. SSR. 350 p. [in Russian].
22. Matsuzato, K. (2005). Russian "imperiology" and regional studies. *Ab Imperio*, No. 3. [in Russian].
23. Notes of the OOIRGO. (1870). Vp.1. C.234-257 [in Russian].
24. Notes of the OOIRGO. (1881). Vp.4. P.98-117. [in Russian].
25. TSGA RK. F.I-25. Op.2. Д.764. L.18-27
ob.

26. Orenburg Academic, (1898). Orenburg Academic Archival Commission. Decade of the Orenburg Academic Archival Commission (December 9, 1887-1897). Orenburg. 8 p. [in Russian].
27. Pochekaev, R. (2017). Governors and khans. Personality factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia : XVIII - beginning of XX century. Moscow : ID Higher School of Economics. 381 p. [in Russian].
28. Sariyeva, R.H. (2002). Colonial policy of tsarism in Kazakhstan on the example of Turgai region (1868-1914). Almaty. [in Russian].
29. Sultangaliev, G.S. (2018). Institute of volosts in the system of management of the Kazakh steppe (XIX -early XX centuries). Almaty: "Kazak University". 396 p. [in Russian].
30. Tomohikou, Yama. (2000). The geography of civilizations: a spatial analysis of the Kazakh intelligentsia's activities, from the mid-nineteenth to the early twentieth century In K. Matsuzato (ed.) Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Matsuzato (ed.) Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Sapporo. pp. 70-99
31. Trepavlov, V. V. (2017). Ethnic elites in the national policy of Russia. Moscow: Center for Humanitarian Initiatives. 475 p. [in Russian].
32. Tugai, T.I. (2008). Local method in the studies of Kazakhstan in the second half of the XIX - beginning of the XX century. XIX - early XX century (on the example of Turgai region). *Vestnik OGU*, No. 5(86), pp.23-29 [in Russian].
33. Vasiliev, A.V. (1896). Historical sketch of Russian education in the Turgai region and its present state. Orenburg: Turg. obl. stat. com. 226 p. [in Russian].
34. Vasiliev, D. V. (2022). The footsteps of empire: Russian policy in Central Asia: XIX - early XX century. Moscow; St. Petersburg: Nestor-Istoria. 636 p. [in Russian].
35. Zhirenchin, K.A. (1996). Political development of Kazakhstan in the XIX - early XX centuries. Almaty: Zhety Zhargy, 1996. 352 p. [in Russian].

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 33-42

ПЕДАГОГИКА

УДК: 641.56:796

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_4](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_4)

**АДАМДЫН ОРГАНИЗМИНДЕГИ ЗАТ АЛМАШУУ ПРОЦЕССТЕРИНЕ
ВИТАМИНДЕРДИН ТААСИРИ**

ВЛИЯНИЕ ВИТАМИНОВ НА ОБМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ОРГАНИЗМЕ ЧЕЛОВЕКА

INFLUENCE OF VITAMINS ON METABOLIC PROCESSES IN THE HUMAN BODY

Адамбаева Жыпаргүл Ибраимовна

Адамбаева Жыпаргүл Ибраимовна

Adambayeva Zhyrargul Ibraimovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

aroma_9@oshsu.kg

Темирбаева Адалат Карабаевна

Темирбаева Адалат Карабаевна

Temirbaeva Adalat Karabaevna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

temirbaeva5858@gmail.com

Куштарали уулу Мухамедрасул

Куштарали уулу Мухамедрасул

Kushtarali uulu Muhamedrasul

Ош мамлекеттик университети

Ошский государственный университет

Osh State University

АДАМДЫН ОРГАНИЗМИНДЕГИ ЗАТ АЛМАШУУ ПРОЦЕССТЕРИНЕ ВИТАМИНДЕРДИН ТААСИРИ

Аннотация

Витаминдер зат алмашууга, кандын уюшуна, организмдин өсүшүнө жана өнүгүшүнө, жугуштуу ооруларга каршы туруктуулугуна таасирин тийгизет. Алардын ролу жаш организмдин тамактануусунда жана жумушта, спортто чоң физикалык күч-аракет менен байланышкан организмге өзгөчө маанилүү. Тамак-аштагы белоктордун, майлардын жана углеводдордун жетишээрлик мазмуну менен, сууну жана минералдык туздарды оптималдуу керектөө менен организмде оор бузулуулар жана оорулар пайда болушу мүмкүн экенин эксперименттер көрсөтүп турат, анткени витаминдер физиологиялык процесстердин нормалдуу жүрүшү үчүн чоң ролду ойнойт. Витаминдердин маанилүүлүгү организмде аз санда болуу менен зат алмашуу реакцияларын жөнгө салып турат. Андан кийин макалада организмдин өзгөчөлүктөрү жана ага витаминдердин таасири жөнүндө сөз болот. Макалада витаминдердин классификациясы жана жалпы мүнөздөмөсү чагылдырылат.

Ачкыч сөздөр: ферменттер, витаминдер, зат алмашуу процесси, оору, тамактануу.

ВЛИЯНИЕ ВИТАМИНОВ НА ОБМЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ОРГАНИЗМЕ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

Витамины влияют на обмен веществ, свертываемость крови, рост и развитие организма, сопротивляемость инфекционным заболеваниям. Особенно важна их роль в питании молодого организма и тех взрослых, чья деятельность связана с большими физическими нагрузками на производстве, в спорте. Эксперименты показывают, что даже при достаточном содержании в пище белков, жиров и углеводов, при оптимальном потреблении воды и минеральных солей в организме могут развиваться тяжелейшие расстройства и заболевания, так как для нормального протекания физиологических процессов необходимы еще и витамины. Значение витаминов состоит в том, что, присутствуя в организме в ничтожных количествах, они регулируют реакции обмена веществ. Затем в статье рассказывается об особенностях организма и влиянии на него витаминов. В статье представлена классификация и общая характеристика витаминов.

Ключевые слова: ферменты, витамины, обмен веществ, заболевания, питание.

INFLUENCE OF VITAMINS ON METABOLIC PROCESSES IN THE HUMAN BODY

Abstract

Vitamins affect metabolism, blood clotting, growth and development of the body, resistance to infectious diseases. Their role is especially important in the nutrition of the young organism and those adults whose activities are associated with great physical exertion at work, in sports. Experiments show that even with a sufficient content of proteins, fats and carbohydrates in food, with optimal consumption of water and mineral salts, severe disorders and diseases can develop in the body, since vitamins are also necessary for the normal course of physiological processes. The importance of vitamins lies in the fact that, being present in the body in negligible amounts, they regulate metabolic reactions. Then the article talks about the characteristics of the body and the effect of vitamins on it. The article presents the classification and general characteristics of vitamins.

Keywords: enzymes, vitamins, metabolism, diseases, nutrition.

Киришүү. Бардык жашоо процесстери организмде витаминдердин түздөн-түз катышуусу менен ишке ашат. Витаминдер 100дөн ашык ферменттердин бир бөлүгү болуп саналат, алар көп сандагы реакцияларды козгойт, организмдин коргонуу күчтөрүн сактоого жардам берет, анын ар кандай экологиялык факторлорго туруктуулугун жогорулатат жана дайыма начарлап бараткан экологиялык кырдаалга ыңгайлашууга жардам берет. Иммуниетти сактоодо витаминдер чечүүчү роль ойнойт, б.а. алар биздин денебизди ооруларга туруктуулугун жогорулатат.

Витаминдер – организмдердин туура өнүгүүсү жана иштеши үчүн зарыл болгон ар түрдүү түзүлүштөгү жана составдагы төмөнкү молекулярдык биологиялык активдүү органикалык бирикмелердин тобу, алар алмаштырылгыс азыктык фактор болуп саналат.

Витаминдер биздин денебиздин көптөгөн функцияларын аткарышы үчүн зарыл болгон маанилүү заттар. Ошондуктан, тамак-аш менен организмге витаминдерди жетиштүү жана туруктуу кабыл алуу абдан маанилүү.

Адамдын организмине витаминдердин биологиялык таасири – бул заттардын зат алмашуу процесстерине активдүү катышуусу. Белоктордун, майлардын жана углеводдордун алмашуусунда витаминдер түздөн-түз же татаал ферменттик системалардын бир бөлүгү катары катышат. Витаминдер кычкылдануу процесстерине катышып, анын натыйжасында углеводдор менен майлардан көптөгөн заттар түзүлөт. Алар организм тарабынан энергия жана пластикалык материал катары колдонулат. Витаминдер клеткалардын нормалдуу өсүшүнө жана бүт организмдин өнүгүшүнө көмөктөшөт. Витаминдер организмдин иммундук реакциясын кармап турууда, анын экологиялык жагымсыз факторлорго туруктуулугун камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт. Бул жугуштуу оорулардын алдын алуу үчүн зарыл болот [1].

Витаминдердин жетишсиздиги айрым органдардын жана ткандардын абалына, ошондой эле эң маанилүү функцияларга: өсүү, тукум улоо, интеллектуалдык жана физикалык мүмкүнчүлүктөр, организмдин коргоо функцияларына терс таасирин тийгизет. Узакка созулган витаминдердин жетишсиздиги адегенде эмгекке жөндөмдүүлүктүн төмөндөшүнө, андан кийин ден соолуктун начарлашына алып келет, ал эми өтө оор учурларда өлүмгө алып келиши мүмкүн.

Кээ бир учурларда гана биздин организм аз өлчөмдө жеке витаминдерди синтездей алат. Мисалы, триптофан аминокислотасынын организмде никотин кислотасына айланышы мүмкүн.

Витаминдер гормондордун синтези үчүн зарыл - организмдин ар кандай функцияларын жөнгө салуучу атайын биологиялык активдүү заттар.

Демек, витаминдер адамдын тамактануусунун алмаштырылгыс фактору болгон жана организмдин жашоосу үчүн чоң мааниге ээ заттар экени белгилүү болду. Алар гормоналдык система жана денебиздин фермент системасы үчүн зарыл. Алар ошондой эле зат алмашуубузду жөнгө салып, адамдын денесин сергек, күчтүү жана сулуу кылып турат.

Алардын көбү организмге тамак-аш менен кирет, ал эми бир нечеси гана ичегилерде анда жашаган пайдалуу микроорганизмдер тарабынан синтезделет, бирок бул учурда алар дайыма эле жетиштүү боло бербейт. Көптөгөн витаминдер тез бузулат жана организмде керектүү санда топтолбойт, ошондуктан адам аларды тамак-аш менен үзгүлтүксүз камсыз кылуу керек [2].

Витаминдерди дарылоо максатында колдонуу (витаминдик терапия) башында толугу менен алардын жетишсиздигинин ар кандай формаларына тийгизген таасири менен байланышкан. XX кылымдын ортосунан баштап витаминдер тамак-ашты байытуу үчүн, ошондой эле мал чарбачылыгында тоют катары кеңири колдонула баштаган.

Бир катар витаминдер бир эмес, бир нече тектеш кошулмалар менен берилген. Витаминдердин химиялык түзүлүшүн билүү аларды химиялык синтез жолу менен алууга мүмкүндүк берет; микробиологиялык синтез менен бирге бул витаминдерди өнөр жайлык масштабда өндүрүүнүн негизги жолу болуп саналат. Ошондой эле курамы боюнча витаминдерге окшош, провитаминдер деп аталган заттар бар, алар адамдын организмине кирип, витаминдерге айланат. Курамы боюнча витаминдерге окшош химиялык заттар бар, бирок алар организмге так карама-каршы таасирин тийгизет, ошондуктан алар антивитаминдер деп аталат. Бул топко витаминдерди байланыштыруучу же жок кылуучу заттар да кирет. Антивитаминдер ошондой эле кээ бир дарылар (антибиотиктер, сульфаниламиддер ж.б.) болуп саналат, бул өз алдынча дарылануунун жана дарыларды көзөмөлсүз колдонуунун коркунучунун дагы бир далили.

Витаминдердин негизги булагы болуп витаминдер топтолгон өсүмдүктөр саналат. Витаминдер организмге негизинен тамак аш менен кирет. Алардын кээ бирлери микроорганизмдердин тиричилик активдүүлүгүнүн таасири астында ичегилерде синтезделет, бирок пайда болгон витаминдердин өлчөмдөрү дайыма эле организмдин керектөөлөрүн толук канааттандыра бербейт. Витаминдер зат алмашууну жөнгө салууга катышат; алар организмде болуп жаткан фотохимиялык процесстердин биологиялык катализаторлору же реагенттери, ферменттердин пайда болушуна да активдүү катышышат.

Витаминдер аш болумдуу заттардын сиңирилишине таасирин тийгизет, клеткалардын нормалдуу өсүшүнө жана бүт организмдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Витаминдер ферменттердин ажырагыс бөлүгү болуп, алардын нормалдуу иштешин жана активдүүлүгүн аныктайт. Организмде витаминдин жетишсиздиги, андан да көп болушу зат алмашуунун бузулушуна алып келет. Тамак-ашта алардын жетишсиздиги менен адамдын иштөө жөндөмдүүлүгү төмөндөйт, организмдин ооруларга, жагымсыз экологиялык факторлордун таасирине туруктуулугу төмөндөйт. Витаминдердин аздыгынан же жоктугунан витамин жетишсиздиги пайда болот [3].

Дайыма жашылча-жемиштердин түрүн жетиштүү жеп туруу, витаминдин жетишсиздигин алдын алат. Бул учурда, аларды таблетка түрүндө кабыл алуунун да кереги жок.

Витаминдердин классификациясы. Азыркы учурда витаминдерди төмөнкү молекулалуу органикалык бирикмелер катары мүнөздөөгө болот, алар тамак-аштын зарыл компоненти болуп, анын негизги компоненттерине салыштырмалуу анда өтө аз санда болот.

Витаминдер адам жана бир катар тирүү организмдер үчүн зарыл болгон тамак-аштын элементи болуп саналат, анткени алар синтезделбейт же алардын айрымдары бул организм тарабынан жетишсиз санда синтезделет. Аларды анча чоң эмес концентрацияда метаболизмге таасир этүүчү биологиялык активдүү кошулмалардын тобуна кошууга болот.

Витаминдер эки чоң топко бөлүнөт:

- майда эрүүчү витаминдер

- сууда эрүүчү витаминдер

Бул топтордун ар бири көп сандагы түрдүү витаминдерди камтыйт, алар адатта латын алфавитинин тамгалары менен белгиленет. Белгилей кетсек, бул тамгалардын тартиби алардын алфавиттеги кадимки тизилишине туура келбейт жана витаминдердин ачылышынын тарыхый ырааттуулугуна толук туура келбейт.

Витаминдердин берилген классификациясында бул витаминдин эң мүнөздүү биологиялык касиеттери кашаанын ичинде көрсөтүлгөн – анын белгилүү бир оорунун өнүгүшүн алдын алуу жөндөмдүүлүгү. Көбүнчө оорунун аталышынын алдында "анти" префикси коюлат, бул витамин бул ооруну алдын алат же жок кылат дегенди түшүндүрөт.

1. Майда эриген витаминдер. А витамини (антиксерофтальмиялык), Витамин D (антирахит), Витамин E (көбөйүү витамини), Витамин K (антигеморрагиялык).

2. Сууда эриген витаминдер. Витамин C (антикорбутик), B1 витамини (антиневритик), B2 витамини (зат алмашуу процесстерин жөнгө салуучу), Витамин B3 (антиневрит, антидерматит), Витамин B5 (Күн) (анемияга каршы витамин), B6 витамини (антидерматит), B8 витамини (липотроптук жана тынчтандыруучу касиеттери), B12 витамини (анемияга каршы витамин), B15 витамини (пангам кислотасы), B17 витамини (ракка каршы), Витамин PP (анти-пельгрия), Витамин P (өткөрүү витамини), Витамин H (себореяга каршы), Витамин N (антиоксидант).

Көптөгөн эки же андан көп кош байланышы бар витаминдердин жана май кислоталарынын санына да кайрылышат. Жогорудагы сууда эрүүчү витаминдердин бардыгы, инозитол жана C жана P витаминдерин кошпогондо, алардын молекуласында азот бар жана алар көбүнчө B витаминдеринин бир комплексине бириктирилет.

Сууда эрүүчү витаминдерге: C витамини жана B тобунун бардык витаминдери кирет. Сууда эрүүчү витаминдерди күн сайын ичүү керек, анткени алар организмде топтолбой, 1-4 күн ичинде сыртка бөлүнүп чыгат.

Витаминдердин дагы бир тобу **майда эрүүчү витаминдер:** A, D, E, K. Бул витаминдер май тканында жана боордо чогулуп, зарыл болгон учурда ал жерден организм тарабынан алынышы мүмкүн.

Актуалдуулугу. Булчундардын активдүүлүгү жана психикалык стресс витаминдерге болгон муктаждыкты жогорулатат. Спорттук мелдештин шартында бул эки фактордун таасири айкалыштырылган. Андыктан спортчунун организми спорт менен машыкпаган адамдарга караганда витаминдерге көбүрөөк муктаж. Кошумча витаминдештирүү интенсивдүү машыгууда жана жооптуу мелдештерде, ошондой эле кыштын жана жаздын аягында тамак-аштагы витаминдер азайганда колдонулушу керек [4].

Витаминдер абдан маанилүү жана адамдын организмине витаминдердин жетишсиздиги глобалдык көйгөй. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө ал калктын көп бөлүгүнүн ачарчылык же начар тамактануусу менен тыгыз байланышта. Бирок өнүккөн өлкөлөрдө калктын басымдуу бөлүгүнүн витаминдерди керектөөсү сунушталган стандарттарга жооп бербейт. Бул витаминдердин терең жетишсиздигин алдын алуу үчүн жетиштүү, бирок организмдин муктаждыктарын оптималдуу канааттандыруу үчүн жетиштүү эмес.

Бирок витаминдер эмне экенин, алар кайдан, кандай тамактарды камтыйт, ден соолук үчүн эмнени билдирерин, витаминдерди кантип жана качан жана канча өлчөмдө ичүү керектигин так билгендер аз.

Ошентип, витаминдердин маанилүүлүгү темасы бүгүнкү күндө эң актуалдуу. Жарандардын ден соолугунун жогорку деңгээли жана жигердүү узак өмүр сүрүүсү – бул коомдун өнүгүүсүнүн эң маанилүү максаты. Ар бир адамдын ден соолугунун абалы анын жашоо образынан көз каранды. Өзүнүн жана башкалардын ден соолугун сактоо үчүн жоопкерчиликти сезүү, жеке гигиеналык нормаларды так сактоо, жаман адаттардан баш тартуу, сергек жашоо – мамлекеттин ар бир жаранынын моралдык үйү. Ошондой эле витаминдерге бай азыктар менен жакшы тамактануу, - организмдин нормалдуу иштешинин ажырагыс бөлүгү.

Ошондуктан бул иштин жүрүшүндө витаминдердин адам организмнин нормалдуу иштешинде чоң роль ойноорун далилдеп, ар бир витаминди өзүнчө карап көрөбүз.

Адамдын организмде Са витаминин ролу аябай чоң. Ал сөөк тканынын негизги структурасын түзөт. Адамдын организмде анын 1% гана клеткалар менен канда болсо, калган 99 % сөөктөрдө, тиште, тырмакта, чачта болот.

С-витамины. Ар кандай заттардын синтезделишинде катышып, иммундук системаны жөнгө салуу үчүн зарыл болуп эсептелет. Жугуштуу оорулар менен ооруганда ашказан, ичеги ооруларында С витаминине болгон муктаждык арбыйт.

В1 витамини нерв системасынын бекемделишин жөнгө салат. Организмге бул витамин жетишпесе тери ооруларын пайда кылат. Тырмактар сынат, баш көп ооруйт.

РР витамини жетишпесе денеде кызыл тактар пайда болот.

Майда эрүүчү витаминдер. А витамини химиялык аталышы: ретинол.

А витамини кыска убакытка жогорку температурага туруштук берет. А витамини майлардын катышуусунда жакшы сиңет. Организмдеги ролу – А витамининин биологиялык таасири клетканын дифференциациясын, анын ичинде жыныс клеткаларын жөнгө салуу, эпителий кыртышынын кератиндешүүсүн алдын алуу, белоктордун, нуклеин кислоталарынын, кээ бир гормондордун алмашуусуна жана кычкылдануу процесстерине катышат. Мындан тышкары, ретинол көрүү процессин камсыз кылат.

А витамининин жетишсиздиги эпителий кыртышынын системалуу кератинизациясы менен коштолуп, ар бир жабыркаган органга мүнөздүү симптомдордун өнүгүшү менен коштолот (бөйрөктө нефрит же нефроз, өпкөдө бронхит ж.б. өнүгөт), ошондой эле ксерофтальмия жана кератомалация.

А витамининин гиповитаминозу ошондой эле түнкү сокурдук (гемералопия, күүгүмдө көрүү) катары да көрүнүшү мүмкүн, качан адам родопсиндин (визуалдык кызгылт көк) пайда болушунун бузулушунан улам караңгыда көрбөй калат. Катуу гиповитаминоз А менен ашказан-ичеги жана сийдик чыгаруу жолдорунун эпителийинин бузулушу, диспепсиялык бузулуулар, пиелитке, уретритке жана циститке жакындыгы байкалат. Гипервитаминоз А витаминине бай тамак-аштарды ашыкча ичкенде, анын боордо топтолушу пайда болот. Балдарда гипервитаминоз синтетикалык дарыларды ашыкча колдонуу менен пайда болот. Клиникалык жактан арыктоо, жүрөк айлануу, кусуу, сөөктүн бат-бат сынышы, кан агуулар

менен көрүнөт. Өттүн таш оорусу жана өнөкөт панкреатиттин (уйку бездин сезгениши) күчөшү мүмкүн. Гипервитаминоздун алдын алуу үчүн витаминди кабыл алууну катуу көзөмөлдөө зарыл [5].

Күнүмдүк керектөө: чоң кишиге А витамини - 1 мг, кош бойлуу жана бала эмизген аялдар - 1,25-1,5 мг, жашоонун биринчи жылындагы балдар - 0,4 мг.

А витамининин булактары: сары май, деңиз жаныбарларынын жана балыктардын боору (галибут, алабуга, треска ж.б.), каймак, быштак, жумуртканын сарысында көп кездешет. Витаминдердин саны кызыл-сары түстөгү азыктардын түсүнө жараша өзгөрүп турганы белгиленет: бул түс канчалык күчтүү болсо, продуктта ошончолук витамин болот. Майлардын курамындагы витаминдин өлчөмү мал жеген азыктын курамына жараша болот. Эгерде малдын азыгы витаминдерге же провитаминдерге бай болсо, анда анын майында витаминдин көп пайызы болот; мисалы, балык майы сары майга караганда А витаминине 100 эсе бай, анткени балык жеген өсүмдүк жана жаныбарлардын планктондору А витаминине абдан бай.

Витамин D. Химиялык аталышы: кальциферол, 7-дегидрохолестерин, холекальциферол, эргостерол. Витамин D атмосфералык кычкылтекке салыштырмалуу туруктуу, ошондой эле 1000 °C жана бир аз жогору температурага чейин ысытылганда, бирок абага көпкө таасир эткенде же 2000 °C температурага чейин ысыганда D витамини бузулат.

D витаминини негизинен күндүн ультра кызгылт көк нурларынын таасири астында пайда болот. Күнөсканада өстүрүлгөн жашылчаларда D витамини бакчада өстүрүлгөн жашылчаларга караганда азыраак болот, анткени күнөскананын айнеги бул нурларды өткөрбөйт.

Организмдеги ролу: ичегилерден кальцийдин сиңүүсүн камсыз кылган белгилүү бир белоктун синтезин стимулдоо. Витамин D фосфор жана лимон кислотасын сиңирүүгө, ошондой эле фосфор-кальций алмашууну жөнгө салууга жана сөөк тканынын пайда болушуна, кемирчектин минералдашуусуна, бөйрөктө фосфор жана аминокислоталардын реабсорбциясына таасирин тийгизет.

Авитаминоз: D витамининин жетишсиздиги кальций-фосфор алмашуунун бузулушуна алып келет, натыйжада рахит (балдарда) же остеомаляция (чоңдордо). Рахит менен кальцийдин, фосфордун жана лимон кислотасынын ичегиден сиңүүсү бузулат. Мунун натыйжасы кандагы кальцийдин деңгээлинин төмөндөшү болуп саналат, ал паратгормондун активдүү секрециясын шарттайт, ал сөөктөн кальцийдин канга чыгышына көмөктөшөт, ошондой эле бөйрөктө фосфордун кайра сиңирүү процесстерин азайтат. Натыйжада, фосфор заара менен көп санда бөлүнүп чыгат. Кандагы кальций менен фосфордун деңгээли критикалык мааниге чейин төмөндөйт. Кандагы фосфордун жетишсиздиги акыркы сөөктөрдү жууп толтурат. Кальций менен фосфордун жуулушуна байланыштуу сөөктөр ийкемдүү жана морт болуп, дененин оордугунан ийилип калат. Сөөктүн нормалдуу түзүлүшүнүн бузулушу чоң диспропорциялуу баштын өнүгүшүнө алып келет, кабыргалардын муундарында кабыргалардын кемирчектери менен калыңдоо болуп саналат. Булчуңдарда кальцийдин жетишсиздиги жыйрылуу жөндөмүн жоготууга алып келет (булчуңдардын гипотензиясы). Булчуңдары солкулдап, оорулуу баланын курсагы салбырап кетет. Рахиттин оор формасында бала тез толкунданат, анын конвульсиясы пайда болот.

Чоң кишилерде остеомалация - сөөктүн декальцификациясы жана сөөктүн түзүлүшү бузулушу менен байланышкан оору пайда болот. Авитаминоздун алдын алууга бул туура жана рационалдуу тамактануу, күнгө күйүү, системалуу медициналык көзөмөл керек.

Гипервитаминоз. Гипервитаминоздун өнүгүшү ашыкча витамин D таасиринен пайда болгон пероксиддик кошулмалардын уулуу таасирине негизделет. Бул ичегиден кальций менен фосфордун сиңүүсүн жана сөөк жана жумшак ткандардын өсүү аймактарында: жүрөк булчунунун, аорта дубал, бөйрөк. Көбүнчө жүрөк айлануу, кусуу, баш оору, диспепсия, аз кандуулук, депрессия байкалат. Гипервитаминоздун алдын алуу витаминди кабыл алууну катуу көзөмөлдөөдөн турат [6].

Күнүмдүк талап: эркектер үчүн - 5 мкг, аялдар үчүн - 5 мкг, балдар үчүн - 7 мкг түзөт.

D витамининин булактары: витаминдин көбү кээ бир балык азыктарында: балык майында, треска боорунда, Атлантика сельд балыгында болот. Жумурткада анын курамы 2,2%, сүттө - 0,05%, сары майда - 1,3%, козу карындарда, чалканда, шпинатта аз өлчөмдө болот.

Чоңдордо D витаминине болгон муктаждык анын ультрафиолет нурларынын таасири астында адамдын терисинде пайда болушу жана жарым-жартылай тамак-аш менен кабыл алуу менен канааттандырылат.

Витамин E. Химиялык аты - токоферол, токотриенол. Витамин E абдан туруктуу, ал щелочтор менен кислоталардын таасиринде да, кайнаганда да, 2000 °C га чейин ысыганда да, ультрафиолет нурларынын таасири астында да бузулбайт. E- витамини ткандарды O₂ менен камсыз кылат.

Организмдеги ролу: токоферол - бул көбөйүү витамини, жыныстын жана башка бездердин иштешине жакшы таасир этет. E витамини репродуктивдүү функцияларды калыбына келтирет, кош бойлуу жана жаңы төрөлгөн ымыркай учурунда түйүлдүктүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. A витамини табигый антиоксидант болуп саналат, A витамининин кычкылданышын алдын алат жана анын боордо топтолушуна жакшы таасирин тийгизет. Ал денеге уулуу болгон май кислоталарынын эркин радикалдардын жана пероксиддердин пайда болуу процесстеринин өнүгүшүнө жол бербейт. Витамин E белоктордун жана майлардын сиңирилишине көмөктөшөт, ткандардын дем алуу процесстерине катышат, мээнин, кандын, нервдердин, булчуңдардын иштешине таасир этет, жарааттын айыгышын жакшыртат, картаюуну кечиктирет. Чарчоону азайтат.

Витамин E витамининин жетишсиздиги олуттуу физикалык ашыкча жүктөмдөн кийин пайда болушу мүмкүн. Булчуңдарда миозиндин, гликогендин, калийдин, магнийдин, фосфордун жана креатиндин көлөмү кескин азаят. Мындай учурларда, негизги белгилери гипотония жана булчуң алсыздыгы болуп саналат. Ошондой эле нерв клеткаларында дегенеративдик өзгөрүүлөр жана боордун паренхимасы бузулат. Негизги өзгөрүүлөр витамин жетишсиздигинин жыныстык зонасында пайда болот: жыныстык гормондордун өндүрүшү токтойт, экинчилик жыныстык мүнөздөмөлөрдүн бузулушу байкалат. Аялдар боюна бүтүү мүмкүнчүлүгүн сактап калуу менен, түйүлдүктү кадимкидей алып жүрүү мүмкүнчүлүгүн жоготот. Түйүлдүк жана плацента катмарланып, эмбриондордо кан куюлуу жана жатын ичиндеги өлүм болушу мүмкүн. E витамининин жетишсиздиги жаңы төрөлгөн ымыркайлардын гемолитикалык саргайуусу менен, аялдарда - боюнан түшүп калуу

тенденциясы, эндокриндик жана нерв оорулары менен коштолушу мүмкүн. Булчуңдардын алсыздыгы, шал оорусу пайда болот [7].

Гипервитаминоз дээрлик жок, анткени Е витамини уулуу эмес, ал тургай жогорку дозада, бирок калкан беши, кант диабети, гипертония же ревматикалык жүрөк оорусу барлар бул витаминди ичүүдө этият болушу керек.

Суткалык керектөө: эркектер үчүн - суткасына 12 мкг, аялдар үчүн - суткасына - 10 мкг, жашоонун биринчи жылындагы балдар үчүн - 5 мг. Кээ бир эксперттер бул дарынын антиоксидант таасирине негизделген, күнүнө 50-80 мг дозасын сунуштайбыз.

Е витамининин булактары: тазаланбаган өсүмдүк майлары аларга эң бай: соя, пахта, күн карама, жержаңгак, жүгөрү, чычырканак. Айрыкча дан эгиндеринде, буурчак өсүмдүктөрүндө, спаржада, помидордо, салат жалбырагында, буурчакта, шпинатта, петрушка чокуларында, итмүрын уруктарында көп витамин бар. Аз өлчөмдө эт, май, жумуртка, сүт жана уйдун боорунда кездешет.

Витамин К. Химиялык аталышы: филлохинон (К1), мелакинон (К2). Витамин К жылуулук менен дарылоо аркылуу жок кылынат.

Организмдеги ролу: боордо протромбиндин (кан плазмасындагы татаал белок) жана башка кандын уюшунун факторлорунун активдүү формаларынын синтези үчүн зарыл, кандын уюшун тездетет, капиллярлардын өткөрүмдүүлүгүн азайтат, бузулган ткандардын калыбына келишин стимулдайт; кальцийди байланыштырган белоктордун синтези үчүн, сөөктөрдүн жана бөйрөктөрдүн нормалдуу түзүлүшү үчүн зарыл. Авитаминоз протромбиндин синтезинин ингибирлөөсүнөн улам кандын уюшун жайлатып, айкын геморрагиялык синдромдун өнүгүшүнөн, ошондой эле фибриногендин фибринге айланышын басаңдатып көрсөтөт.

Суткалык керектөө: эркектер үчүн - суткасына 80 мкг, аялдар үчүн - суткасына 65 мкг. Жаңы төрөлгөн ымыркайларда, ошондой эле боор оорусунан жапа чеккен, антибиотиктерди же кандын уюшун азайтуучу дары-дармектерди кабыл алгандар күнүмдүк керектөө көбөйөт. К витамининин булактары: салат, капуста, шпинат, чалкан, йогурт, беде, жумуртканын сарысы, соя сүтү, балык майы, көк буурчак, ашкабак.

Корутунду. Тема боюнча иштөө процессинде колдо болгон адабияттар изилденип, анализденди, авитаминоз, гипо - жана гипервитаминоз түшүнүктөрү ачылды, витаминдердин ар түрдүүлүгү жана алардын адам организмдеги мааниси каралды; заттардагы витаминдерди аныктоонун кээ бир ыкмалары каралды.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, интенсивдүү машыгуу учурунда спортчунун организми жеке витаминдер менен жетишсиз камсыз болушу мүмкүн, айрыкча аскорбин кислотасы жана В тобундагы витаминдер. Ошол эле учурда витаминдин жетишсиздиги физикалык көрсөткүчтөргө, кычкылтек керектөөгө, чыдамкайлыкка, булчуңдардын күч-кубатына терс таасирин тийгизет жана булчуңдардын интенсивдүү иштөөсүнөн кийин калыбына келтирүү процесстеринин ылдамдыгын төмөндөтүүчү фактор катары кызмат кыла алат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, спортчунун организмдин витаминдер менен адекваттуу камсыздоо зарыл шарт болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Максималдуу аткаруунун жана чыдамкайлыктын көрүнүштөрү, катуу психофизикалык стресстен кийин калыбына келтирүү процесстерин тездетүү, спорттук көрсөткүчтөрдү жакшыртуу жана ден

соолукту сактоо. Спортчулардын оптималдуу витамин статусун сактоо үчүн ар кандай витаминдик препараттарды жана витамин-минералдык комплекстерди колдонуу максатка ылайыктуу.

Витаминдерди спорттук практикада колдонууга байланышкан маселелерде спортчулардын жана машыктыруучулардын компетенттүүлүгүн жогорулатуу зарылдыгын да белгилей кетүү керек.

Витаминдерди жетишсиз кабыл алуу физикалык жана психикалык иш-аракеттерди, адамдын суук тийүүгө туруктуулугун төмөндөтөт, олуттуу оорулардын: жүрөк-кан тамыр жана рактын өнүгүшүнө шарт түзөт, аларды айыктырууну кыйындатат. Витаминдерди жетишсиз кабыл алган жаш өспүрүмдөрдүн жыныстык жетилүү процесси жана дененин өсүү процесси кечеңдейт. Көбүнчө суук тийип, кыйналып окушат.

Адабияттар

1. Биология. Большой справочник для школьников и поступающих в вузы. М.: Дрофа, 1999.
2. Ермолаев М. В. Биологическая химия. М.: Медицина, 1983.
3. Калюжный В. Г. Справочник по биологии. Для старшеклассников, абитуриентов, студентов. М.: Феникс, 2002.
4. Лемеза Н., Камлюк Л., Лисов Н. Биология в вопросах и ответах. М.: Рольф, 1998.
5. Милованов И. Справочник биологически активных пищевых добавок: пища для здоровья. М.: Феникс, 2005.
6. Опорные конспекты по биологии. Справочник для школьников. М.: Ифра-М, 2000.
7. Аблабекова, Ж., & Окен уулу, Ш. (2022). Студенттердин ишке жөндөмдүүлүгүнө жана акыл-эс ишмердүүлүгүнө физикалык көнүгүүлөрдүн таасири. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (4), 131-136. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_4_131

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 43-49

ПЕДАГОГИКА

УДК: 37.022. – 004.9.

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_5](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_5)

**АЯЛДАРДЫН БИЛИМГЕ УМТУЛУУСУНДАГЫ STEM-ОКУТУУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН ОРДУ**

**РОЛЬ STEM-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТРЕМЛЕНИИ ЖЕНЩИН К
ОБРАЗОВАНИЮ**

THE ROLE OF STEM-EDUCATION TECHNOLOGY IN WOMEN'S EDUCATION

Акматова Айниса Абдибаитовна

Акматова Айниса Абдибаитовна

Akmatova Ainisa Abdibaitovna

доцент, Ош мамлекеттик университети

доцент, Ошский государственный университет

Assistant Professor, Osh State University

akmatova.63@mail.ru

Усон кызы Мираида

Усон кызы Мираида

Uson kuzu Miraida

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

miraidausonkzy@gmail.com

Аида Ташболот кызы

Аида Ташболот кызы

Aida Tashbolot kuzu

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

aida78.09.78@mail.ru

АЯЛДАРДЫН БИЛИМГЕ УМТУЛУУСУНДАГЫ STEM-ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН ОРДУ

Аннотация

Бул макалада STEM багытында билим алуу жана технологияларды колдонууда аялдардын ролу жөнүндө жана ошондой эле коомубуздагы жалпы аялдардын технологияларды канчалык денгээлде колдонушат, канча кыз балдар STEM багытында билим алышат жана иштешет, аялдардын бул жаатка кызыгуусуна же алектенүүсүнө тоскоол болгон себептер кайсылар айтылат. Азыркы учурда замандын талабына ылайык орто жана жогорку жаштагы аялдардын жогорку технологияны өздөштүрүүсү актуалдуу болсо, а жаш кыздарды STEM багытына кызыгуусун арттыруу максатка ылайык болуп саналат. Аталган теманын актуалдуулугу бул жаатка аялдарды тартуу зарылдыгы жана кыздарды кандай жолдор менен так илимдерге интеграциялоо жолдору, келечекте кайсы кесиптердин актуалдуу болоору жана STEM билим берүү стратегияларында кандай методикалык ресурстар камтылгандыгы менен шартталган.

Ачкыч сөздөр: аялдар, STEM-билим берүү, ыкмалар, инженерия, маалымат технологиясы, так илимдер, кесип, гендердик тендик.

РОЛЬ STEM-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТРЕМЛЕНИИ ЖЕНЩИН К ОБРАЗОВАНИЮ

THE ROLE OF STEM EDUCATION IN WOMEN'S ASPIRATIONS TO EDUCATION

Аннотация

В данной статье рассматриваются такие вопросы, как роль женщин в освоении и использовании технологий в STEM-образовании, а также в какой степени женщины в нашем обществе вообще пользуются технологиями, сколько девушек учатся и работают в областях STEM, какие причины мешают женщинам интересоваться или заниматься этой сферой. В настоящее время, согласно требованиям времени, женщинам среднего и старшего возраста важно осваивать высокие технологии, и целесообразно повышать интерес молодых девушек к направлению STEM. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью привлекать женщин в эту сферу, и какими способами можно интегрировать девушек в точные науки, какие профессии будут более актуальны в будущем, и какие методологические ресурсы включены в образовательные стратегии STEM.

Abstract

The paper focuses on the issues such as role of women in mastering and using new technologies in STEM education and to what extent women in our society generally use technology, how many girls study and work in STEM fields, what reasons prevent women from being interested in or engaging in this area. At present, according to the requirements of the time, it is important for women of middle and older age to master high technologies, and it is advisable to increase the interest of young girls in the direction of STEM. The relevance of this topic is due to the need to involve women in this area, and in what ways girls can be integrated into the exact sciences, which professions will be more relevant in the future, and what methodological resources are included in STEM educational strategies.

Ключевые слова: женщины, STEM-образование, методы, инженерия, информационные технологии, точные науки, профессия, гендерное равенство.

Keywords: women, STEM education, methods, engineering, IT, exact sciences, profession, gender equality

Киришүү

Учурдагы билим берүүнү санариптик трансформациялоо процессинде информатика предметин окутууда электрондук окутууну (ЭО), STEM мамилени колдонууну, жаштарды программалоого үйрөтүүнү, алардын билим жетишкендиктерин баалоо боюнча эл аралык изилдөөлөргө даярданууну, компетенттик билим берүүнү ишке ашырууну, киберкоопсуздукту эске алуу – актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Электрондук окутуу жана аны уюштура билүү – санариптик технологиянын түрдүү ресурстарын жана электрондук окуу материалдарын пайдаланып, каалаган жерден каалаган убакта уюштурулуучу окуу процессинин интерактивдүү, инновациялык түрү катары эсептелет. Электрондук окутууда санариптик жана коммуникациялык технологиялардын түрдүү ресурстары (компьютерлер жана алардын кошумча курамдары, мобилдик телефондор, планшеттер, түрдүү гаджеттер жана алардын түрдүү тиркемелери, телевизорлор, интернет тармактары жана аларды туташтыруучу каражаттар ж.у.с. ресурстар) пайдаланылат. Электрондук окутууну ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн негизги үч нерсени эске алуу керек: жеткиликтүүлүктү, компетенцияны жана мотивацияны камсыздоо. Жеткиликтүүлүк – окуу процессинин катышуучуларынын интернет тармагына эркин туташуусу, компетенция – маалымат ресурстарын пайдалануудагы көндүмдүн болушу, ал эми мотивация – окуучулардын өз алдынча билим алууга кызыгуусунун жана аракетинин болушу керектигин билдирет.

Билим берүүдө STEM мамилени колдонуу – бул билим берүүгө жаңыча мамиле болуп эсептелип, бала окуу китебинен сырткары табигый-илимий жана техникалык билимдерди айкалыштыруу менен маселени чечүүгө чыгармачылык мамиле кылуусу. STEM- билим берүү – бул табигый жана так илимдерди инновациялык технологиялардын жардамы менен окутуп үйрөтүүгө басым жасаган атайын багыт катары саналат. STEM мамиленин негизги базасы катары илимий методдор, математикалык моделдөөлөр, инженердик дизайн жана инновациялык ой жүгүртүү эсептелет. STEM мамиленин алкагында информатика предмети аркылуу жаштарга бир нече мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Санариптик доордо аялдардын технологияларды канчалык денгээлде колдонушат, канча кыз балдар STEM багытында билим алышат жана иштешет, аялдардын бул жаатка кызыгуусуна же алектенүүсүнө тоскоол болгон себептер кайсылар, эмне үчүн бул тармакка аялдарды кызыктыруу маанилүү жана кандай ыкмалар менен кыздарды так илимдерге интеграциялоого болорун, келечекте кандай кесиптердин актуалдуулугу арта тургандыгы STEM билим берүү стратегиялары кайсы методикалык ресурстарды камтыгандыгын карап көрөбүз.

Азыркы учурда замандын талабына ылайык орто жана жогорку жаштагы аялдардын жогорку технологияны өздөштүрүүсү актуалдуу болсо, а жаш кыздарды STEM багытына кызыгуусун арттыруу максатка ылайык болуп саналат. Технология өнүгүп, баары изденип өзүн өнүктүрүп жаткан мезгилде аялдардын тактап айтканда кыргыз аялдарынын алдыңкы технологияларды өздөштүрүүсү зарыл. Жаш балдар ата-энеге карап түздөнөт эмеспи. Биздин эже, апаларыбыз өздөштүргөн болсо жаш кыздарыбыз илим, технология, инженерия, математика (STEM) багытын тандайт деп ойлойбуз.

Изилдөөнүн материалдары жана каражаттары

STEM – илим, технология, инженерия жана математика жаатындагы жумушка байланыштуу профиль болуп эсептелет. Биз жашап жаткан санарип доорунда, бул профилдер эмгек рыногунда эң жагымдуу деп эсептелинет, анткени алар 21-кылымдын биринчи жарымында эң көп акы төлөнүүчү жана эң чоң өсүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Окумуштуулардын көз карашы боюнча заманыбыз өнүккөн сайын мындан дагы жаңы кесиптер пайда болот. Программалоо жана өндүрүштү автоматизациялоо, роботтоштуруу, пайдалуу ресурстарды өндүрүү ж.б. ушуну менен тыгыз байланышкан кесиптер талап кылынат.

Азыркы жаштарга STEM жөнүндө билим берүү өтө маанилүү. Бул тармакта окуган студенттер маалыматтык негизделген жана жогорку технологиялык коомдо ийгиликке жетүү жана STEM билим берүү тармагында өз мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү менен изилдөөлөрдү технологиялык жаңылыктарды иштеп чыгуучу жана ишке ашыруучу компетенттүүлүктү бириктирет. Мисалы, робототехникадагы жетишкендиктер, жасалма интеллект жана долбоорлорду иштеп чыгуу (<https://kutbilim.kg/analytics/inner/stem-bilim-ber-tehnologiyalyk-n-g-zholu> / (дата: 10.10.2023)).

STEM билим берүү илим, технология, инженерия жана математика жаатындагы методикалык ресурстарды жана стратегияларды камтыйт, алар STEM долбоорлору деп да аталат. Бул долбоорлор балдарга оюн аркылуу билим алууга жардам берет, көйгөйлөрдү креативдүү чечүүдө, жогорудагы багыттар боюнча көндүмдөрдү өрчүтөт. STEM билим берүү өзүнүн практикалык жана дисциплиналар аралык мамилеси менен мүнөздөлөт. Мындан тышкары, окутуу стратегиялары төмөнкү формуланы колдонот: **үйрөнүү + ойноо + ырахат алуу + түрткү берүү**. STEM класстары чыгармачылыкты, логикалык ой жүгүртүүнү, аналитикалык көндүмдөрдү, көп тармактуу командалык иштөөнү, жаңычылыкка жөндөмдүүлүктү жана көйгөйлөрдү чечүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө умтулат [3, 4, 5].

Биз жашап жаткан санарип дооруна байланыштуу, барган сайын STEM адистери керек болуусу күтүлүүдө. Мындан тышкары, бул профилдерде тарыхта эркектер басымдуулук кылгандыгы байкалат.

Бул жагынан алганда, STEM билим берүү жаатындагы жаңы ыкмалар аялдарды STEM билим берүүдөгү интеграциялоого умтулат. Аракеттер интеграцияны жана теңсиздикти кыскартууну гана көздөбөстөн, жаңы идеяларды жана иштөө ыкмаларын сунуш кылган аялдардын бул чөйрөлөрдөгү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө мүмкүндүк берет [1, 3]. STEMдеги иш орундарына айлык маяна жакшы төлөнөт, жана келечектин кызмат орундары деп эсептелет. Жаңы технологиялардын өнүгүшү менен өнөр жай тармагындагы жаңы технологиялык жана техникалык көндүмдөрдү талап кылууда. Ошондуктан бул сферадагы кызмат орундары башка тармакка караганда көбүрөөк өсүп келе жатат. Ал эми аялдар үчүн бул жаатта кызмат орундары аз бойдон калууда.

2018-жылы Microsoft тарабынан өткөрүлгөн изилдөөнүн көрсөткүчү боюнча кыз балдарда так илимдерге болгон кызыгуу 11-12 жаштарында пайда болот. Бирок, 15-16 жашка барганда ал кызыгуу кескин түрдө төмөндөп, ошону менен бирге гуманитардык илимге болгон кызыгуу менен алмашат. Башкача айтканда, экинчисине болгон кызыгуу тез эле калыбына келет, ал эми так илимдерге көп кыздар кайра кызыга беришпейт.

Бул жогорку билим берүү жаатына барып такалат ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча 35% студент кыздар гана STEMдеги билимдерди тандайт [2].

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары: (байкоо, теориялык анализ жана таблица менен көрсөтүлгөн салыштырма анализи)

Дүйнө жүзүндө STEM тармагында аялдардын иштөөсү баарынан да инженердик багытта, өндүрүштү иштеп чыгуу, компьютердик илимде жана ИКТда төмөн экендиги байкалат. Мындан сырткары STEM дисциплиналарын тандаган студенттердин көбү ЖОЖдордо окуусун ташташат же болбосо бүтүп жатканда кесибин башка тармакка өзгөртүп жибершет. Мисалга алсак Европа өлкөлөрүндө 30га чейинки жана андан жогорку жаштагы аялдар ИКТ (ИКТ – информациялык-коммуникациялык технологиялар) менен байланышкан адистикти бүтсө да анын 20% гана технологиялык багыттарда калып иштөөнү чечишет.

Азаттыктын КМШ өлкөлөрүнүн аялдары менен болгон баарлашуусунда көпчүлүгүнөн эле төмөнкүдөй жооптор келген.

Кызжибек Батрыханова - кесиби боюнча инженер-программист: “Менин кыялымдын ишке ашуусуна досторумдун жана апамдын ишеними жана колдоосу чоң түрткү берди. Менин апам бир кезде Түштүк Кореяда жашаган. Ал жактан кайтканда мага программалоо жакшы экенин айтты. Анан мен ойлонуп, эгерде апам мени мындай нерсеге шыгым бар деп ойлосо анда мен ошол тармакта окушум керек дедим.” Бирок атасы кызынын инженер болгусу келгенин билип, Кыргызстанда мындай кесиптерге даяр эмес жана ал бул жерде жумушсуз кала турганын айтып, кызын андан баш тартуусуна аракет жасаган (<https://news.un.org/ru/story/2021/09/1410692> (дата: 10.10.2023)).

Кыздардын жана аялдардын мындай кесипти активдүү өздөштүрүүсүнө бул нерсе жергиликтүү элдин менталитетине жат экендиги да себеп.

Азербайджандык Марал Гурбанзаде да Кызжибекке кошулаарын айтат. Марал Азербайджанда робототехника жана жасалма интеллект тармагында иштейт.

Украина, Беларусия жана Казакстанда да ушундай эле ситуацияда экендигин башка кыздар айтып беришкен.

Жыйынтык

Биздин өлкөдө технологияны өздөштүрүүдө аялдар кандай деңгээлде десек анда, биз ал аялдын жеке көз карашы менен канчалык деңгээлде зарылчылыкка байланыштуу же жумушка байланыштуу экенин карасак болот.

Технологияны өздөштүрүүдөгү аялдардын жаш айырмачылыгын карай турган болсок, анда биз өсүп келе жаткан кыздарды бир нерсени бат өздөштүрө турганын эске алсак болот.

Шаар же шаарга жакын аймактарда аялдар жумушуна байланыштуу болсо анда, ал технологияны өздөштүрө алат. Себеби азыр бардык тармактар электрондук версияга (санариптештирүүгө) өтүп жаткандыгына байланыштуу, технологияны өздөштүрүүгө мажбур кылып жаткандыгы байкалат. Бирок орто жаштагы аялдар окуу жайды бүтүп турмушка чыгып, бала-чакалуу болгондон кийин, жогорудагы өздөштүрүү жагына келгенде андан аксашат.

Анын себебин карап көрсөк, аял киши үй жумуштары жана балдарынын тарбиясы менен алек болгондугун билебиз. Айрыкча айыл жергесинде сенин илим, технология, инженерия тармактарын канчалык деңгээлде билгендигиң маанисин аңдап биле беришпейт. Айыл жергесинде аялдардын үй тиричиликке болгон компетенттүүлүк маанилүүрөктөй сезилет. Ал эми шаарларда деле мындай көрүнүш бар бирок, айыл – кыштактарга караганда шаар жеринде аялдар өздөрүн кайсы бир багытта өнүгүүгө болгон аракеттин байкап калабыз. Санарип өнүгүп бараткан заманда дагы 20- 30 жылдан соң кайсы бир жумуш ордуна баруу үчүн да маалымат технологиялары (IT) кайсы бир багытта негизги код жазуу, базасын билүү керек болуп калышы толук мүмкүн. Ошондуктан кыз балдардын бул тармакта болгондугу абдан маанилүү. Ал үчүн да ар дайым технологиянын өнүгүшүнө карай умтулуубуз абзел. Ал арада кыздардын так илимдерге болгон көз карашын өзгөртүп алуубуз зарыл. Жогоруда айтылгандай кандайдыр бир кыз балдардын так илимдерге болгон жөндөмдүүлүгү жөнүндөгү стереотиптерден арылуусуна, кыздарга деле бул тармакта окуп, иштеп, илим изилдөөсүнө боло тургандыгына мотивация берүү керек. Элибизде эне үйдүн куту дейт, демек кыздар бул болочок энелер эмеспи, ошого кыздарыбыз билимдүү болсо келечек муун билимдүү болорун айтууга болот. Жалпылап айтканда бул тармакта эркектер менен кыздардын бирдей эле билим алуусу, маалымат технологиялары (IT) багытындагы жумуштар, илим изилдөө, учурдагы өнүккөн технологияларды өздөштүрүү толук мүмкүн. Биринчиден биздин ата-энелер кыздарды жаштайынан турмуш тиричиликке тиешелүү эле кеңештерин айтууда. Экинчиден кыздарды мугалим же мед айым сыяктуу адистигин тандоого үндөөдө. Үчүнчүдөн кыз балдарды менталитетке карап, тарбиялоодо чектеп жаткандай. Жогорудагы айтылган ойго далил катары төмөндөгү таблицадагы келтирилген көрсөткүчтөрдү айтсак болот. Бул таблицада Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин филологиялык билим берүү багыты (бакалавр баскычы) боюнча жана ушул эле университеттин STEM –инновациялык колледжинин маалымат технологиялары (IT) багытына 2022-2023 окуу жылына 1 курска тапшырган студенттердин канчасы кыз жана эркек бала экендигине салыштырма анализи жүргүзүлдү (таблица1).

Таблица 1.

Дүйнөлүк тилдер жана маданият факультети (филологиялык билим берүү багыты, бакалавр баскычы)	2022-2023 окуу жылында 1 курска тапшырган студенттер	2022-2023 окуу жылында 1 курска тапшырган кыз балдар	2022-2023 окуу жылында 1 курска тапшырган эркек балдар
жалпы саны	391	315	76
пайыздык көрсөткүчү	100%	80%	20%
STEM –инновациялык колледжинин маалымат технологиялары (IT) багыты			
жалпы саны	371	84	287
пайыздык көрсөткүчү		23%	77%

Булак: <http://avn.oshsu.kg/>

4. Корутунду

Бул таблицадан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот кыз балдардын так илимдерге кызыгуусун орто мектептерден жана үй- бүлөдөн тарта үндөө иштерин күчөтүү керек. Орто

мектепте гендердик теңсиздиктин көрүнүшү жогорку жана орто кесиптик билимди тандоодо уландар менен кыздардын профессионалдык траекторияларынын андан ары айырмаланышына негиз болуп саналат; муну менен бирге илимде жана өндүрүштө гендердик асимметрия.

Иш менен камсыз кылуу саясатынын милдети аялдар менен эркектердин мүмкүнчүлүктөрүн теңдештирүү болуп саналат техникалык кесиптеги карьера мектепте кесипке багыт берүүдөн баштап чечилиши жана жогорку класстын окуучусунун өзүнүн потенциалдуу кесиптик тандоосу болушу керек. Кесиптик багыт берүү чаралары системалуу стимулдаштыруунун методдоруна кириши керек жана кыздар менен балдарды мотивациялоо, алардын өз жетишкендиктери үчүн өзүн-өзү баалоо деңгээлин жогорулатуу керек. Бул үчүн, балдарды мотивациялоонун ар кандай ыкмаларына мугалимдерди окутуу керек деген корутундуга келдик.

Адабияттар

1. Е.К. Захарова, Т.А. Мхитарян, О.Б. Савинская. Женщины и STEM в цифровую эпоху: Политика занятости в мегаполисе. М.: ООО «Вариант», 2017. – 88 с.
2. Задворнова Ю.С., Ивановский государственный университет. Вовлечение девушек и женщин в STEM-профессии: зарубежные практики.
3. Карабаева, Э.С., Ражамадова, Ж.Т. Студенттердин маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун педагогикалык аспектилери // *Вестник Ошского государственного университета*, 2021, Vol. 4, No. 4, сс. 73-80, DOI: 10.52754/16947452_2021_4_4_73
4. Ситикенова А.Г. Женщины и STEM-образование: Новые перспективы профессиональной занятости женщин. Научный электронный журнал “Профессиональная ориентация”, г. Саратов, РФ, 2018.
5. Годунова Елена. STEM-образование: возможности и перспективы. Республика Казахстан “Открытая школа”, <http://www.open-school.kz/>, 2021, №1.

Интернет булактары

1. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/stem-bilim-ber-tehnologiyalyk-n-g-zholu/> (дата: 10.10.2023)
2. <https://www.undp.org/ru/kyrgyzstan/blog/proon-v-kyrgyzstane-rasshiryayet-vozmozhnosti-zhenschin-v-stem-dlya-obespecheniya-dostoyrnogo-buduschego-v-sfere-truda> (дата: 10.10.2023)
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschiny-i-stem-obrazovanie-novye-perspektivy-professionalnoy-zanyatosti-zhenschin/viewer> (дата: 10.10.2023)
4. <http://avn.oshsu.kg/> (дата: 10.10.2023)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 51-58

ПЕДАГОГИКА

УДК: 51

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_6](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_6)

**ОКУУЧУЛАРДЫН БИЛИМ САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ**

**РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
УЧАЩИХСЯ**

**THE ROLE OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE QUALITY OF
STUDENTS' EDUCATION**

Кыштообаева Чолпон Асанкуловна

Кыштообаева Чолпон Асанкуловна

Kyshtoobaeva Cholpon Asankulovna

п.н.к., улук окутуучу, Талас мамлекеттик университети
к.п.н., старший преподаватель, Таласский государственный университет
Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Talas State University
kysktoobaeva@mail.ru

ОКУУЧУЛАРДЫН БИЛИМ САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ

Аннотация

Бул макалада компьютердик технологиялардын билим берүүдөгү орду каралды. Биринчиден, билим берүү тармагына компьютердик технологияларды пайдалануу адамзаттын муундан муунга гана эмес, бир адамдан экинчисине билимди жана топтолгон технологиялык жана социалдык тажрыйбасын өткөрүп берүүнү кыйла тездетүүдө. Экинчиден, заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологиялар окутуунун жана билим берүүнүн сапатын жогорулатуу аркылуу адамдын айлана-чөйрөгө жана социалдык өзгөрүүлөргө тез ыңгайлашуусуна мүмкүндүк берет. Ар бир адамга бүгүнкү күндө да, келечектеги постиндустриалдык коомдо да керектүү билимдерди алууга мүмкүнчүлүк берет. Үчүнчүдөн, технологияларды билим берүүгө жигердүү жана натыйжалуу киргизүү маалыматтык коомдун талаптарына жооп берген билим берүү системасын түзүүнүн маанилүү фактору жана заманбап коомдун талаптарын эске алуу менен салттуу билим берүү системасын реформалоо процесси болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: билим берүү, окутуу, компьютер, компьютердик технология, коом, маалымат, технология, санариптештирүү, ишмердүүлүк.

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается место компьютерных технологий в образовании. Во-первых, использование компьютерных технологий в образовании значительно ускоряет передачу знаний и накопленного технологического и социального опыта не только человечеству из поколения в поколение, но и от одного человека к другому. Во-вторых, современные информационные и коммуникационные технологии позволяют человеку быстро адаптироваться к окружающей среде и социальным изменениям за счет повышения качества обучения и образования. Это позволяет каждому получить знания, необходимые как сегодня, так и в будущем постиндустриальном обществе. В-третьих, активное и эффективное внедрение технологий в образование является важным фактором создания системы образования, отвечающей требованиям информационного общества и процесса реформирования традиционной системы образования с учетом требований современного общества.

Ключевые слова: образование, обучение, компьютер, компьютерные технологии, общество, информация, технологии, цифровизация, деятельность.

THE ROLE OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE QUALITY OF STUDENTS' EDUCATION

Abstract

This article examines the place of computer technology in education. Firstly, the use of computer technologies in education significantly accelerates the transfer of knowledge and accumulated technological and social experience not only to mankind from generation to generation, but also from one person to another. Secondly, modern information and communication technologies allow a person to quickly adapt to the environment and social changes by improving the quality of education and training. This allows everyone to gain the knowledge necessary both today and in the future post-industrial society. Thirdly, the active and effective introduction of technology into education is an important factor in creating an education system that meets the requirements of the information society and the process of reforming the traditional education system, taking into account the requirements of modern society.

Keywords: education, training, computer, computer technology, society, information, technology, digitalization, activity.

Киришүү

Заманбап коомдо маалыматтык технологияларды колдонуу адам ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүндө: өнөр жайда, медицинада, айыл чарбада, билим берүү тармагында кездешет. Бүгүнкү күндө биз маалымат абдан маанилүү болгон дүйнөдө жашап жатабыз. Маалыматты кантип туура иштөөнү үйрөнүү абдан маанилүү, анткени адамдын айлана-чөйрөнү таанып билүү жөндөмү ушул чеберчиликке байланыштуу.

XXI кылым – билим берүү системасын тийиштүү багыты болгон маалыматтык коомдун кылымы, ал өз ишмердүүлүгүндө заманбап компьютердик технологияларды колдонгон инсанды даярдоону талап кылат (Захаров ж.б., 1999, 4-б).

Элисон Литтлжон аралыктан окутууну маалыматтык-коммуникациялык технологияларда негизги жана кошумча окуу файлдарынын колдонулушу катары караган. (Алексеева, 2015). Заманбап аралыктан окутуу төмөнкү негизги элементтерди камтыйт: маалыматты алуу жана таратуу (почта, телекөрсөтүү, радио, маалыматтык коммуникациялык тармактар); маалымат алмашуунун техникалык чөйрөсүнө көз каранды болгон методдорду колдонуу. Дистанттык окутуу үчүн өзүн-өзү тарбиялоо үчүн зарыл жана анын маалымат булактарын алуунун натыйжасы окуучунун өз алдынчалыгынан жана аң сезимдүүлүгүнөн көз каранды. Мында, жаңы технологиялык жабдууларын, компьютердин жана Интернеттин зарылчылыгы келип чыгат (Акматабекова ж.б., 2023, б. 10).

Окутуунун компьютердик технологиясынын техникалык каражаттарынын бири компьютер.

Окуу процессинде компьютер төмөндөгүдөй максаттарда колдонулат б.а.: мугалимдин предметти жана программалоону окуучуга окутуу; окуучунун окуу жана өз алдынча окуусу; билимди контролдоо жана кайталоо; алган билимди өркүндөтүү жана бышыктоо (эсеп, чыгарылыш, маселе, графика ж.б.); окутуучунун жана окуучунун эмгекти илимий уюштуруусу; формуланын, физикалык чоңдуктардын, хронологикалык ж.б. маалыматы жана библиотекалык маалыматы; окуучулардын көркөм, музыкалык жана адабий чыгармачылыгы; окуучулардын жетишүү, катышуу жана жүрүш-турушу тууралуу жыйындардын (топтом) жана анализдердин маалыматы; физикалык процесстерди, техникалык каражаттарды, химиялык реакцияларды, жердеги саякаттарды жана космикалык учууларды моделдештирүү; бош убакытты жана оюндарды уюштуруу ж.б. (Захаров ж.б., 1999, 4-б).

“Билим” жана “билим сапаты” эмне? деген суроо ар бирибизде оюбузда пайда болот.

Л.М. Фридман «билим» түшүнүгүнүн аныктамаларын талдап, андан соң жалпы мүнөздөгү өзүнүн аныктамасын берген: Билим - бул ишмердүүлүк кандай формада аткарылганына карабастан: сезимдик же экстрасенсордук, түздөн-түз же кыйыр түрдө; башкалардын сөзүнөн, текстти окуунун натыйжасында, кино же телефильм көрүү учурунда ж.б. адамдын таанып-билүүнүн натыйжасын, анын ичинде сүйлөөдө жасалма, жаңсоо, мимика жана башка ар кандай жолдорун туюнтат. Демек, кандайдыр билим белги түрүндө чагылдырылган таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн продуктусу болуп саналат.

Билим – бул билимсиздиктин, наадандыктын, бир нерсе же кимдир-бирөө тууралуу түшүнүксүздүктүн карама-каршылыгы болуп эсептелет» (Тимаков, 2007).

"Билимдин сапаты" түшүнүгүнө токтололу. Психологиялык-педагогикалык жана илимий-методикалык адабияттарда мектеп окуучуларынын билим сапаты проблемасы дайыма изилдөөчүлөрдүн көңүл борборунда. Билим сапатынын индикаторлорунун интегралдык системасын куруу аракетин бир катар изилдөөчүлөр колго алышкан. Мисалы, В.П.Беспалько, Л.А.Красновский, И.И. Кулибаба, И.Я. Лернер, И.Ломпшер /Германия/ ж.б. Изилдөөчүлөр билимдин сапаттык көрсөткүчтөрүн, билим сапатынын көрсөткүчтөрүнүн системасын ар кандай жолдор менен аныкташкан.

С.С. Пальчевский билимдин сапатынын параметрлерин аныктаган: күч, толуктук, терендик, эффективдүүлүк, ийкемдүүлүк, конкреттүүлүк жана жалпылык, системалуулук жана башкалар (Новиков, 2003, 26-б.).

Методу

Мектеп билим берүү мекемеси болуп саналат жана анын эл, коом жана мамлекет алдындагы көзгө көрүнөрлүк жоопкерчилигинин чөйрөсү билим берүү жана келечекте жалпы эле коомдун турмушунун сапаты адамдын даярдыгынын билим деңгээлине жараша болот. Санариптештирүү доорундагы цивилизациянын тез өнүгүшүнө туруштук бере ала турган квалификациялуу жана мобилдүү инсанды тарбиялоо милдети турат.

XXI кылымдын билим берүү модели – билим берүү коому. Коомдогу билим берүү үзгүлтүксүз билим берүүнү жана жалпыга бирдей жогорку билимге өтүүнү билдирет. Үзгүлтүксүз билим алуу адамдын жашоосунун негизи, анын профессионалдык мобилдүүлүгүнүн, потенциалдуу өнүгүүсүнүн, чыгармачылык жашоосунун шарты болуп калышы керек (Захарова, 2003).

Ар бир мектеп окуучулардын билим сапатын жогорулатуунун үстүндө иш алып барууда. Мында, окутуунун жаңы технологияларын, анын ичинде компьютердик технологияларды колдонуу зарыл. Математика сабагы боюнча жүктөмдүн көбөйүшү окуучулардын изилденип жаткан предметке болгон кызыгуусун, алардын сабакка болгон активдүүлүгүн кантип сактоо керектиги жөнүндө ойлонууга түрткү берет. Компьютердик технологияларды колдонуу мугалимге окуучулардын кызыгуусун жана ишмердүүлүгүн стимулдаштыруучу маалыматтык чөйрөнү түзүүгө мүмкүндүк берет (Школьные технологии, 2003).

Билим берүүнүн өнүгүүсүнүн этабы окуу процессине компьютердик технологияларды кеңири киргизүү менен мүнөздөлөт. Алар окутуунун жаңы деңгээлине чыгууга мүмкүндүк берет, мугалим үчүн да, окуучу үчүн да мурда жеткиликсиз болгон мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Компьютердик технологиялар ар кандай курактык деңгээлдеги ар кандай предметтик чөйрөлөрдө колдонулуп, темаларды, дисциплиналарды өздөштүрүүгө жардам берет (Захарова, 2003).

Персоналдык компьютер (ПК) окуучуларга өзүн өзү ырастоого, алган билимин практикалык иш-аракеттерде ишке ашырууга, окуу милдеттерин чыгармачылык менен чечүүгө жардам берет.

Бүгүнкү күндө мектеп системасынын орто жана жогорку баскычтарында компьютердик технологияны колдонуунун максатка ылайыктуулугу жалпыга маалым. Персоналдык компьютерди колдонуу көндүмдөрү жана окуу программаларынын рыногу, мультимедиялык

гиддер, Интернет өз алдынча билим алуу үчүн чоң мүмкүнчүлүктөргө жол ачат. Дайыма өркүндөтүлүп жаткан мультимедиялык каражаттарды (түстүү жана үндүү дизайн, анимация) жана дистанттык окутуу ыкмаларын (окутуу жана башкаруу программалары, интерактивдүү режим, татаалдыктын ар кандай деңгээлдери) колдонуу аркылуу билимдер базасынын жеткиликтүүлүгүн жеңилдетүү окутуунун билим берүү процессиндеги ролун өзгөртөт.

Анализ

Мугалимдин маалымат алып жүрүүчү жана таратуучу ролу экинчи планга өтүп, билимди котормочунун ролу үстөмдүк кылат. Эң негизгиси жаңы билимди колдонууга үйрөтүү, аны окуучулардын интеллектуалдык чөйрөсүнө туура киргизүү, тематикалык жана дисциплиналар аралык байланыштарга басым жасоо, билимди практикада колдонуу үчүн туруктуу көндүмдөрдү калыптандыруу, алардын негизинде окуучулардын акыл-эс жана чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү, жана билим берүү процессинин жогорку деңгээлине жетүүнү камсыз кылуу болуп саналат (Полат, 1999).

Компьютерде окутуунун ар кандай режимдеринде, эң негизгиси, изилденүүчү материалды графикалык иллюстрациялоо режиминде колдонсо болот, анткени компьютердин иллюстрациялоо мүмкүнчүлүктөрү кагаз бетиндеги окуу китептеринин, доскадагы чиймелердин мүмкүнчүлүктөрүнөн алда канча ашып кетет. Компьютердик технологиялардын уникалдуу мүмкүнчүлүктөрүн сүрөттөөгө өзгөчө көңүл буруу керек, аларды ишке ашыруу педагогиканын тарыхында болуп көрбөгөндөй билим берүү процессин интенсивдештирүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт, ошондой эле билим берүү процессин өнүктүрүүгө багытталган методдорду түзүүгө мүмкүндүк берет.

Компьютердик технологиялардын мүмкүнчүлүктөрү:

- колдонуучу менен компьютердик технологиялардын ортосундагы кайтарым байланыш;
- объектилердин же процесстердин, кубулуштардын реалдуу жана "виртуалдык" моделдери жөнүндө маалыматты компьютердик визуализациялоо;
- маалыматтын көлөмүн архивде сактоо, аны өткөрүп берүү, сактоо жана колдонуунун жеткиликтүүлүгү;
- эсептөөчү маалыматтык-изилдөө ишмердүүлүгүнүн процесстерин автоматташтыруу, ошондой эле фрагментти же экспериментти бир нече жолу кайталоо менен окуу экспериментинин натыйжаларын иштеп чыгуу;
- маалыматтык-методикалык камсыздоо процесстерин автоматташтыруу, билим берүү ишмердүүлүгүн уюштуруучулук башкаруу жана өздөштүрүүнүн натыйжаларын текшерүү (Тимаков, 2007).

Компьютердик технологиялардын жогоруда көрсөтүлгөн мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу төмөнкүдөй иш-чараларды уюштурууга мүмкүндүк берет:

- изилденип жаткан объекттер, кубулуштар, процесстер, анын ичинде маалыматтарды каттоо, чогултуу, топтоо, сактоо, иштеп чыгуу жана ар кандай формада берилген маалыматтардын жетишээрлик чоң көлөмүн берүүсү;

- интерактивдүү диалог - колдонуучунун программалык система менен өз ара аракеттенүүсү.

Диалогдон айырмаланып (тексттик буйруктарды (суроолорду) жана жоопторду (чакырууларды) эске алуу менен) интерактивдүү диалогду жүргүзүү жаңы каражаттар аркылуу ишке ашыруусу менен мүнөздөлөт. Мында, окуу материалынын мазмунуна, иштөө режимине варианттарды тандоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу менен, чектелген символдор топтомунун формасында "ачкыч" сөздү колдонуу менен каалаган формада суроо берүү (Семлинев, 2003).

Жогорудагы иш-чаралар окуучунун (студенттин), мугалимдин жана жаңы маалыматтык технологиялардын каражаттарынын ортосундагы маалыматтык өз ара аракеттенүүгө негизделгендигин жана ошол эле учурда билим берүү максаттарына жетүүгө багытталгандыгын эске алып, аны маалыматтык-билим берүү деп айтабыз (Полат, 1999). Ошентип, жаңы маалыматтык технологияларды колдонуунун төмөнкүдөй педагогикалык максаттарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

- окуучуну инсан катары өнүктүрүү, инсанды маалыматтык коомдо ыңгайлуу жашоого даярдоо;
- ой жүгүртүүнү өнүктүрүү (мисалы, визуалдык-эффективдүү, визуалдык-сүрөттүү, интуитивдик, чыгармачылык, ой жүгүртүүнүн теориялык түрлөрү);
- эстетикалык жактан тарбиялоо (мисалы, компьютердик графиканы, мультимедиялык технологияны колдонуу аркылуу);
- коммуникациялык көндүмдөрүн өнүктүрүү;
- атаандаштык шартта чечим кабыл алуу же чечимдерди сунуштоо көндүмдөрүн калыптандыруу (мисалы, чечим кабыл алуу ишмердүүлүгүн оптималдаштырууга багытталган компьютердик оюндарды колдонуу аркылуу);
- эксперименталдык изилдөө иштерин жүргүзүү көндүмдөрүн өнүктүрүү (мисалы, компьютердик моделдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу же компьютер менен интерфейсүү жабдууларды колдонуу аркылуу);
- маалыматтык маданиятты, маалыматты иштеп чыгуу көндүмдөрүн калыптандыруу (мисалы, интеграцияланган колдонуучу пакеттерди, түрдүү графикалык жана музыкалык редакторлорду колдонуу аркылуу).
- Компьютердик технологияларды окуу куралы катары колдонуу окутуу процессин жакшыртат, анын натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатат. Мында:
- билимдин жеткиликтүүлүгү, окутуунун натыйжаларына мониторинг жүргүзүү үчүн заманбап ПКларды программалык-методикалык камсыздоонун мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу;
- окуу процессинин маданиятын түзүү максатында объектиге багытталган программалык каражаттарды же системаларды (мисалы, текстти даярдоо системалары, электрондук таблицалар, маалымат базалары) колдонуу;
- интеллектуалдык системаларды окутуу процессинде жасалма интеллект системаларынын мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу.
- курчап турган чындыкты таануунун жана өзүн-өзү таануунун куралы катары компьютердик технологияларды колдонуу;
- инсандык өнүгүүнүн каражаты катары маалыматтык технологияларды колдонуу;

- компьютердик технологияларды изилдөө объектиси катары пайдалануу (мисалы, информатика курсун иштеп чыгуунун алкагында);
- билим берүү процессин, билим берүү мекемелерин, билим берүү мекемелеринин системасын маалыматтык-методикалык камсыздоонун жана башкаруунун каражаты катары компьютердик технологияларды пайдалануу;
- компьютердик технологияларды башкаруу процесстерин автоматташтыруунун, окуу ишинин натыйжаларын коррекциялоонун, компьютердик педагогикалык тестирлөөнүн жана диагностиканын каражаты катары пайдалануу ж.б. (Розов, 2002).

Компьютер бул жөн гана технологиялык түзүлүштүн жардамы менен белгилүү бир аракеттерди адамга караганда тезирээк жана жакшыраак аткара алган түзүлүш (Карагулов, 2014, 3-б.).

Демек, билим берүүдө компьютерди колдонуу процессинин башталышынан баштап бүгүнкү күнгө чейин компьютердин мүмкүнчүлүктөрүн методикалык жактан туура пайдалануу милдети калууда.

- MS Word тексттик редактору, MS Publisher окуу-методикалык документтерди, дидактикалык материалдарды түзүү үчүн.
- окуу китептеринин негизинде атайын электрондук мультимедиялык окуу китептери географияны окутуунун мүмкүнчүлүктөрүн өлчөөсүз кеңейтет. Мультимедиялык каражаттар окуу материалын ар түрдүү формада көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, бул окуу маалыматынын презентациясын кызыктуураак жана эсте каларлык кылат
- Презентацияларды (б.а. компьютердик же мультимедиялык лекцияларды) иштеп чыгуу программасы MS Power Point көрсөтмө куралдардын айырмасын айкалыштыруу, ар биринин артыкчылыктарын максималдуу пайдалануу жана кемчиликтерди түздөө аркылуу сабакка материалдарды даярдоого мүмкүндүк берет (Табалдиева, 2023, б. 72-73).

Билим берүүдөгү инновациялык ыкма катары компьютерди окуу процессинде колдонуунун негизги максаты – өз алдынча башкаруунун жана өз алдынча билим алуунун негизинде окуучулардын жөндөмдүүлүктөрүн максималдуу өнүктүрүүгө көмөктөшүү: бирдиктүү табигый-илимий картинаны калыптандыруу. дүйнөнүн, өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүн ийгиликтүү болжолдоонун илимий негизи, инсандын чыгармачылык өнүгүүсүнө жана адамдын өзгөчөлүктөрүн, муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн билүүнүн негизинде жеке турмуштук программаларды туура тандоого көмөктөшөт (Заварыкин ж.б., 1984).

Корутунду жана сунуштар

Компьютердик технологиялар биздин жашообузга сөзсүз түрдө өзгөртүүлөрдү киргизет, аларды баалабай коюуга, аларды кабыл алынгыс жана шартсыз колдонуу зарыл жана чыныгы ролун жана окуу процессинде аларга бериле турган ордун аныктоо эң маанилүү.

Компьютер мугалимге маалыматтын ар кандай түрлөрүн берүү мүмкүнчүлүктөрүн кыйла кеңейтүүгө шарт түзөт. Дидактикалык жактан туура мамиле жасоо менен компьютер

окуучулардын ишмердүүлүгүн активдештирип, алардын мотивациясын күчөтүп, таанып-билүү кызыгуусун өркүндөтөт (Розов, 2002).

Компьютердик технологияларды колдонуу окуучунун жетектөөчү иш-аракетине – оюнга багытталышы, бардык тапшырмалар ойноочу, көңүл ачуучу мүнөзгө ээ болушу, татаалдыктын жана формалдаштыруунун жаш курагына ылайыктуу деңгээлинен ашпашы зарыл. Мындан тышкары, тапшырмалар интеллектуалдык муктаждыктарын канааттандырып, алардын жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт.

Жыйынтыгында, компьютердик технологияларды сабакта колдонуу мектеп математикасынын горизонтторун кеңейтүүгө, окуучуларга дифференцияланган жана жекече мамиле жасоого, маалыматтын ийкемдүү жана ылайыкташтырылган көлөмүнө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, компьютерди колдонуу окуучуларды заманбап шарттарда жашоого, маалыматтын чоң агымын талдоого жана чечим кабыл алууга потенциалдуу даярдайт. Акыркы жылдарда мектептерде компьютердик технологиялар менен катары интерактивдүү доскалар колдонулууда.

Колдонулган адабияттар

1. Акматбекова, А., Мамбетакунов, Э., Мухаметжанова, Г., & Эсенгул кызы, П. (2023). Виртуальные лабораторные работы по физике как форма оптимизации самостоятельной работы студентов. *Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология*, 1(2), сс. 6-17. [https://doi.org/10.52754/16948742_2023_1\(2\)_1](https://doi.org/10.52754/16948742_2023_1(2)_1)
2. Заварыкин, В.М. Вычислительная техника и программирование. / В.М Заварыкин, В.Г. Житомирский, М.П. Лапчик. - Свердловск, 1984. – 380 с.
3. Захаров, В.А. Информационное общество / В.А. Захаров, М.Б. Игнатъев, Ю.Ф. Шейнин // Системы и средства информатики. –1999. - №9. – с. 4 – 7.
4. Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие для студ. пед. учеб. заведений/ И. Г. Захарова, – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
5. Мануйлов В.Г. Мультимедийные компоненты презентаций Power Point/ В.Г. Мануйлов// Информатика и образование. – 2005. – № 5 – с. 128
6. Новиков С.П. Применение новых информационных технологий в образовательном процессе/ С.П. Новиков//Педагогика. –2003. - №9. с. 25 – 28.
7. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/Е.С. Полат. – М: Издательский центр «Академия». – 1999. – с.224
8. Розов, Н.Х. //Компьютер и учебный процесс/ Н.Х. Розов,– Математика. - 2002. - №7.
9. Семлинев, С.В. Мультимедийный учебник по истории / Семлинев С.В.// Школьные технологии. – 2003. – № 6 – с. 187
10. Табалдиева, Ч. (2023). Применение информационных технологий в преподавании естественных наук. *Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология*, 1(2), сс. 68-75. [https://doi.org/10.52754/16948742_2023_1\(2\)_8](https://doi.org/10.52754/16948742_2023_1(2)_8)
11. Тимаков, Н.И. Использование мультимедиа технологий на уроках русского языка и литературы / Н.И. Тимаков// Информатика и образование. – 2007. - 432 с.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 59-64

ПЕДАГОГИКА

УДК: 371.3:513

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_7](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_7)

**ИНТЕРАКТИВДУУ ГЕОМЕТРИЯЛЫК ЧӨЙРӨ ТҮЗҮҮ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДА
ТҮЙҮНДҮҮ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ**

**ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЗДАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНУЮ
ГЕОМЕТРИЧЕСКУЮ СРЕДУ**

**FORMATION OF KEY COMPETENCIES BY CREATION OF AN INTERACTIVE
GEOMETRIC ENVIRONMENT**

Талипов Алмамбет Тынычбекович

Талипов Алмамбет Тынычбекович

Talipov Almambet Tynychbekovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети
преподаватель, Ошский государственный университет
Lecturer, Osh State University
talipovalmambet@gmail.com

Тагаева Дамира Абылкасымовна

Тагаева Дамира Абылкасымовна

Tagaeva Damira Abylkasymovna

п.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.п.н, доцент, Ошский государственный университет
PhD., Associate Professor, Osh State University
tagaeva.69@mail.ru

Кубанычбек кызы Токтоайым

Кубанычбек кызы Токтоайым

Kubanychbek kuzu Toktoaiym

окутуучу, Ош мамлекеттик университети
преподаватель, Ошский государственный университет
Lecturer, Osh State University
toktoaiym.kubanychbekkyzy.ch@gmail.com

ИНТЕРАКТИВДУУ ГЕОМЕТРИЯЛЫК ЧӨЙРӨ ТҮЗҮҮ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДА ТҮЙҮНДҮҮ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Кыргыз Республикасында билим берүү системасын модернизациялоо Концепциясына ылайык жалпы билим берүүчү орто мектептердин алдына жалпы билимдин, көндүмдөрдүн, ошондой эле окуучулардын өз алдынча иш-аракетинин жана жеке жоопкерчилик тажрыйбасынын жаңы системасын, б.а. түйүндүү компетенцияларды калыптандыруу милдетин коёт. Жалпы билим берүүчү мектеп мугалимдерин ушундай жол менен аныкталган билим берүүнүн максаттарын билим берүү процессин уюштурууга карата компетенттүүлүккө негизделген мамилеге багыттоого, билим берүүнүн жаңы технологияларына коюлган талаптарды, окутуунун жана тарбиялоонун натыйжаларын баалоо критерийлери, билим берүүнүн сапаттык жаңы деңгээли менен өзгөртүүнү талап кылат. Азыркы учурда түйүндүү компетенциялардын так аныктамасы бериле элек. Илимий изилдөөлөр гана эмес, билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясын аныктаган документтер да бул түшүнүктөрдү түрдүүчө чечмелеп келишет. Макалада орто мектепте геометрияны окутуу процессинде түйүндүү компетенцияларды калыптандырууда окутуунун жаңы маалыматтык технологияларынан, анын ичинде Padlet интерактивдүү доскасын колдонуу ыкмалары талкууланат.

Ачкыч сөздөр: компетенттүүлүк, геометрия, Padlet, интерактивдүү доска, мультимедиялык каражат.

ФОРМИРОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЗДАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНУЮ ГЕОМЕТРИЧЕСКУЮ СРЕДУ

FORMATION OF KEY COMPETENCIES BY CREATION OF AN INTERACTIVE GEOMETRIC ENVIRONMENT

Аннотация

В соответствии с Концепцией модернизации образования Кыргызской Республики общеобразовательная школа должна формировать «новую систему универсальных знаний, умений, навыков, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности обучающихся, то есть современные ключевые компетенции». Определенные таким образом цели образования, ориентирующие педагогов на компетентностный подход к организации учебно-воспитательного процесса, предполагают смену требований к существующим образовательным технологиям, критериям оценки результатов обучения и воспитания, достижение качественно нового уровня образования. В настоящее время еще не сложилось однозначного определения ключевых компетенций. Не только научные исследования, но и документы, определяющие стратегию развития образования, дают различную трактовку данных понятий. В статье рассмотрены методы использования новых информационных технологий, в том числе интерактивной доски Padlet, с целью формирования ключевых компетенций в процессе обучения геометрии в средней школе.

Ключевые слова: компетенция, геометрия, Padlet, интерактивная доска, мультимедийное средство.

Abstract

In accordance with the Concept of Modernization of Education of the Kyrgyz Republic, a general education school should form "a new system of universal knowledge, skills, as well as the experience of independent activity and personal responsibility of students, that is, modern key competencies." The goals of education defined in this way, orienting teachers to a competency-based approach to the organization of the educational process, imply a change in the requirements for existing educational technologies, criteria for assessing the results of training and education, and the achievement of a qualitatively new level of education. Currently, there is no unambiguous definition of key competencies. Not only scientific research, but also documents that define the strategy for the development of education, give a different interpretation of these concepts. The article discusses the methods of using new information technologies, including the Padlet interactive whiteboard, in order to form key competencies in the process of teaching geometry in high school.

Keywords: competence, geometry, Padlet, interactive whiteboard, multimedia tool.

Киришүү. Кыргыз Республикасында билим берүү системасын реформалоодогу жаңы милдеттери – жалпы билим берүү мекемелеринде математикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатууну талап кылат. Анын мазмуну билим берүүдөгү жогорку сапатты камсыз кылуу окуучулар менен жекече иштөө, мугалимдерди тийиштүү деңгээлде стандарттын талаптарына ылайык билимдерин өркүндөтүү, окуу процессин маалыматташтыруу аркылуу жетишилет. Мунун баары окуучулардын жаңы билимди өздөштүрүүсүндө убакытты оптималдуу бөлүштүрүү маселесин чечүүгө, алардын жаңы билимдерди өздөштүрүүсүндө жана практикада колдонуусунда компетенттүү мугалимдин ролун жогорулатуусуна алып келет [1, 172-б.].

Ошону менен бирге билимдерди дифференциациялап окутууга, билим берүү багытынын индивидуалдуулугуна, калыптанган компетенциялардын көрүнүшү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга умтулуу зарылдыгын билдирет. Бүгүнкү күндө бул көйгөйлөрдү чечүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири – окутуунун интеративдештирилген түрүнө өтүү, интерактивдүү доскаларды сабактарды уюштурууда эффективдүү пайдалануу, жаңы маалыматтык технологиялар сыяктуу заманбап техникалык каражаттарды предметтерди окутуу процессинде ыңгайлуу колдонуу.

Материалдар жана изилдөө методдору. Интерактивдүү доскаларды сабактарда пайдалануу - бул жөн гана сабактардагы кооз динамикалык сүрөттөр эмес, сабактын жүрүшүндө компьютердин эс тутумунда сактап калуу, андан кийин зарыл болгон учурда аны колдонуу: кайталоодо, предметтер аралык байланыштарды ишке ашырууда. Интерактивдүү досканы колдонуу менен түзүлгөн математикалык моделдерди сабактагы маанилүү учурларды түшүндүрүү мезгилинде пайдалануу ыңгайлуу болот. Графиктерди түзүүдө, геометриялык фигураларды чагылдырууда жана фигуралардын тегиздиктеги, мейкиндиктеги кесилиштерин интерактивдүү доскада түзүү, кол менен чиймени тартып сүрөттөлүштөрүн берүүгө караганда ачык жана даана берилет.

Ошондой эле кесилиштерди чагылдырууда түстүү боёктор менен чагылдыруу окуучулардын маселелерди иштөө жөндөмдүүлүктөрүн өөрчүтөт. Интерактивдүү доскада иштөөдө таблицаларда, диаграммаларда, презентацияларда жайгаштырылган маалыматты түзөтүүгө, оңдоого жана сактоого болот. Интерактивдүү досканы колдонуу менен учурдагы контролдоо алдын ала даярдалган материалды бир нече жолу колдонууга мүмкүндүк берет. Интерактивдүү доскага санариптик камера же видеокамераны кошууга болот. Көрсөтүлгөн бардык материалдар онлайн режиминде иштөө мүмкүнчүлүктөрү бар.

Изилдөөнүн жыйынтыгы жана аны талкуулоо. Орто мектепте геометрияны окутуу процессинде интерактивдүү окуу куралдарынан пайдаланып сабактарды уюштурууда окуучулардын сабакка кызыкчылыгын арттыруудагы өбөлгө жаралат. Мындай сабактарды уюштуруу окуучулар үчүн да тарабынан эң жемиштүү жана кызыктуу деп бааланат. Жаңы заманбап технологияларды пайдаланып геометрия сабагынын уюштурулушу менен окуучуларда маалыматтык компетенттүүлүктүн калыптануусуна, кабыл алуу жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнө шарттар жаралуу менен, алардын сабакка көңүл буруусу жогорулайт, материалды түшүнүү жана өздөштүрүү жакшырат. Мультимедиа каражаттары заманбап компьютердик технологиялардын бардык артыкчылыктарын, билим берүү процессин сапаттык жаңы деңгээлге алып чыгат [2, 210-б.].

Интерактивдүү геометриялык чөйрөнү түзүү - бул компьютерде геометриялык конструкцияларды чиймедеги геометриялык объекттердин бири өзгөргөндө, калгандары да өзгөрө тургандай кылып, алардын ортосундагы байланышты сактап калууга мүмкүндүк берүүчү программалык камсыздоо катары түшүнүлөт. Геометрияны окутуу процессинде маалыматтык технологияларды пайдалануу келечектүү багыттарынын бири болуп саналат. Интерактивдүү геометриялык чөйрөдө түзүлгөн геометриялык фигуралардын так жана даана чиймелерин сызуунун гана натыйжасы эмес, ошондой эле үйрөнүлүүчү маалыматтарды сактаган модель болуп саналат. Интерактивдүү доскада баштапкы маалыматтарды каалаган убакта өзгөртүүгө болот жана ал дароо чиймеде чагылдырылат.

Интерактивдүү геометриялык чөйрөнү колдонуу менен геометрияны окутуу окуучулардын геометриялык объектилердин математикалык моделдерин визуалдаштыруу, трансформациялоо жана ээрчүү боюнча окуу-изилдөө маселелерин чечүү боюнча максаттуу башкарылуучу өз алдынча иштөө процессинде математикалык иштерди акырындык менен өздөштүрүү процесси катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Ошондой эле окуучулардын мамлекеттик билим берүү стандартында белгиленген түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптануусуна шарттар жаралат [3, 168-б.].

Бул ыкма интерактивдүү геометриялык чөйрөнүн методологиялык мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу менен камсыз кылынат, алар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- визуалдык-эффективдүү ой жүгүртүүдөн вербалдык-логикага акырындык менен өтүүнү камсыз кылуу;
- математикалык моделдөө боюнча окуу иш-чаралары;
- окутуунун мазмунунун жана аны өнүктүрүү ыкмаларынын вариативдүүлүгү аркылуу дифференцияланган мамилени ишке ашыруу;
- мотивацияны жана когнитивдик кызыгууну өнүктүрүү [5, 63-б.].

Интерактивдүү геометриялык чөйрөнү колдонуу мектеп окуучулары үчүн геометриялык объектилерди моделдөө, изилдөө жана эксперимент жүргүзүүнүн негизинде практикалык жана теориялык билимдерди алуу үчүн окуу-изилдөө иши катары геометрияны өздөштүрүү процессин долбоорлоого мүмкүндүк берет. Билим берүү жана илимий-изилдөө ишинин мазмуну көйгөйлөрдү чечүү боюнча билим берүү жана илимий-изилдөө иш-аракеттеринин жалпы ыкмалары болуп саналат. Аларга төмөнкүлөр кирет: изилденүүчү объекттин жалпы байланышын ачуу максатында маселенин шарттарын өзгөртүү боюнча аракеттер; предметтик, графикалык же тамгалык формада тандалган мамилени моделдөө аракеттери; жалпы жол менен чечилген конкреттүү маселелердин системасын куруу боюнча иш-аракеттер; гипотезаны түзүү; маселени чечүү максатка жетүү үчүн багытталган чакан милдеттерге бөлүү боюнча иш-аракеттер [6].

Орто мектепте геометрияны окутуу процессинде заманбап технологияларды колдонуу менен жогорку билим сапатын камсыздоо, окуучуларды геометрия предметине кызыктыруу максатында интерактивдүү доскалардан пайдалануу ыңгайлуу болору баарыбызга маалым. Компьютердик технологияларды колдонуу – окуучулардын учурдагы сабакка кызыгуу көйгөйлөрүнүн башкы орунунда турган маселе. Мындай шартты бардык эле орто мектептерде камсыздоо мүмкүнчүлүктөрү жетишсиз болушу да ыктымал. Учурда бардык эле окуучуларда мобилдик телефондор бар болгондуктан, биз ушул каражаттардан пайдаланып, геометрия сабактарын уюштурууга көңүл бурабыз.

Жыйынтыктар жана талкуулоолор. Интерактивдүү досканын мобилдик телефон аркылуу колдонулушунун бир каражаты катары – падлет доскасын сунуштайбыз. Бул доска менен иштөө максатында ар бир колдонуучу өздөрүнүн аккаунту аркылуу катталат. Өз мобилдик телефондорунан мугалим сунуштаган шилтеме аркылуу кирип, доскага жайгаштырылган тапшырмаларды аткаруу менен, тапшырманын мазмунуна ылайык падлет доскасынын кызматтарынан пайдалана алат.

Падлет доскасы – мобилдик телефондон кирип иштөө мүмкүнчүлүгүн жаратуучу интерактивдүү доска болуп саналат. Ар бир колдонуучу өз аккаунту менен катталгандыктан, өздүк доскалары катары ар кандай аталыштарды коюп, досканын түстөрүн жасалгаланыштарын коё алат. Досканын оң тарабындагы “орнотуу” (настройка) буйругу аркылуу анын атын, теманын түшүндүрмөсүн, эмблемасын (значок), түсүн, маанилүү маалыматтарды жайгаштыра алышат. Мындан сырткары бул жактан доскага кирүү үчүн шилтемени алып, кадимки электрондук почтага, ватсаб группаларына ж.б. байланыш каражаттары аркылуу жөнөтүүгө болот [4, 60-б.].

Орто мектептерде учурда геометрия предметине кызыктыруу максатында окуучуларга маалыматтык технологиялардын орду зор. Мугалим мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптарына ылайык компетенттүү болушу абзел. Бул дегенибиз математика мугалими санариптештирүү мезгилинде заманбап окутуунун технологияларын өздөштүрүү менен, окуучуларды жаңы технологиялык каражаттар менен куралдандырып, сабактарды маалыматтык каражаттар менен уюштуруусу учурдун талабы. Геометрия сабактарында бул каражаттарды пайдалануу менен маалыматтык, социалдык-коммуникациялык жана өз ишин уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өбөлгө түзө алат.

Геометрия сабактарын уюштурууда падлет доскасын пайдаланууда мугалим үч доскага чейин өздүк доскасын түзүп, 1-доскага предмет үчүн зарыл болгон маалыматтарды, 2-доскага топтор менен иштөө үчүн тапшырмаларды, 3-доскага жыйынтыктоодо пайдаланылуучу маалыматтарды жайгаштыра алат. Мындан сырткары мугалимдин чеберчилигине жараша ар бир доскага (үч доскага) үч топ үчүн тапшырмаларды жайгаштырууга да болот. Ал эми кайтарым байланыш түзүүдө окуучулар тапшырмалардын мазмунуна ылайык, түрдүү булактарды пайдаланып, доскага тапшырмаларды өз алдынча, топ менен бирге аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат.

Корутунду. Падлет доскасындагы мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып окуучулар тапшырмаларды интернет булактарынан алынган маалыматтарды, аткарып жаткан жумуштарды сүрөткө тартуу менен, видеого алуу ж.б. кызматтарынын негизинде доскага жайгаштыра алышат. Доскага өз маалыматтарын жаңы бет ачуу менен, маалымат жазуу бетинен пайдалануу менен да жайгаштыра алышат. Муну менен окуучулардын жаңы технологияларды колдонуп, мобилдик телефондордун жардамында сабактарда түйүндүү компетенттүүлүктөрдүн калыптануусунун негизги шарттарын жаратарын белгилөөгө болот.

Адабияттар

1. Алтыбаева, М. (2018). Кесиптик билим берүүдө окутуунун натыйжаларын долборлоо маселелери. Окуу- методикалык колдонмо. 224 б.

2. Бекбоев И. Б. (2015). Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. 3-басылышы. Б.: «Улуу тоолор». 384 б.
3. Талипов А. Т., Тагаева Д. А., Ажибекова А. Т. (2022). Окутуунун жаңы технологияларынан пайдаланып маалыматтык компетенттүүлүктү калыптандыруу. Ош МУнун Жарчысы, (4). 164-172-бб.
4. Хуторской А. (2003). Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования. народное образование, (2). с.58-64.
5. Тагаева Д.А., Ботокова А. (2021). Окуучуларда түйүндүү компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым ыкмалары. Кыргыз Билим берүү академиясынын кабарлары, (2). 61-65-бб.
6. Табалдиева, Ч. (2023). Табигый илимдерди окутууда маалыматтык технологияны колдонуу. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Педагогика. Психология*, 1 (2), 68-75, [https://doi.org/10.52754/16948742_2023_1\(2\)_8](https://doi.org/10.52754/16948742_2023_1(2)_8). EDN: KRTLRA.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 65-72

МАТЕМАТИКА

УДК: 517.928.2

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_8](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_8)

**ТУРУКСУЗ СПЕКТРГЕ ЭЭ БОЛГОН СИНГУЛЯРДЫК КОЗГОЛГОН МАСЕЛЕНИН
ЧЫГАРЫЛЫШЫНЫН АСИМПТОТИКАСЫ**

**АСИМПТОТИКА РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ ЗАДАЧ С
НЕСТАБИЛЬНЫМ СПЕКТРОМ**

**ASYMPTOTICS OF SOLVING SINGULARLY PERTURBED PROBLEMS WITH UNSTABLE
SPECTRUM**

Садиева Акбермет Сайиповна

Садиева Акбермет Сайиповна

Sadieva Akbermet Sayipovna

Ош мамлекеттик университети

Ошский государственный университет

Osh State University

asadieva@oshsu.kg

ТУРУКСУЗ СПЕКТРГЕ ЭЭ БОЛГОН СИНГУЛЯРДЫК КОЗГОЛГОН МАСЕЛЕНИН ЧЫГАРЫЛЫШЫНЫН АСИМПТОТИКАСЫ

Аннотация

Макалада бир тектүү эмес сызыктуу сингулярдык козголгон кадимки дифференциалдык теңдемелер системасы үчүн баштапкы маселенин асимптотикалык чыгарылышын тургузуу маселеси каралган. Изилденип жаткан маселенин өзгөчөлүгү системанын сызыктуу бөлүгүнүн коэффициенти болгон матрицанын спектри каралып жаткан кесиндиде туруксуз. Тактап айтканда система өзөгөчө чечимге ээ. Система бири-биринен көз каранды болбогон теңдемелерден турат. Биринчи теңдемеде өзгөчө чекит бар, ал эми экинчи теңдемеде жок. Биздин максат ушул өзгөчө чекиттин таасирин изилдөө. Коюлган баштапкы маселенин чыгарылышы бир калыптагы асимптотикалык ажыралмасы жалпыланган чектик функциялар жана классикалык чектик функция методдорунун жардамында тургузулат.

Ачык сөздөр: кичине параметр, сингулярдык козголгон Кошинин маселеси, бисингулярдык маселе, туруксуз спектр, жылма тышкы чыгарылыш, чектик функциялар, чек аралык катмар.

АСИМПТОТИКА РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННЫХ ЗАДАЧ С НЕСТАБИЛЬНЫМ СПЕКТРОМ

ASYMPTOTICS OF SOLVING SINGULARLY PERTURBED PROBLEMS WITH UNSTABLE SPECTRUM

Аннотация

В статье рассматривается задача построения асимптотического решения начальной задачи для системы неоднородной линейных сингулярно возмущенных обыкновенных дифференциальных уравнений. Особенность исследуемой задачи состоит в том, что спектр матрицы, являющейся коэффициентом линейной части системы, нестабилен в рассматриваемом отрезке. Точнее сказать система имеет особое решение. Система состоит независимых друг к другу из двух уравнений. Первое уравнение имеет особое решение, а второе не имеет особое решение. Наша цель исследовать влияние особого решения. Равномерное асимптотическое разложение поставленной задачи выстраивается с помощью методов обобщенных пограничных функций и классических пограничных функций.

Abstract

The article deals with the problem of constructing an asymptotic solution of the initial problem for a system of inhomogeneous linear singularly perturbed ordinary differential equations. The peculiarity of the problem under study is that the spectrum of the matrix, which is the coefficient of the linear part of the system, is unstable in the segment under consideration. More precisely, the system has a special solution. The system consists of two equations independent of each other. The first equation has a special solution, and the second does not have a special solution. Our goal is to investigate the impact of a special solution. The uniform asymptotic decomposition of the problem is constructed using the methods of generalized boundary functions and classical boundary functions.

Ключевые слова: малый параметр, сингулярно возмущенная задача Коши, нестабильный спектр, бисингулярная задача, гладкое внешнее решение, пограничные функций, пограничный слой.

Keywords: small parameter, singularly perturbed Cauchy problem, unstable spectrum, turning point, smooth outer solution, boundary functions, the boundary layer.

Маселенин коюлушу. Сингулярдык козголгон, бир тектүү эмес, сызыктуу, биринчи тартиптеги кадимки дифференциалдык теңдемелердин системасы үчүн Кошинин төмөнкү маселесин изилдейбиз:

$$\begin{cases} \varepsilon y_1'(x) = -x y_1(x) + f_1(x), \\ \varepsilon y_2'(x) = -y_2(x) + f_2(x), \\ y_1(0) = y_1^0, \quad y_2(0) = y_2^0 \end{cases} \quad x \in [0,1], \quad (1)$$

$$(2)$$

мында $0 < \varepsilon < 1$, $f_1, f_2 \in C^\infty[0,1]$, $y_1^0, y_2^0 - \text{const}$, $y_1(x), y_2(x)$ белгисиз функциялар.

Эгерде төмөнкүдөй белгилөө кийирип алсак:

$$Y(x) = \begin{pmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{pmatrix}, \quad A(x) = -\begin{pmatrix} x & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad F(x) = \begin{pmatrix} f_1(x) \\ f_2(x) \end{pmatrix},$$

анда (1)-(2) маселе төмөнкү көрүнүшкө келет [1]-[3]:

$$\varepsilon Y'(x) + A(x)Y(x) = F(x), \quad Y(0) = Y^0 \quad (3)$$

Система бири-биринен көз каранды болбогон теңдемелерден турат. Системанын биринчи теңдемеси боюнча талдоо жүргүзсөк, $x = 0$ чекитинде асимптотикалык туруктуулук шарты бузулат. Тиешелүү козголбогон теңдеменин $-x\tilde{y}_1(x) + f_1(x) = 0$ чечими $\tilde{y}_1(x) = f_1(x)/x$ көрүнүштө болот. $x = 0$ чекитинде бул чечим өзгөчөлүккө ээ жана баштапкы шартты канааттандырбайт. Ошондуктан бул маселе бисингулярдуу маселе болуп эсептелет [4], [8]. Ал эми экинчи теңдеме кадимки сингулярдык козголгон теңдеме болуп саналат. Белгилеп кетүү керек, $x = 0$ чекитинде $A(x)$ матрицасына тескери матрица жашабайт, б.а. $A(x)$ матрицасы туруксуз спектрге ээ [5].

Биз $x \in [0,1]$ кесиндиде (1)-(2) маселенин чечиминин кичине параметр нөлгө умтулгандагы бир калыптагы асимптотикалык ажыралмасын тургузабыз.

Маселенин чыгарылышы. Алгач тышкы чыгарылышты тургузабыз, анткени ал бизге ички чыгарылышты тургузууда кандай өзгөртүп түзүү керектигин аныктап берет. Кичине параметр методун колдонуп, тышкы чыгарылышты төмөнкү катарлар көрүнүштө издейбиз [7]:

$$\begin{aligned} y_1(x) &= y_{10}(x) + \varepsilon y_{11}(x) + \varepsilon^2 y_{12}(x) + \dots \\ y_2(x) &= y_{20}(x) + \varepsilon y_{21}(x) + \varepsilon^2 y_{22}(x) + \dots \end{aligned} \quad (4)$$

ушул (4)- катарларды (1)- системага коюуп $y_{1i}(x)$ жана $y_{2i}(x)$ лерди аныктап, закон ченемдүүлүктү таап алабыз:

$$\begin{cases} \varepsilon(y'_{10}(x) + \varepsilon y'_{11}(x) + \varepsilon^2 y'_{12}(x) + \dots) = -x(y_{10}(x) + \varepsilon y_{11}(x) + \dots) + f_1(x) \\ \varepsilon(y'_{20}(x) + \varepsilon y'_{21}(x) + \varepsilon^2 y'_{22}(x) + \dots) = y_{20}(x) + \varepsilon y_{21}(x) + \dots + f_2(x) \end{cases}$$

мындан, кичине параметр методунун негизги маңызы боюнча, кичине параметрдин бирдей даражаларынын коэффициенттерин барабарлайбыз:

$$\varepsilon(y'_{10}(x) + \varepsilon y'_{11}(x) + \varepsilon^2 y'_{12}(x) + \dots) = -x(y_{10}(x) + \varepsilon y_{11}(x) + \varepsilon^2 y_{12}(x) + \dots) + f_1(x)$$

$$\varepsilon^0: y_{10}(x) = f_1(x)x^{-1};$$

$$\varepsilon^1: y_{11}(x) = (f_1(x)x^{-1})'x^{-1} = [f_1'(x)x^{-1} - f_1(x)x^{-2}]x^{-1} = \underbrace{(f_1(x) - f_1'(x)x)}_{\tilde{y}_{11}(x)}x^{-3};$$

$$\varepsilon^2: y_{12}(x) = (\tilde{y}_{11}(x)x^{-3})'x^{-1} = \tilde{y}_{12}(x)x^{-5}$$

.....

$$\varepsilon^k: y_{1k}(x) = \tilde{y}_{1k}(x)x^{-(2k-1)}, k = 0, 1, 2, \dots$$

$$\varepsilon(y'_{20}(x) + \varepsilon y'_{21}(x) + \varepsilon^2 y'_{22}(x)(x) + \dots) = y_{20}(x) + \varepsilon y_{21}(x) + \varepsilon^2 y_{22}(x) + \dots + f_2(x)$$

$$\varepsilon^0: y_{20}(x) = -f_2(x);$$

$$\varepsilon^1: y_{21}(x) = y'_{20}(x) = f'_2(x);$$

$$\varepsilon^2: y_{22}(x) = f''_2(x);$$

.....

$$\varepsilon^k: y_{2k}(x) = f_2^{(k)}(x);, k = 0, 1, 2, \dots$$

Аныкталган белгисиз $y_{1i}(x)$ жана $y_{2i}(x)$ функциялардын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп жазабыз:

$$y_{10}(x) = f_1(x)x^{-1}$$

$$y_{11}(x) = y'_{10}(x)x^{-1} = \tilde{y}_{11}(x)x^{-2}$$

$$y_{12}(x) = \tilde{y}_{12}(x)x^{-3}$$

$$y_{13}(x) = \tilde{y}_{13}(x)x^{-4}$$

.....

$$y_{1k}(x) = \tilde{y}_{1k}(x)x^{-(k+1)}, k \in N$$

$$y_{20}(x) = f_2(x)$$

$$y_{21}(x) = y'_{20}(x) = f'_2(x)$$

$$y_{22}(x) = f''_2(x)$$

$$y_{23}(x) = f_2'''(x)$$

.....

$$y_{2k}(x) = f_2^{(k)}(x), k \in N.$$

Табылган $y_{1i}(x)$ жана $y_{2i}(x)$ функциялардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен (4)- катарга алып барып коебуз:

$$y_1(x) = f_1(x)x^{-1} + \varepsilon \tilde{y}_{11}(x)x^{-2} + \varepsilon^2 \tilde{y}_{12}(x)x^{-3} + \varepsilon^3 \tilde{y}_{13}(x)x^{-4} + \dots + \varepsilon^k \tilde{y}_{1k}(x)x^{-(k+1)} + \dots$$

$$y_2(x) = f_2(x) + \varepsilon f'_2(x) + \varepsilon^2 f''_2(x) + \varepsilon^3 f_2'''(x) + \dots + \varepsilon^k f_2^{(k)}(x) + \dots$$

Белгилеп кетүү керек

$$y_1(x) \notin C^\infty[0,1],$$

$$y_2(x) \in C^\infty[0,1].$$

Тургузулган тышкы чыгарылыш баштапкы шартты канааттандырбайт жана баштапкы чекиттин чеке белинде асимптотикалык мүнөзүн жоготот. Бирок тышкы чыгарылыштан биз ички чыгарылыш кандай өзгөрүлмө боюнча ажыралышы керек деген маалыматты алабыз:

$$\varepsilon x^{-2} = \|x = \mu t, \mu^2 = \varepsilon\| = \mu^2(\mu t)^{-2} = t^{-2}.$$

(1)-(2)- маселенин бир калыптагы толук асимптотикалык ажыралмасын жалпыланган чектик функциялар методун колдонуп тургузабыз [6], [7].

Асимптотикалык чыгарылышты төмөнкү көрүнүштө издейбиз:

$$\begin{aligned} y_1(x) &= \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j y_{1j}(x) + \frac{1}{\mu} \sum_{j=0}^{\infty} \mu^j \pi_j(t); \\ y_2(x) &= \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j y_{2j}(x) + \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j \omega_j(\tau); \end{aligned} \tag{5}$$

мында $y_{1j}(x)$ жана $y_{2j}(x)$ – жылма тышкы чыгарылыштын мүчөлөрү;

$$\pi_j(t) \text{ жана } \omega_j(\tau) \text{ – чектик функциялар, } t = \frac{x}{\mu}, \mu = \sqrt{\varepsilon}, \tau = \frac{x}{\varepsilon}.$$

(5)- катарларды (1)- теңдемеге алып барып коюуп төмөнкү системаны алабыз:

$$\left\{ \begin{aligned} \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^{j+1} y'_{1j}(x) + \sum_{j=0}^{\infty} \mu^j \pi'_j(t) &= -x \left[\sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j y_{1j}(x) + \frac{1}{\mu} \sum_{j=0}^{\infty} \mu^j \pi_j(t) \right] + f_1(x) \\ &\quad - \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k h_k + \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k h_k \\ \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^{j+1} y'_{2j}(x) + \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^{j+1} \omega'_j(\tau) &= - \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j y_{2j}(x) + \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j \omega_j(\tau) + f_2(x) \end{aligned} \right. \tag{6}$$

(5)- катарларды (2)- баштапкы шартта алып барып коюуп төмөнкү катыштарды алабыз:

$$y_1(0) = y_1^0$$

$$y_1^0 = y_{10}(0) + \varepsilon y_{11}(0) + \varepsilon^2 y_{12}(0) + \dots + \frac{1}{\mu} \{ \pi_0(0) + \mu \pi_1(0) + \mu^2 \pi_2(0) + \dots \}$$

$$\mu^{-1}: \pi_0(0) = 0;$$

$$\mu^0: \pi_1(0) = y_1^0 - y_{10}(0);$$

$$\mu^1: \pi_2(0) = 0;$$

$$\mu^2: \pi_3(0) = -y_{11}(0);$$

.....

$$\pi_{2k}(0) = 0, k = 0, 1, \dots;$$

$$\pi_{2k+1}(0) = -y_{1k}(0), \quad k = 1, 2, \dots;$$

$$y_2(0) = y_2^0$$

$$y_2^0 = y_{20}(0) + \varepsilon y_{21}(0) + \varepsilon^2 y_{22}(0) + \dots + \omega_0(0) + \varepsilon \omega_1(0) + \varepsilon^2 \omega_2(0) + \dots$$

$$\varepsilon^0: \omega_0(0) = y_2^0 - y_{20}(0);$$

$$\varepsilon^1: \omega_1(0) = -y_{21}(0);$$

$$\varepsilon^2: \omega_2(0) = -y_{22}(0);$$

.....

$$\omega_k(0) = -y_{2k}(0), \quad k = 1, 2, \dots;$$

(6)- системадан жылма тышкы чыгарылыштын мүчөлөрүн аныктап алабыз:

$$\varepsilon \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j y'_{1j}(x) = -x \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j y_{1j}(x) + f_1(x) - \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k h_k$$

$$y_{10}(x) = (h_0 - f_1(x))x^{-1};$$

$$y_{11}(x) = (h_1 - y'_{11}(x))x^{-1} = \tilde{y}_{11}(x);$$

.....

$$y_{1k}(x) = (h_k - y'_{1k}(x))x^{-1} = \tilde{y}_{1k}(x)$$

$$h_0 = f_1(0)$$

...

$$h_k = -y'_{1k-1}(0)$$

Эми чектик функцияларды тургузууга киришебиз. (6)- системадан төмөнкү системаны бөлүп алабыз [9]:

$$\sum_{j=0}^{\infty} \mu^j \pi'_j(t) = -t \sum_{j=0}^{\infty} \mu^j \pi_j(t) + \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k h_k \tag{7}$$

$$\sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j \omega'_j(\tau) = - \sum_{j=0}^{\infty} \varepsilon^j \omega_j(\tau)$$

Баштапкы шартты эске алуу менен төмөнкү системаларга ээ болобуз:

$$\begin{aligned} \pi'_0(t) + t\pi_0(t) &= h_0, \quad \pi_0(0) = 0 \\ \omega'_0(\tau) &= -\omega_0(\tau), \quad \omega_0(0) = y_2^0 - y_{20}(0) \end{aligned} \tag{8}$$

$$\begin{aligned} \pi'_{2k+1}(t) + t\pi_{2k+1}(t) &= h_{2k+1}, \quad \pi_{2k+1}(0) = -y_{1k}(0) \\ \omega'_{2k+1}(\tau) &= -\omega_{2k+1}(\tau), \quad \omega_{2k+1}(0) = -y_{2k+1}(0) \end{aligned} \tag{9}$$

$$\begin{aligned} \pi'_{2k}(t) + t\pi_{2k}(t) &= h_{2k}, \quad \pi_{2k}(0) = 0, \\ \omega'_{2k}(\tau) &= -\omega_{2k}(\tau), \quad \omega_{2k}(0) = -y_{2k}(0) \end{aligned} \quad (10)$$

(8) - (10) маселелер төмөнкү түрдөгү жалгыз чечимдерге ээ болот:

$$\begin{aligned} \pi_0(t) &= h_0 \int_0^t e^{-\frac{t^2}{2} + \frac{s^2}{2}} ds = h_0 e^{-\frac{t^2}{2}} \int_0^t e^{\frac{s^2}{2}} ds \\ \omega_0(\tau) &= (y_2^0 - y_{20}(0)) e^{-\frac{\tau^2}{2}} \\ \pi_{2k+1}(t) &= h_{2k+1} \int_0^t e^{-\frac{t^2}{2} + \frac{s^2}{2}} ds - y_{1k}(0) e^{-\frac{t^2}{2}} = h_{2k+1} e^{-\frac{t^2}{2}} \int_0^t e^{\frac{s^2}{2}} ds - y_{1k}(0) e^{-\frac{t^2}{2}} \\ \omega_{2k+1}(\tau) &= -y_{2k+1}(0) e^{-\frac{\tau^2}{2}} \\ \pi_{2k}(t) &= h_{2k} \int_0^t e^{-\frac{t^2}{2} + \frac{s^2}{2}} ds = h_{2k} e^{-\frac{t^2}{2}} \int_0^t e^{\frac{s^2}{2}} ds \\ \omega_{2k}(\tau) &= -y_{2k}(0) e^{-\frac{\tau^2}{2}} \end{aligned}$$

(8)-(10) маселелерди чечүү үчүн $t \rightarrow \infty$, $\tau \rightarrow \infty$ умтулганда төмөнкү теңдештик орун алат:

$$\begin{aligned} \pi_k(t) &= h_k \left(\frac{1}{t} + \frac{1}{t^3} + \frac{1}{t^5} + \dots \right), \\ \omega_k(\tau) &= O(e^{-\frac{\tau^2}{2}}), \quad \tau \rightarrow \infty, \end{aligned}$$

(5) системанын асимптотикалык чыгарылышынын бардык мүчөлөрү аныкталды.

Корутунду

Макалада сызыктуу бир тектүү сингулярдык козголбогон, спектри туруксуз болгон дифференциалдык теңдемелер системасы үчүн (1)-(2) Коши маселесинин чыгарылышынын асимптотикасы изилденди. Изилдөөнүн жыйынтыгында (1)-(2) Коши маселесинин чыгарылышы үчүн $\varepsilon \rightarrow 0$, $x \in [0,1]$ аралыгында (5) – асимптотикалык ажыралма орун ала тургандыгы далилденди. Асимптотикалык ажыралманын бардык мүчөлөрү бир маанилүү аныкталды. Теңдемелер системасында $x = 0$ өзгөчө чекиттин чекебели толук изилденди. Натыйжада чек аралык функциялардын чек аралык катмардагы абалы ар түрдүү экендиги далилденди. Тактап айтканда $\pi_k(t)$ чек аралык функциялар $t \rightarrow \infty$ умтулганда даражалуу мүнөздө кемийт, ал эми $\omega_k(\tau)$ чек аралык функциялар экспоненциалдуу мүнөздө кемийт.

Адабияттар

1. Wasow W. Asymptotic Expansions for Ordinary Differential Equations /W.Wasow. – N. Y.: Dover publications, INC, Mineola, 1965.
2. Wasow W. Linear turning point theory / W. Wasow. – N. Y. : Springer-Verlag, 1985. <https://doi.org/10.1007/978-1-4612-1090-0>.
3. Wasow W. A turning point problem for a system of two linear differential equations, /. Math. Phys., 38 A960), 257—278.
4. Алымкулов К. Об одном методе построения асимптотических разложений решений бисингулярно возмущенных задач / К. Алымкулов, Д. А. Турсунов // Изв. вузов. Математика. – 2016. – № 12. – С. 3–11. <https://doi.org/10.3103/S1066369X1612001X>
5. Бобочко В. Н. Нестабильная дифференциальная точка поворота в теории сингулярных возмущений / В. Н. Бобочко // Изв. вузов. Математика. – 2005. – № 4. – С. 8–17.
6. Кожобеков К.Г. Асимптотика решения краевой задачи, когда предельное уравнение имеет нерегулярную особую точку. Вестн. Удмуртск. ун-та. Матем. Мех. Компьют. науки, 29:3 (2019), 332–340.
7. Турсунов Д. А., Кожобеков К.Г., Асимптотическое решение сингулярно возмущенной задачи Коши с точкой поворота, Математический анализ, Итоги науки и техн. Сер. Современ. мат. и ее прил. Темат. обз., 156, ВИНТИ РАН, М., 2018, 84–88; J. Math. Sci. (N. Y.), 254:6 (2021), 788–792.
8. Турсунов Д.А., Турсунов Э.А., Асимптотика решения бисингулярной задачи Коши для систем обыкновенных дифференциальных уравнений, Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 1, Мат. Физ. 2017. № 1 (38), 33–41.
9. Турсунов, Д., Зулпукаров, А., Садиева, А. (2022). Асимптотика решения задачи Коши для системы дифференциальных уравнений с точкой поворота. Вестник Ошского государственного университета. Математика. Физика. Техника, (1), 43–50. https://doi.org/10.52754/16948645_2022_1_4

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 73-80

ХИМИЯ

УДК: 547.917

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_9](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_9)

**УГЛЕВОДНЫЙ СОСТАВ ЛОПУХА ГЛАДКОСЕМЯННОГО (ARCTIUM
LEIOSPERMUM) В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ МЕСТ
ПРОИЗРАСТАНИЯ**

ЖЫЛМАКАЙ УРУКТУУ УЙГАК ӨСҮМДҮГҮНҮН (ARCTIUM LEIOSPERMUM)
УГЛЕВОДДУК КУРАМЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ЧӨЙРӨГӨ КӨЗ КАРАНДЫЛЫГЫ

CARBOHYDRATE COMPOSITION OF BURDOCK (ARCTIUM LEIOSPERMUM)
DEPENDING ON ECOLOGICAL HABITATS

Эрназарова Эльнура Эсенбаевна

Эрназарова Эльнура Эсенбаевна

Ernazarova Elnura Esenbaevna

Институт химии и фитотехнологий НАН КР

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

him-teh-ugl@mail.ru

Турдумамбетов Кенешбек

Турдумамбетов Кенешбек

Turdumambetov Keneshbek

д.х.н., Институт химии и фитотехнологий НАН КР

х.и.д., Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Doctor of Chemistry, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Ажибаева Зулайка Сулаймановна

Ажибаева Зулайка Сулаймановна

Azhibayeva Zulaika Sulaimanovna

к.х.н., доцент, Ош мамлекеттик университети

х.и.к., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Osh State University

zajibaeva@oshsu.kg

<https://orcid.org/0000-0002-2696-5084>

Содомбеков Ишенбай Содомбекович

Содомбеков Ишенбай Содомбекович

Sodombekov Ishenbai Sodombekovich

д.б.н., профессор, Институт химии и фитотехнологий НАН КР

б.и.д., профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Doctor of Biological Sciences, Professor, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

УГЛЕВОДНЫЙ СОСТАВ ЛОПУХА ГЛАДКОСЕМЯННОГО (*ARCTIUM LEIOSPERMUM*) В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ МЕСТ ПРОИЗРАСТАНИЯ

Аннотация

Изучен углеводный состав растения в зависимости от экологических мест произрастания. Содержание углеводов определяли в подземных и надземных органах по периодам вегетации и по месту произрастания. Высушенные и измельченные образцы растений сначала обрабатывали 96%-ным этанолом, затем 82%-ным этанолом при соотношении 1:20. В сгущенном под вакуумом спиртовом экстракте определяли редуцирующие моносахара, а при последующем гидролизе – олигосахара, полисахариды – после спиртового извлечения этанолом в гидролизатах водных экстрактов в одних и тех же навесках сырья. Установлено, что в фазе пробуждения в корнях преобладают полисахариды 15,8%, а в надземной части - гемицеллюлозы 4,4%. В розеточной форме в корнях резко поднимается содержание олигосахаридов (8,1%), а содержание полисахаридов составляет 17,3%, содержание пектиновых веществ - 3,8%. Таким образом, установлено, что состав углеводов лопуха гладкосемянного (*Arctium Leiospermum*) зависит от места произрастания, от фазового развития растений и от погодно-климатических условий.

Ключевые слова: углевод, полисахариды, олигосахариды, моносахариды, лопух гладкосемянный

ЖЫЛМАКАЙ УРУКТУУ УЙГАК ӨСҮМДҮГҮНҮН (*ARCTIUM LEIOSPERMUM*) УГЛЕВОДДУК КУРАМЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ЧӨЙРӨГӨ КӨЗ КАРАНДЫЛЫГЫ

CARBOHYDRATE COMPOSITION OF BURDOCK (*ARCTIUM LEIOSPERMUM*) DEPENDING ON ECOLOGICAL HABITATS

Аннотация

Жылмакай уруктуу уйгак өсүмдүгүнүн углеводдук курамынын өскөн жерлериненкөз карандылыгы изилденген. Өсүмдүктүн тамырынын жана жер үстүндөгү органдарынын углеводдук курамы вегетация мезгилине жана өсүү жерине жараша өзгөчөлөндүгү аныкталган. Кургатылган жана майдаланган өсүмдүк үлгүлөрү 1:20 катышта алгач 96% этанол менен, андан кийин 82% этанол менен иштетилген. Таразада тартылып алынган өсүмдүк сырьесунун бир эле партиясынан ирээти менен углеводдор бөлүнүп алынды. Вакуумда концентрацияланган спирттик экстрактынан моносахариддер, андан кийинки гидролиз учурунда - олигосахариддер, этанол менен экстракциялоодон кийинки калдыктын сууда эриген экстракттарынын гидролизаттарында полисахариддер аныкталган. Ойгонуу фазасында тамырларда 15,8% полисахариддер, ал эми аба бөлүгүндө 4,4% гемицеллюлоза басымдуулук кылаары аныкталган. Бучурлонуу фазасында тамырларда олигосахариддер кескин көтөрүлөт (8,1%), ал эми полисахариддер 17,3%, пектин заттары 3,8% түзөт. Ошентип, жылмакай уруктуу уйгактын (*Arctium Leiospermum*) углеводдорунун курамы өскөн жерине, өсүмдүктөрдүн фазалык өнүгүүсүнө жана аба ырайына жана климаттык шарттарга жараша экени аныкталган.

Ачык сөздөр: углевод, полисахариддер, олигосахариддер, моносахариддер, жылмакай уруктуу уйгак.

Abstract

The carbohydrate composition of the plant was studied depending on the ecological places of growth. The content of carbohydrates was determined in underground and aboveground organs according to the periods of vegetation and according to the place of growth. Dried and crushed plant samples were first treated with 96% ethanol, then with 82% ethanol at a ratio of 1:20. In the alcoholic extract condensed under vacuum, reducing monosaccharides were determined, and during subsequent hydrolysis - oligosaccharides, polysaccharides - after ethanol extraction in hydrolysates of aqueous extracts in the same batches of raw materials. It was found that in the awakening phase, polysaccharides 15.8% prevail in the roots, and hemicelluloses 4.4% dominate in the aerial part. In the rosette form, the content of oligosaccharides sharply rises in the roots (8.1%), and the content of polysaccharides is 17.3%, the content of pectin substances is 3.8%. Thus, it has been established that the composition of carbohydrates of burdock (*Arctium Leiospermum*) depends on the place of growth, on the phase development of plants and on weather and climatic conditions.

Keywords: carbohydrate, polysaccharides, oligosaccharides, monosaccharides, burdock.

Введение. Растительные полисахариды представляют интерес в качестве пищевых волокон, являющихся необходимым компонентом питания, а также в качестве фармацевтических субстанций, проявляющих сорбционные, гипохолестеринемические, радиопротекторные свойства и обладающих иммуномодулирующей, антиоксидантной и противоопухолевой активностью [1].

Растущий с каждым годом интерес к фитотерапии, объясняемый преимущественно относительной безвредностью и эффективностью лекарственных средств на основе растительного сырья, требует расширения и обновления сырьевой базы за счет внедрения в научную медицину растений народной медицины.

Большой интерес представляют повсеместно произрастающие сорные растения, к числу которых относят род *Arctium* семейства Сложноцветных, широко распространенный, произрастающий на территории Кыргызстана. Эти углеводоносные, многолетние растения растут сплошными зарослями на пастбищах, сенокосах и под горами [2].

Разрешено применение корней трех видов лопуха в качестве мочегонного и противовоспалительного средства (*Arctium lappa* L. (лопух большой), *A. tomentosum* (лопух войлочный) и *A. minus* (лопух малый) [3].

В настоящее время в народной медицине применяется и листья лопуха как противовоспалительное, противоопухолевое и гепатопротекторное средство [4].

Известно [5-8] очень много работ посвященные исследованию биологической активности соединений и углеводов, выделенных из лопуха.

В медицинской и фармацевтической практике корни лопуха применяются преимущественно в виде водных извлечений, а фармакологический эффект обусловлен водорастворимыми соединениями, основу которых составляют полисахариды.

Листья лопуха в народной медицине использовали при ожогах, сыпи, кожном зуде, экземах, язвах и дерматите. Сок, отвары применяли при подагре, для стимулирования обмена веществ, лечения артритов и артрозов, суставного ревматизма, подагры, ишиаса, запаха изо рта, мочекаменной болезни, язве желудка. Масло лопуха еще с древних времен использовали для укрепления и питания волос, а также как средство от трофических язв. Антибактериальные свойства лопуха большого использовали при ангинах, начальных формах заболеваний верхних дыхательных путей, воспалении слизистых оболочек рта, десен, горла.

В народной медицине для лечения инфекций мочевыводящих путей у женщин применяют эстрагон, душицу и бородавку продырявленную, а отвар корней лопуха большого применяют при запорах, задержке менструаций, кожных заболеваниях [9, 10, 11].

Корень лопуха содержит глюкофруктан (инулин) - до 45%, эфирное и жирное масла 0,06-0,18 и 0,4-0,8% соответственно, стерин - ситостерин, сигмастерин, аскорбиновую и кофейную кислоты, смолы, горькие и дубильные вещества, слизи, минеральные соли, алкалоиды и др.

Корни лопуха большого используются в медицине прежде всего из-за содержания в них инулина. Известно, что инулин снижает уровень глюкозы в крови, улучшает обмен липидов, снижает факторы риска сердечно-сосудистых поражений, выводит из организма токсины, радионуклиды, содействует нормальному функционированию желудочно-кишечного тракта,

противодействует возникновению онкозаболеваний, оказывает иммуномодулирующее и гепатопротекторное действие.

Как известно, климатические и экологические условия, географические зоны обуславливают специфику обменных процессов в растениях, способствуют синтезу и накоплению в них биологически активных веществ, которые определяют их лекарственные свойства. В исследованиях авторов [12-14] изучены особенности накопления углеводов, разработаны методики количественного определения и извлечения полифруктанов.

Продолжая исследования [15-16], в настоящей работе представлены данные исследованного углеводного состава растений, собранных в Чуйской и Токтогульской долинах. Целью настоящего исследования являлась исследование зависимости углеводного состава лопуха гладкосемянного (*Arctium leiospermum*) от места произрастания.

Экспериментальная часть. Объектом исследования являлся корни и надземная часть *A. leiospermum*, собранные в разных фазах вегетации.

Изучен углеводный состав растения в зависимости от экологических мест произрастания. Содержание углеводов определяли в подземных и надземных органах по периодам вегетации и по месту произрастания.

Высушенные и измельченные образцы растений сначала обрабатывали 96%-ным этанолом при соотношении 1:6, нагревали на водяной бане в течение 1 часа, Экстракт отфильтровывали, провели экстракцию сырья 82%-ным этанолом дважды, при соотношении 1:20. В сгущенном под вакуумом спиртовом экстракте определяли редуцирующие моносахара, а при последующем гидролизе – олигосахара, полисахариды – после спиртового извлечения этанолом в гидролизатах водных экстрактов в одних и тех же навесках сырья [15].

Из остатков сырья были определены пектиновые вещества, а после выделения пектинов определяли гемицеллюлозу [17]. В таблице 1 представлен углеводный состав в корнях (к) и в надземной части н/ч растений по периодом вегетации (по фазам развития), в течение года.

Таблица 1. Углеводный состав растений *A. leiospermum* в течение периода вегетации (к- корни, н/ч-надземная часть в %).

Исследуемый орган растений	Фаза развития, месяцы	Моносахариды	Олигосахариды	Полисахариды	Пектиновые вещества	Гемицеллюлоза
Корни, надземная часть	Пробуждение, март, - -	1,3	5,2	15,8	3,3	4,1
		0,2	0,9	1,1	2,0	4,4
К н/ч	Розетки, апрель, май, - -	2,0	8,1	17,3	3,8	4,0
		0,2	1,6	1,2	4,3	4,2
К н/ч	Бутонизация, июнь-июль, - -	2,2	9,5	19,2	4,3	3,9
		0,5	3,5	2,5	49,2	1,6
К н/ч	Цветение август, - -	2,8	6,4	25,6	4,4	4,4
		0,9	2,3	1,6	3,8	4,0
К н/ч	Плодоношение, сентябрь, - -	2,9	6,00	27,6	4,9	3,8
		0,3	1,8	1,3	4,4	4,8

К	Отмирание, октябрь-ноябрь	2,0	5,3	24,8	4,0	5,0
К	Покой, декабрь, январь, февраль	1,8	5,3	18,00	3,4	5,1

Как видно из таблицы, в фазе пробуждения в корнях преобладают полисахариды 15,8%, а в надземной части - гемицеллюлозы 4,4%. В розеточной форме в корнях резко поднимается содержание олигосахаридов (8,1%), а содержание полисахаридов составляет 17,3%, содержание пектиновых веществ-3,8%. В фазе бутонизации содержание олигосахаридов достигает максимума - до 9,5%, затем в корнях и надземной части их содержание снижается до 3,5%, и преобладает содержание полисахаридов-19,2%.

В фазе цветения в корнях и н/ч снижается содержание олигосахаридов, уступая увеличению содержания полисахаридов. Содержание полисахаридов в корнях достигает максимума до 27,6%, а в это время содержание олигосахаридов и моносахаридов снижается до 2,9% и 6,01% соответственно, а в фазе отмирания в надземной части содержание полисахаридов еще составляет 24,8%, а затем в фазе покоя и пробуждения снижается до минимума 18,0% и 15,8%.

При воздействии водного и температурного стрессов, содержание углеводов в корнях и в вегетативных органах меняется. Выявленные особенности динамики накопления углеводов зависит от периодов вегетации растения. Наблюдается равномерное содержание гемицеллюлозы круглый год (от 3,8% до 5,0%).

Таким образом, установили, что углеводы в растениях содержатся круглогодично, поэтому растения не погибают и сохраняют свою жизненную способность.

Далее нами изучено содержание углеводов по месту произрастания на северной и южной частях района Кыргызстана. Образцы были собраны в Токтогульской и в Чуйской долинах, в с. Шамшы, с. Стрельниково, в предгорных районах и на равнинных площадках Токтогульского района, и с. Чычкан в разных периодах развития. Результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2. Углеводный состав корней *A. Leiospermum* в зависимости от места произрастания

	Место сбора растений	Фаза развития растений	Углеводный состав, в %				
			Моно	Олиго	Полисахариды	ПВ	Гц
	Стрельниково	Бутонизация	1,7	9,5	21,2	4,3	4,2
	Шамшы		1,8	11,2	21,8	4,0	4,6
	Токтогул		1,5	11,0	18,1	3,9	4,9
	Чычкан		1,7	12,4	19,6	3,8	5,0
	Стрельниково	Цветение	1,8	6,4	25,6	4,4	4,4
	Шамшы		1,9	6,3	25,3	4,2	4,4
	Токтогул		2,2	7,5	23,0	4,0	4,6
	Чычкан		2,2	7,1	23,1	4,2	4,5
	Стрельниково	Плодоношение	0,9	4,0	27,6	4,3	3,8
	Шамшы		1,4	5,3	25,7	4,0	4,4
	Токтогул		1,4	5,0	26,8	4,2	2,4
	Чычкан		1,0	5,9	25,0	4,1	5,0
	Стрельниково	Отмирание надземной части	0,7	3,3	24,8	4,0	5,0
	Шамшы		0,9	3,8	22,2	3,9	4,0

Токтогул	0.8	3.6	21.8	3.3	4.2
Чычкан	0.9	3.9	20.2	4.1	4.2

Существенное влияние на содержание углеводов оказывает место произрастания растений. Особенно замечено, что в корнях растений, произрастающих в Чуйской и Токтогульской долинах, разница содержания полисахаридов в собранных растениях, а именно в фазе бутонизации составляет 2,1%, в фазе цветения 2,6%, в фазе плодоношения 2,6% и в фазе отмирания надземной части 2,2%.

Как видно из таблицы 2, содержание полисахаридов в растениях, произрастающих в северном и южном регионах Республики, отличается. Содержание полисахаридов в растениях на черноземной почве (Чуйская область) превосходит на 1-2%.

Углеводный состав *A. leiospermum* представляет собой весьма сложную смесь: редуцирующие (моносахара) сахара, олигосахариды (фруктозаны), водорастворимые полисахариды (глюкофруктан), пектиновые вещества и гемицеллюлозы. На примере изучения эндемного *A. leiospermum*, собранного в фазе плодоношения показано, что его химический состав представлен весьма сложной смесью. Результаты исследования представлены в таблице 3. [4]

Таблица 3. Состав корней *A. leiospermum*

Составная часть растений	% от веса корней
Вода	35,0
Углеводный состав, в том числе:	
Редуцирующий сахар	2,5
Олигосахариды	19,5
Полисахариды (глюкофруктан)	27,0
Пектиновые вещества	4,5
Гемицеллюлоза	4,3
Несахаристые вещества: Дубильные вещества	2,0
Белковые вещества	3,4
Смола	3,5
Каучук	0,5
Эфирные масла	1,4
Красящие вещества	2,0
Жиры	0,8
Алкалоиды	0,45

Как видно из таблицы 3, основным продуктом являются углеводы, составляющие около 57-60%, из них полисахариды (глюкофруктан-27,0%).

Выводы. Таким образом, исследования растений *A. leiospermum* показали, что содержание углеводов зависит от места произрастания, от фазового развития растений и от погодно- климатических условий. Максимальное содержание полисахаридов приходится на период плодоношения, а также установлено, что углеводы в растениях содержатся круглогодично.

Наряду с углеводами в растениях содержится весьма сложная смесь, химический состав которой еще не изучен. Изучение углеводного состава, выделенного из *A. leiospermum*, продолжается.

Литература

1. Оводов Ю.С. Полисахариды цветковых растений: структура и физиологическая активность // Биоорганическая химия. 1998. Т. 24. №7 С.483–501.
2. Голяева Н.Н, Федорченко Г.П, Луговская С.А, Плеханова Н.В. Лекарственные вещества из растительного сырья Киргизии. Фрунзе: Илим. 1972. С 3-27.
3. Лекарственное растительное сырье. Фармакогнозия. СПб., 2004. 765 с.
4. Куркин В.А Фармакогнозия Самара 2004 . 1180 с.
5. Величко, В. В. Лопух войлочный и лопух большой - перспективные источники гепатопротекторных средств / В. В. Величко, М. А. Ханина // Разработка, исследование и маркетинг новой фармацевтической продукции : сборник научных трудов. Том Выпуск 68. – Волгоград : 2013. – С. 19-20.
6. Токсанбаева, Ж. С. Исследования фитопрепарата лопуха войлочного на антиоксидантную активность / Ж. С. Токсанбаева // . – 2010. – № 5. – С. 105-106.
7. Караева И.Т., Хмелевская А.В. Содержание некоторых биологически активных веществ в корнях лопуха большого (*Arctiumlappa L.*), произрастающего в республике Северная Осетия-Алания // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 6. С. 600-605.
8. Кокина, Д. Г. Действие полисахарида листьев лопуха большого на эритропоз в условиях железодефицитной анемии / Д. Г. Кокина, И. А. Сычев // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 5. – С. 94. – DOI 10.17513/spno.32048.
9. Ходжиматов М. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана. Душанбе, 1989. 366 с.
10. Махлаюк В.П. Лекарственные растения в народной медицине. М., 1992. 477 с.
11. Абдирасулова, Ж., Манвендра, С., Бегматова, Д., Бугубаева, М., & Калматов, Р. (2023). Рецидивирующие инфекции мочевыводящих путей у женщин (обсервационное исследование между Кыргызстаном и Индией). *Вестник Ошского государственного университета. Медицина*, №1(1), сс. 49-60. URL: <https://journal.oshsu.kg/index.php/medicine/article/view/595>
12. Дьякова, Н. А. Особенности накопления биологически активных веществ в корнях лопуха обыкновенного синантропной флоры Воронежской области / Н. А. Дьякова // Традиционная медицина. – 2021. – № 2(65). С. 47-52. – DOI 10.54296/181861732021247.
13. Исследования по разработке и валидации методики извлечения инулина из корней лопуха большого (*ArctiumLappaL.*) / Н. А. Дьякова, И. А. Самылина, А. И. Сливкин [и др.] // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Химия. Биология. Фармация. – 2016. – № 2. – С. 114-118.
14. Оленников, Д. Н. Методика количественного определения суммарного содержания полифруктанов в корнях лопуха (*Arctium spp.*) / Д. Н. Оленников, Л. М. Танхаева // Химия растительного сырья. – 2010. – № 1. – С. 115-120.
15. Турдумамбетов К, Бакирова Г.Ф, Рахимов Д.А. Глюкофруктаны из корней *Arctium tomentosum*. ХПС. Ташкент 2004 г. №3, С.181-183.
16. Турдумамбетов, К. Углеводы надземной части *Arctium Leiospermum* (Лопух голосемянный) / К. Турдумамбетов, Ж. Джорупбекова, Р. Гончарова // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. – 2015. – № 2. – С. 93-96.

17. Практикум по химии углеводов. Под ред. Жданова Ю.А. М.: Высшая школа, 1973-С. 179-182.

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 81-90

ЭКОНОМИКА

УДК: 65.014.12 (575.2)

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_10](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_10)

**СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУДА БАШКАРУУЧУЛУК ЧЕЧИМДЕРДИ КАБЫЛ АЛУУ
КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

**ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В
ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ**

FORMATION OF MANAGEMENT DECISION-MAKING SKILLS IN STUDENT TRAINING

Имаралиев Омурбек Рахманалиевич

Имаралиев Омурбек Рахманалиевич

Imaraliev Omurbek Rakhmanalievich

э.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.э.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Economics, Associate Professor, Osh State University

oimaraliev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-1172-7307

Абжапар кызы Фарида

Абжапар кызы Фарида

Abjapar kyzy Farida

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

fabjaparkyzy@oshsu.kg

Абдуллаева Камола Раимжановна

Абдуллаева Камола Раимжановна

Abdullaeva Kamola Raimjanovna

Ош мамлекеттик университети

Ошский государственный университет

Osh State University

akamola2721@gmail.com

СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУДА БАШКАРУУЧУЛУК ЧЕЧИМДЕРДИ КАБЫЛ АЛУУ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Бул макалада жалпы жогорку окуу жайларында студенттерди окутууда башкаруучулук чечимдерди кабыл алуучулук көндүмдөрүн калыптандыруунун зарылдыгы жана учурда эмгек рыногундагы актуалдуулугу каралган. Жогорку окуу жайларында студенттерди, келечектеги мектептердин, өндүрүштүк ишканалардын, кызмат көрсөтүүчү ишканалардын ж.б. бардык эле мекемелердин башкаруучуларын окутууда кесиптик билимди берүү менен катар студенттерге башкаруучулук, уюштуруучулук жана башкаруучулук чечимдерди кабал ала билүүчүлүк көндүмдөрүн калыптандыруу замандын да, эмгек рыногунун да талабы болуп жатат. Себеби ар бир жогорку билимдүү жаран билимине, иш тажрыйбасына жараша жетекчилик кызматка баруусу толук мүмкүн. Менеджменттин теорияларына таянып башкаруучулук чечимдерди кабыл алуучулук көндүмдөр жогорку окуу жайларында студенттерди окутууда ар бир адистиктин билим берүү программаларында камтылуусу керектиги илимий методикалык негизде далилденди.

Ачкыч сөздөр: башкаруучу, башкаруучулук чечимдер, көндүм, жогорку окуу жайлар, студент, окутуу.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье речь идет о необходимости формирования навыков принятия управленческих решений при обучении студентов в общеобразовательных вузах и их востребованности на рынке труда. Студенты высших учебных заведений, будущих школ, промышленных предприятий, предприятий сферы услуг и т.д. Помимо обеспечения профессионального образования при подготовке менеджеров всех учреждений, формирование у студентов управленческих, организаторских навыков и навыков принятия решений является требованием времени и рынка труда. Потому что каждый высокообразованный гражданин может пойти на руководящую должность в зависимости от своих знаний и опыта работы. На основе теорий управления на научной методической основе доказано, что навыки принятия управленческих решений должны быть включены в образовательные программы каждой специальности в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: менеджер, управленческие решения, навыки, высшие учебные заведения, студент, обучение.

FORMATION OF MANAGEMENT DECISION- MAKING SKILLS IN STUDENT TRAINING

Abstract

This article deals with the need to develop managerial decision-making skills when teaching students in general education universities and their demand in the labor market. Students of higher educational institutions, future schools, industrial enterprises, service enterprises, etc. In addition to providing professional education in the preparation of managers of all institutions, the formation of managerial, organizational and decision-making skills in students is a requirement of the time and the labor market. Because every highly educated citizen can go to a leadership position depending on their knowledge and work experience. On the basis of management theories on a scientific methodological basis, it has been proved that managerial decision-making skills should be included in the educational programs of each specialty in higher education institutions.

Keywords: : manager, managerial decisions, skills, higher educational institutions, student, education.

Киришүү. Кыргыз Республикасы бүгүнкү күндө экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдө жашоонун жаңы шарттарына ыңгайлашуу жолунда турат. Ата мекендик билим берүү системасы ыңгайлашуу шарттарында маанилүү ролду ойнойт, анткени адам капиталы жана анын ийкемдүүлүгү өлкөнүн өзгөрүп туруучу шарттарга келечекте ийгиликтүү өнүгүү жана ыңгайлашуу мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн аныктайт.

Мамлекетти ар тараптуу өнүктүрүү үчүн туруктуу сапаттуу кадрдык запастарды камдоо жана ошол эле убакта даярдалган кадрларды эмгек рыногунда реализациялоо, керек болсо экспорттоо тармагын жөнгө салуу керек. Ал үчүн билимдүү, башкаруучулукка жөндөмдүү, дүйнөлүк эмгек рыногунун талаптарына ылайык келген кадрлар талап кылынат (Имаралиев, 2020, б. 257-259).

Мындай сапаттуу кадрларды даярдоо милдети өлкөбүздүн билим берүү системасына жүктөлгөн (Примберди кызы, 2020, б. 253-256).

Билим берүү тармагы мамлекеттин өнүгүүсүнө чоң таасир берүүчү тармак болуп эсептелет. Ал мамлекетти өнүктүрүүнүн өндүрүштүк тармагы менен тыгыз иштейт. Анткени ЖОЖдордон, атайын жогорку окуу жайлардан даярдалып чыккан мыкты, кесипкөй адистер жергиликтүү өндүрүштүк ишканаларда мыкты кадр болуп эмгектенүү менен, регионалдык экономиканы, ал эле эмес жалпы мамлекеттик экономиканы көтөрүүгө салым кошуусу зарыл. Билимдүү башкаруучу, мыкты менеджер, компетенттүү маркетинг мамлекеттин учурдагы талапка жооп бере турган кадрлары деп эсептелинет.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары

Билим берүү тармагындагы башкаруучулук – бул башка өндүрүштүк мекеме сыяктуу эле, билимдүү кадрларды даярдап чыгуусу ишкананын менеджменттик системасына байланыштуу болуп эсептелинет. Ошондуктан билим берүү мекемелери ар бир продукция өндүргөн өндүрүштүк ишкана сыяктуу, билим берүү мекемесинде да башкаруучулук жөндөмү бар, лидерлик касиетке ээ болгон чыныгы менеджер-башкаруучуларды даярдап берүү керек.

Андыктан билим берүү мекемелери сапаттуу кадрларды даярдап чыгаруучу өндүрүштүк ишкана катары каралат. Бул мекемелердин даярдаган продукциясы, ошол мекеменин өзүнүн иштөө принциптери, башкаруу технологиялары, менеджментине карап тарбияланган сапаттуу кадр болуп эсептелүүсү керек.

Менеджмент – ишкананын пайдасын чоңойтуу, өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу максатында заманбап өндүрүштү башкаруу формаларынын, каражаттарынын жана методдорунун топтому.

Менеджмент – мекеменин максатка жетүүсү үчүн каржылык, материалдык жана адам ресурстарын башкарууну оптималдаштырууга багытталган кесиптик ишмердүүлүктүн түрү.

Менеджмент – башкаруунун практикасына негизделген сунушталган илимий билимдердин системасы.

Мындай аныктамаларга таянып билим берүү мекемелериндеги менеджментти “мекеменин алдыга койгон максатына жетүүсү үчүн каржылык, материалдык жана адам

ресурстарын башкарууну оптималдаштыруу менен пайдаланууну жолго салып, сапаттуу продукцияларды иштеп чыгууну уюштуруу” деп карасак болот.

Алдыга коюлган максаттар кандай экенин божомолдоо оңой – кирешени көбөйтүү, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу жана башкалар. Азыркы рыноктун шартында ишкананын ийгиликтүү жашоосу анын жетекчисинин башкаруунун маңызын толук түшүнгөндүгүн көрсөтүп турат.

“Менеджмент” түшүнүгү төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Башкаруу жөндөмдүүлүгү;
- Компаниянын өнүгүү жолун көрсөтүү, конкреттүү милдеттерди иштеп чыгуу, аларга жетишүүнүн жолдорун табуу маанилүү;
- Тапшырмалардын аткарылышын контролдоо; Ал кызматка дайындоо жана милдеттердин белгилүү чөйрөсүн дайындоо, аткарган иши үчүн кызматкерлерди кызыктыруу жана жазалоо, алардын аракеттерине багыт берүү, аткарылган иштер боюнча отчетторду талап кылуу ж.б.у.с. түрүндө ишке ашырылышы мүмкүн;
- Топту уюштуруу жана чогулта билүү;
- Адамдык жана материалдык ресурстардын маанилүүлүгүн туура бөлүштүрө жана аныктай билүү;
- Рынокту тынымсыз изилдөө жана аны болжолдоо, тез чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү жана алардын натыйжасы – минималдуу чыгымдар, максималдуу пайда болушу керек.

Менеджменттин негизги принциптери болуп төмөнкүлөр саналат (Поляков, 2020, б. 66-72):

Милдеттерди бөлүштүрүү. Ар бир ишкананын өз милдеттерин аткарган белгилүү бир бөлүмдөрү бар. Мисалы, юридикалык бөлүм юридикалык маселелер менен алектенсе, каржы бөлүмү акча үчүн жооп берет. Бул звенолордун ар биринин милдеттери жана езунун адистиги бар, бирок алардын иши бир максатка жетишүүгө багытталган. Эмгекти туура бөлүштүрүү максималдуу маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет. Ишканада эбегейсиз көп бөлүмдөр бар экендигине карабастан, иш боюнча көрсөтмөлөр бир жетекчиден келиши керек. Жетекчилердин көрсөтмөлөрүндөгү баш аламандык эмгек өндүрүмдүүлүгүн бир топ төмөндөтөт.

Компаниянын эрежелерин сактоо. Ишканадагы ийгилик тартипке жана тартипке жараша болот. Ар бир кызматкер кызматтык мүнөздөмөсүн билүүгө жана аны так аткарууга милдеттүү. Жумуштан кечикпе, жумуш ордунда бол. Ишкананын материалдык байлыктары да эрежеге ылайык катуу сакталууга тийиш. Бул багыттагы жетекчинин милдети - милдеттердин аткарылышын контролдоо. Күнөөлүүлөр жазасын алышы керек, өзгөчөлөнгөндөрдү кубаттоо керек.

Керектүү ыйгарым укуктар менен кызматкерлерди туура бөлүштүрүү жана кеңейтүү жөндөмдүүлүгү. Аткарылган иш үчүн жоопкерчилик түздөн-түз жетекчиге, ошондой эле тапшырма берилгендерге жүктөлөт.

Адилеттүүлүк. Калыстык жагынан чечим кабыл алуу маанилүү. Айрыкча бул факторду жазалоону же кубаттоону аныктоодо эске алуу керек. Жетекчинин иш-аракеттери адилеттүү

болсо, бул кызматкерлердин бийликке да, компанияга да көбүрөөк ишенүүгө мүмкүндүк берет.

Кызматкерлерге үлгү көрсөтүү маанилүү. Мисалы, коллективдин таламдары жеке кызыкчылыктан жогору турушу керек. Ишкананын жыргалчылыгы учун берилген жана ак ниеттүү эмгек сыйлыкка ээ болууга тийиш экендигин дайыма эстен чыгарбоо керек.

Демилгесин сактап калуу. Кызматкердин сунушун угуу жөндөмү компанияга жаңы чечимдерди табууга жардам берет.

Корпоративдик духту сактоо жөндөмдүүлүгү. Ынтымактуу коллектив түзүү, чогуу убакыт өткөрүү, майрамдарды өткөрүү ишкананын ишин жеңилдетет, ошондой эле кадрлардын алмашуусун жеңилдетет.

Демек, жогорудагы принциптерди сактоо менен ар бир билим берүү мекемесинин жанан анын ар кандай бөлүмдөрүнүн жетекчилиги менеджерлик жөндөмүн көрсөтүп иштөөсү керек десек болот.

Менеджер – бул прагматикалык маанайга жана башкаруучулук жөндөмгө ээ болгон адам. Менеджер – тыкан тартипти орното алган, өзүнүн артынан команданы ээрчиге ала турган адам (Сергеев, 2005, б. 55-66).

Билимдүү, мыкты уюштургуч, алдын ала көрө билген, дилгир, адам менен мамиле кыла алган же ар бир адамдын өзүнө карата жекече мамиле жасай алган, мыкты аналитик, чыныгы маркетинг жана башка ушул сыяктуу жакшы сапаттары бар жетекчилердин баарын кошуп мыкты, күчтүү менеджер же лидер жетекчи деп койбуз. Ал эми бул жакшы сапаттарга туура келбеген жактары, ага кошумча ичип-чеккен жаман адаттары да бар жетекчилерди начар жетекчи деп эсептейбиз. Бирок ошол күчтүү да, алсыз да жактары менен жетекчи болуп чоңбу, кичинеби белгилүү бир структуранын эки чылбыр, бир тизгинин колго алып, жетекчилик кызматын аркалап келишкендер бар.

Менеджментте жетекчилерди лидер жана башкаруучу деген топторго бөлүп карашат. Ал ачык маалымат булактарында инфографикалык маалыматтарда да, сүрөттүү маалыматтарда да жүрөт (Гоулман, 2010, б. 301).

Менеджменттин теорияларын эске алып азыркы учурдагы жетекчилерди төмөнкүдөй топторго бөлүп кароого болот:

- Күчтүү, акылдуу, уюштуруучулук жөндөмү бар, менеджерлик сапаты бар башкаруучу; Мындай жетекчилер чыныгы менеджерлер. Алар баарын өзү уюштура да алат, башкара да алат, ишти алдыга жылдыра да алат. Мындай менеджер-жетекчилер командасын да туура топтой алат жана аларды иштете да алат. Ошондой эле кол алдында иштегендерден отчет талап кылуунун жолдорун, аларды стимулдаштыруунун жол-жоболорун билет жана колдоно алат. Бул жетекчиге кандай команда болсо да иштеше жана аларды иштете да алат.

- Күчтүү, акылдуу, билимдүү, бирок уюштуруучулук жөндөмү жок башкаруучу; Мындай жетекчилер акылына, билимине ишенет. Көп нерсени ойлонот, кыялданат, бирок ишке ашырууга келгенде чабалдык кылат. Ошондуктан алар акылдуулугуна салып жанына күчтүү команда топтогонго аракет кылат. Ал топтогон командасын уюштуруучулукка, иштин туура багытта, максаттуу жылышына иштете алат. Анын командасы жетекчинин алсыз жактарын билиндирбей кетет.

- Күчсүз, акылдуу, билимдүү, уюштуруучулук жөндөмү жок башкаруучу; Мындай жетекчилер уюштуруучулук жөндөмү жок экендигин билдирбей койо ала турган, айланасына күчтүү команда топтой албайт. Ал топтогон командасы өз алдынча күчтүүлүк кылып иштин жүрүшүн өздөрү каалаган нукка буруп кете алат. Жетекчинин күчсүздүгү анын акылдуулугун, билимин басып кетет дагы, деңгээли ортодон төмөн болгон, топтогон командасы менен бирдей эле болуп калат. Көпчүлүк учурда бул жетекчилер мурдатан иштеп келген команданы таркатпай иштеше берүүнү туура көрөт.

- Күчсүз, билимдүү, бирок өтө акылдуу да эмес, уюштуруучулук жөндөмү да жок, хитрый башкаруучу; Мындай жетекчиде билим бул документ жүзүндөгү, жетекчилик орунга талап кылынган билим эле болуп калат. Ал акылдуулук менен айланасына күчтүү команда топтой албайт. Бул типтеги жетекчилерде берилген мүмкүнчүлүктү кантип пайдалануу айлакерлиги үстөмдүк кылат. Айланасына өзүнөн да төмөн, айтканды кыла турган гана команда топтойт. Бул типтеги жетекчилер бийликке келгенде, мурдагы команданы сөзсүз алмаштуруу керек деген идея менен келет. Алар мыкты же мыкты эмес команда экендигине карабайт. Анткени ал өзүнүн командасын алып келип, кандайдыр бир жанылык кылган болуп көрүнгүсү келет. Албетте өзүнүн командасы өзүнүн деңгээлинен төмөн, жөн гана айтканды кыла турган шериктер болуш керек.

Мындан жетекчиге төмөнкүдөй башкаруучулук жөндөмдүүлүктөр жана көндүмдөр бар болуш керек деген жыйынтыкка келебиз:

- **кардарга багытталган;** Билим берүү мекемелеринин кардарлары билим алуучулар, ата-энелер, эмгек рыногу, билим акысын төлөөчү мекемелер деп эсептелинет. Андыктан, кардарлардын талаптарына ылайык билим берүү кызматын сунуштоо керек. Ага карап, билим берүү кызматын кардардын талаптарына жараша өзгөртүү каралат. Кардардын талабына жараша кадр даярдоо билим берүү мекемесинин, жетекчилигинин негизги милдети деп эсептелинет.

- **өзгөрүүлөргө ыңгайлана алуу;** Билим берүү мекемелериндеги бала-бакчадан мектепке, мектептен ЖОЖго, ЖОЖдон өндүрүшкө өтүү процесси ар бир билим алуучунун учурдагы чөйрөдөн башка чөйрөгө өтүү менен өзгөрүүлөргө дуушар болуу процесси болуп эсептелет.

Билим берүү мекемелеринде педагогикалык да, педагогикалык эмес да адистиктерде адистерди окутуп даярдоодо өндүрүшкө, эмгек рыногунун талаптарына ылайык, чөйрөдөгү, эмгек процессиндеги өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга өзүнүн билимин, жөндөмүн, көндүмдөрүн өнүктүрүү жөндөмдүүлүгү жана каалоосу, айлана-чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө карабастан, жемиштүү калуу мүмкүнчүлүгү бар кадрларды даярдоо керек.

- **коммуникабелдүү;** статусуна жана тааныштык даражасына карабастан адамдар менен жалпы тил таба билүү, коммуникативдик мамиле кылуудан төмөндөгүлөр менен айырмаланат: сүйлөшүүлөр жүргүзүү, байланышуу максатын коюу, бул максатка жетүү. Билим берүү тармагынын эмгек рыногу менен, билимди талап кылуучулар менен максатуу иш алып баруусунун да натыйжалуулугу ушул байланыштын туура түзүлүүсүнөн көз кранды болот деп айта алабыз. Анткен туура түзүлгөн байланыш ишкананын натыйжалуу, эффективдүү иштешине өбөлгө түзөт.

- **аналитикалык жана критикалык ойлоно билүү;** кырдаалды талдоо жөндөмдүүлүгү, мүмкүн болушунча кыска чечүү мүмкүнчүлүгү бар, критикалык ой жүгүртүүгө байкоо,

чечмелөө, тыянак чыгаруу жана баа берүү жөндөмдүүлүгү бар, кырдаалды сырттан, жогорудан көрүү жана маселени чече алуучу, долбоорду өнүктүрүүнүн жаңы этабына алып чыгуу үчүн конструктивдүү сындoo жана “ыңгайсыз суроолорду берүү” жөндөмдүүлүгү бар кадрлары даярдоо. Өз учурунда конструктивдүү сындарды кабыл ала билүү жана “ыңгайсыз суроолорго” жооп да бере билүү жөндөмдүүлүгү бар болуусу абзел. Анткени кырдаалга жараша мекемени же долбоорду жаралган абалдан кантип алып чыгуунун планын кыска аралыкта сапатуу түзүү жана аны ишке ашыруу жолдорун табуу талап кылынат.

- **командада иштей алуу;** биргелешип иштелип чыккан эрежелер боюнча ар кандай кесиптик тармактардагы билимдерди интеграциялоонун негизинде жалпы маселени чечкен команда мүчөлөрү менен биргеликте максаттуу иштей алган, коллективде иштей билген, аткарылган иш учун жогорку жоопкерчиликти, аны аткаруунун сапатын жана бардык мөөнөттөрдү сактоону камтып, көйгөйдү чечүү үчүн биргелешип иштөө жөндөмдүүлүгү бар, ошол эле учурда жеке жоопкерчиликти сезе билген кадр даяроо. Мекемеде же кайсы бир долбоордо иштеп жаткан учурларда, бир учурда бир нече өзгөчөлүктөгү курам менен бир нече өзгөчөлүктөгү тапшырманы аткарууга туура келип калат. Ошондуктан окутууда командада иштей алуу жөндөмүн калыптандыруу билим берүү мекемелеринин негизги милдеттери.

- **лидерлик;** биринчи кезекте өзүн башкара билүү, өзүн жана өзүнүн сапаттарын өркүндөтө билүү процесси, жаңы билимдерди өздөштүрө билүү, чечимдерге жоопкерчиликти алуу, алдыга максаттарды коюу жана ага жетүү, тапшырмаларды жана долбоорлорду ишке ашыруу үчүн керектүү адамдарды тарта билүү, тоскоолдуктарды жана кыйынчылыктарды жеңип, жеке жана командалык натыйжаларга жетише алуу, энтузиазм жана жогорку активдүүлүк менен иштей алган кадрларды даярдоо.

Бул жөндөмдүүлүктөр өндүрүштүк ишканаларга караганда, билим берүү тармагында иштеген жана окуган, башкаруучулукка багыт алган кадрларга дайым талап кылынат. Ал эми билим берүү тармагы өз ара бир нече тепкичтен турган билим берүү болуп саналат. Бул кадамдарды татыктуу басып өткөн атуулдарыбыз чыныгы сапаттуу билим алууга жетише алат. Билим берүүнүн башаты алгачкы башталгыч билим берүүдөн башталат. Бала бакчалары балдарды башталгыч билим берүүгө даярдоо, коомго аралашууга тарбиялоо болуп эсептелсе, мектеп окуучуларга башталгыч жана жалпы орто билим берүүгө арналат. Андай кийин атайын орто, кесиптик жана жогорку билим берүү кадамдарын басып өтүү менен чыныгы кадрлар, кесипкөй ишмерлер даяр болот. Демек сапатуу билим алуу бул мектеп мезгилинен тартып, атайын орто жана жогорку окуу жайларда калыптанат деп айтсак эч жаңылышпайбыз.

Жогорку окуу жайларында жогорку билим берүү – билим берүү программаларына жана стандарттарына тиешелүү деңгээлдеги адистерди окутуу, даярдоо, кайра даярдоо, ошондой эле жарандардын билимин тереңдетүүгө жана кеңейтүүгө болгон муктаждыктарын канааттандыруу болуп эсептелет.

Учурда жогорку окуу жайларында билимин тереңдетүү, адистерди окутуу эмгек рыногунун талаптарына ылайык педагогикалык адистиктерге басым жасалууда. Статистикалык маалыматтарга караганда университеттин студенттери арасындагы эң чоң суроо-талап педагогикалык илимдерге - студенттердин жалпы санынын 24%, гуманитардык жана коомдук - 23%, медициналык адистиктерге - болжол менен 15%, экономикалык - 12% жана техникалык - 11% (Педагогикалык илимдер Кыргызстандагы студенттер арасында эң чоң

суроо-талапка ээ. URL: <https://vesti.kg/kg/koom/item/82589-pedagogikalyk-ilimder-kyrgyzstandagy-studentter-arasynda-en-chon-suroo-talapka-ee.html> (дата: 25.02.2021)).

Бул статистикалык маалымат да эл арасынан, эмгек рыногунун талаптарына таянып алынган сурамжылоонун натыйжасында алынган. Мектептер педагогикалык адистерге, аларды окуткан жогорку жана атайын орто окуу жайларына жана алардын даярдаган адистиктерине суроо талабы жогору эмгек рыногу болуп эсептелет.

Эмгек рыногу эмнени талап кылат? Эмгек рыногу учурда мектеп мугалимдерин, анын ичинен да эркек мугалимдерди талап кылып жатат. Андыктан билим берүү министри да “мектептер агайларга муктаж” акциясын баштаган себебин айтты. “Мектептерге агайларды тартуу маселеси буга чейин да көтөрүлүп келген. Акция башталган кездеги билим берүү жана илим министри У.Э. Мамбетакунов: “Мектеп агайларга муктаж” акциясынын башкы максаты — агайлардын мектепте орду бөлөк экендигине чакырык жасоо жана жалпы эле мугалимдердин статусун жогорулатуу. Бул демилге мугалимдердин даражасын көтөрүүгө жасалып жаткан иш-аракеттердин бири”, - деп айткан (Новости Кыргызстана: “Мектеп агайларга муктаж” демилгесинин башкы максаты айтылды. URL:

<https://sputnik.kg/20230206/ministr-mektep-agajlarga-muktazh-demilges-inin-bashky-maksatyn-ajtty-1072643964.html> (дата: 06.02.2023)).

Ошол эле учурда мектептерде директорлордун, окуу бөлүмү боюнча орун басарлардын да танкыстыгы директорлордун конкурсу процессинде далилденди. Анткени директордун окуу иштери боюнча орун басары негизги лидерлик, уюштуруучулук касиетке ээ болгон, убагында башкаруучулук чечимди кабыл ала турган болуусу керек. Себеби, мектеп директору көпчүлүк учурда милдеттерин окуу иштери боюнча орун басарына өткөрүп тураары баарыбызга белгилүү (Исаков, ж-а Арапбаев, 2016, б. 29).

Көп жылдап иштеген мектеп директорлору башкаруучулук көндүмдөрү калыптанып калган, бирок билими же жаш курагы дал келбегендигине байланыштуу тапшырууга туура келген. Ошол эле учурда жаш курагы да, билим да туура келип конкурстан өткөн жаңы директорлордун башкаруучулук көндүмдөрү жок, иш алып баруулары, уюштуруучулук жөндөмү жоктугу коллективди нараазы кылган учурлар да кездешип жатат. Албетте, мектеп башкаруучулары компьютердик технологияларды да жогорку деңгээлде билүүсү жана ишмердүүлүгүндө колдоно билүүсү талапка ылайыктуу (Султанова, 2022, б. 166-175).

Андыктан, жогорку окуу жайларында студенттерди, келечектеги мектептердин, өндүрүштүк ишканалардын, кызмат көрсөтүүчү ишканалардын ж.б. бардык эле мекемелердин башкаруучуларын окутууда кесиптик билимди берүү менен катар студенттерге башкаруучулук, уюштуруучулук жана башкаруучулук чечимдерди кабал ала билүүчүлүк көндүмдөрүн калыптандыруу замандын да, эмгек рыногунун да талабы болуп жатат. Себеби ар бир жогорку билимдүү жаран билимине, иш тажрыйбасына жараша жетекчилик кызматка баруусу толук мүмкүн.

Башкаруу чечими - бул рационалдуу тандоо (Сариева, 2022). Мамлекеттин кадр саясаты кыргызстандагы саясий элитанын калыптанышынын негизи (автореферат), Бишкек).

Бардык процесстердин башталышы – максаттарды жана милдеттерди пландаштыруу. Ал эми максат – белгиленген натыйжалуу көрсөткүчтөргө жетишүү. Ортодогу бардык нерсе жана бул бүтүндөй өндүрүш процесси, продукцияны, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү

өндүрүү жана сатуу, туруктуу башкаруучулук чечимдеринин натыйжасы болуп эсептелет (Имаралиев, 2022, б. 299-304).

Корутунду. Чындыгында, башкаруучулук чечимдери – бул иш-аракеттин рационалдуу, тең салмактуу жана негиздүү тандоосу. Бул көз ирмемдик, импульсивдүү, ойлонбой же узак изилдөөдөн кийин жасалган, эксперттик баа берүү менен тастыкталган болушу мүмкүн. Кээ бир менеджерлер башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу адамдын жеке жана кесиптик өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды болгондуктан, чыгармачылык процесс деп эсептешет. Бирок, бул башкаруу чечимдеринин сапаты дайыма иш жүзүндө менеджердин натыйжалуу ишинин бирден-бир көрсөткүчү болуп саналат. Андыктан башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу жөндөмүн окутууда калыптануучу көндүм деп атасак болот.

Менеджер өз деңгээлинде чечим кабыл ала алышы үчүн, ал төмөнкүлөргө ээ болушу керек:

- чечим кабалууга тиешелүү укук (документтелген);
- алардын аткарылышы жана натыйжалары үчүн жоопкерчилик;
- негизгиси башкаруучулук чечимди кабал ала алуу көндүмү.

Башкаруучулук чечимдерди кабыл алуучулук көндүмүн калыптандыруу жогорку окуу жайларында студенттерди окутуу процессинде ишке ашуусу зарыл.

Ар бир адситикти окутууда кесиптик, жалпы илимий, социалдык-личносттук, педагогикалык, өндүрүштүк, уюштуруучулук-башкаруучулук ж.б. көндүмдөрдү калыптандырат деп мамлекеттик билим берүү стандартына таянып окутат. Ошол эле учурда практикалык ишке ашыруу жагы талкуулануучу маселе катары ачык бойдон калып жүрөт. Ошондуктан да эмгек рыногунда компетенттүү кадрларга болгон талаптардын жогорулуугу актуалдуу.

Өндүрүштүк, кызмат көрсөтүүчү, билим берүүчү мекеме ишканаларда башкаруучу-менеджерлердин компетенттүүлүгү мекеменин ишинин өнүгүүсүнө чоң таасир берет. Алар кызматкерлердин ишке алуу шарттарына уюштуруучулук-башкаруучулук көндүмүнүн бар жана жогору экендигин эске алууну киргизип келишет.

Демек, жогорку окуу жайларында студенттерди окутууда эмгек рыногунун талаптарын эске алып, мамлекеттик стандарттарга өзгөртүү кийирүү менен башкаруучулук чечимдерди кабыл алуучулук көндүмүн калыптандыруу аркылуу окутуу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Имаралиев, Ө. Р. Аймактык экономиканын өнүгүүсүнө жергиликтүү билим берүү мекемелеринин салымы / Ө. Р. Имаралиев, К. А. Примберди // Известия Ошского технологического университета. – 2020. – No. 1. – P. 257-259. – EDN NJTEZG.
2. Примберди, К. А. Маалымат технологияларын жана маркетингдик изилдөөлөрдү билим берүү мекемелеринде колдонуу / К. А. Примберди, Н. С. Абдумаликова // Известия Ошского технологического университета. – 2020. – No. 1. – P. 253-256. – EDN ICSRJI.
3. VESTI.KG - Новости Кыргызстана: Педагогикалык илимдер Кыргызстандагы студенттер арасында эң чоң суроо-талапка ээ. URL: <https://vesti.kg/kg/koom/item/82589->

- [pedagogikalyk-ilimder-kyrgyzstandagy-studentter-arysynda-en-chon-suroo-talapka-ee.html](https://doi.org/10.26907/2541-7746.2021.3.166-175)
(дата: 25.02.2021)
4. SPUTNIK.KG- Новости Кыргызстана: "Мектеп агайларга муктаж" демилгесинин башкы максаты айтылды. URL: <https://sputnik.kg/20230206/ministr-mektep-agajlarga-muktazh-demilgesinin-bashky-maksatyn-ajtty-1072643964.html> (дата: 06.02.2023)
 5. Исаков, К.А. Жогорку билим берүүнү интернационалдыштыруу – эл аралык интеграцияга кирүүнүн жолу / К.А. Исаков, Р.Н. Арапчаев // Вестник Ошского государственного университета. 2016. № 4. С. 29.
 6. Имаралиев, О. Р. Ишкананын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгууда маркетингдик ишмердүүлүктүн ролу / О. Р. Имаралиев, Ш. Маматайып Уулу // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2022. – № 3. – С. 299-304.
 7. Поляков А. Н. Конфуцианство как базис китайского идеального менеджмента (рус.) // Management: журнал. — 2020. — 4 (56). — С. 66—72.
 8. Сергеев А. Л. Институты управленческой парадигмы // Менеджмент в России и за рубежом. — 2005. — № 2. — С. 55—66
 9. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Дэниел Гоулман, Ричард Бояцис, Энни Макки; Пер. с англ. — 4-изд. — М.: Альпина Паблишерз, 2010. — 301 с.
 10. Сариева, Д.С. Мамлекеттин кадр саясаты кыргызстандагы саясий элитанын калыптанышынын негизи автореф. дис.к - та полит.наук: 23.00.02 /С.Д. Сариева. Бишкек 2022. С 34.
 11. Султанова, С. (2022). Проблемы введения и пути решения удалённой формы обучения во время пандемии на карантине. Вестник Ошского государственного университета, (3), сс. 166-175. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_166. EDN: DTVTKU.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 91-101

ЭКОНОМИКА

УДК: 330.3

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_11)

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ

ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА АНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

INCLUSIVE EDUCATION AND ITS ECONOMIC EFFICIENCY

Касымова Сюита Манасовна

Касымова Сюита Манасовна

Kasymova Suita Manasovna

старший преподаватель, Ошский технологический университет

улук окутуучу, Ош технологиялык университети

Senior Lecturer, Osh Technological University

suitae@mail.ru

ORCID: 0009-0006-8299-7263

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются проблемы государственного регулирования инклюзивного образования, решение которых предлагается на основе совершенствования законодательных актов, программ повышения уровня жизни и системы социальной защиты населения. Вопросы инклюзивного образования в данное время следует рассматривать как принцип государственной экономической политики в социальном контексте интеграционного развития. Проведенные исследования показывают, что большей устойчивостью к экономическим трудностям обладают страны с большей инклюзивностью социально-экономической системы, в которых приоритетом выступает разрешение социальной напряженности в обществе и формирование политики, направленной на эффективную социальную защиту определенных социальных категорий и выравнивание доходов. По результатам исследования предлагаются направления совершенствования государственного регулирования социальных стандартов для существенного сокращения расходов общества на поддержку этих лиц в последующих периодах их жизни.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями здоровья, социальная защита, социально-экономическое развитие, маломобильность, государственное регулирование.

ИНКЛЮЗИВДИК БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА АНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

INCLUSIVE EDUCATION AND ITS ECONOMIC EFFICIENCY

Аннотация

Бул илимий макалада инклюзивдик билим берүүнү мамлекеттик жөнгө салуу маселелери каралат, аларды чечүү мыйзам актыларын, жашоо деңгээлин жогорулатуу программаларын жана калкты социалдык коргоо тутумун өркүндөтүүнүн негизинде сунушталат. Азыркы учурда инклюзивдик билим берүү маселелери интеграциялык өнүгүүнүн социалдык контекстинде мамлекеттик экономикалык саясаттын принциби катары каралышы керек. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, социалдык-экономикалык системаны көбүрөөк камтыган өлкөлөр экономикалык кыйынчылыктарга туруктуулукка ээ, мында коомдогу социалдык чыңалууну чечүү жана айрым социалдык категорияларды натыйжалуу социалдык коргоого жана кирешелерди тендештирүүгө багытталган саясатты түзүү артыкчылыктуу болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча социалдык стандарттарды мамлекеттик жөнгө салууну өркүндөтүүнүн багыттары коомдун бул адамдарды өмүрүнүн кийинки мезгилдеринде колдоого чыгымдарын олуттуу кыскартуу үчүн сунушталат.

Abstract

This scientific article examines the problems of state regulation of inclusive education, the solution of which is proposed on the basis of improving legislative acts, programs to improve the standard of living and the social protection system of the population. The issues of inclusive education at this time should be considered as a principle of state economic policy in the social context of integration development. Research shows that countries with a more inclusive socio-economic system are more resistant to economic difficulties, in which the priority is the resolution of social tensions in society and the formation of policies aimed at effective social protection of certain social categories and income equalization. According to the results of the study, the directions of improving the state regulation of social standards are proposed to significantly reduce the costs of society to support these individuals in the subsequent periods of their lives.

Ачык сөздөр: инклюзивдик билим берүү, социалдык коргоо, мүмкүнчүлүгү чектелген балдар, аз кыймыл-аракет, социалдык-экономикалык өнүгүү, ресурстар, адилеттүү коом, мамлекеттик жөнгө салуу.

Keywords: inclusive education, children with disabilities, social protection, socio-economic development, low mobility, fair society, state regulation.

Введение. Лица с инвалидностью существуют во всех странах мира, их число значительно и продолжает расти. Но очень часто лица с ограниченными возможностями здоровья изолированы от общества и социально не интегрированы, находятся в сообществе или закрытых учреждениях, которое принято называть специальными. Они редко встречаются на улице, в общественном транспорте или общественных местах отдыха. Все люди рождаются с одинаковыми фундаментальными правами и основными свободами. Данное правило закрепляется Всеобщей декларацией прав человека, другими международными документами, а также законодательством государства. (Декларация о правах инвалидов, [URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-disabled-persons](https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-disabled-persons) (дата: 10.02.2023)).

При построении конструктивной социально-экономической политики Кыргызстан, как социальное государство, должен придерживаться принципов социальной справедливости и солидарности общества. Задача построения справедливого общества сопоставима с глобальной задачей ЦУР 4 “Обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможности обучения на протяжении всей жизни для всех”, все это предопределяет актуальность данной темы на сегодняшний день. Инклюзивное образование не всегда правильно интерпретируется всеми специалистами в каждой стране. Имеются ряд толкований, различные программы и инициативы, которые осуществляются под инициативой “инклюзивного образования”. Только соответствующее положениям Комитета по инвалидности, видение инклюзивного образования может в действительности с уважением относиться к правам всех детей, включая детей с инвалидностью. Как правило, социальная изоляция людей по возрастным, материальным, гендерным, расовым, этническим, религиозным или другим признакам препятствует гармоничному развитию общества.

Главной целью государственного управления является оптимальное регулирование деятельности общества с точки зрения эффективного использования доступных материальных, информационных и иных ресурсов для обеспечения максимально высокого качества жизни граждан в долгосрочной перспективе. Изучение национальных программ развития Кыргызской Республики показывает, что стратегическими целями государственной политики являются: развитие социальной рыночной экономики, формирование перспективных направлений приоритетных отраслей страны. Обеспечение ее конкурентоспособности в международной системе рынков, товаров и услуг, технологий и капиталов и на этой основе – достижение устойчивого роста уровня жизни населения и обеспечение общественного благосостояния. Необходимо отметить, что регулирование социального развития невозможно без выполнения государством роли гаранта основополагающих прав человека и гражданина и эффективность реализации социально-экономических отношений (Касымова, 2023, с. 496).

Общественно-активные образовательные учреждения должны служить своему местному сообществу и оказывать содействие в предотвращении имеющихся барьеров. Задача и обязанность - делать все, чтобы устранить фундаментальные барьеры для обеспечения максимального участия всех детей и взрослых в жизни государства.

Методы исследования. По данным доклада Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) и Всемирного банка людей с ограниченными возможностями в мире более миллиарда, а это практически шестая часть населения планеты, то есть 15%. Причём эта доля в развитых

странах даже несколько выше, чем в развивающихся. К примеру, в США более 54 млн. американцев имеют ограниченные возможности (Всемирный доклад об инвалидности ВОЗ, URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/87365> (дата: 16.03.2023)).

Социальная инклюзия - один из стандартных индикаторов признанный в мировом сообществе, и одно из самых современных требований времени, интегрированное с построением демократического общества с равными правами и возможностями. Генеральной ассамблеей ООН была принята Всеобщая декларация о правах человека, в которой провозглашено, что права человека не зависят от пола, цвета кожи, национальности, религии и т.п. Это действительно уместно для людей, которые имеют какие-либо ограничения, связанные со здоровьем, знаниями, особым временным состоянием, для людей, которые маломобильны и требуют дополнительных усилий для «включения» в социальную сферу. Вследствие чего, понятие социальной инклюзии имеет важное значение для формирования демократического государства и развития социальных стандартов.

В Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на период 2018-2040 года подчеркнуто, что государственная политика в системе социальной поддержки будет опираться на следующие принципы: каждый гражданин в случае трудной жизненной ситуации своевременно получит комплексную, интегрированную, гибкую и адресную социальную поддержку, в том числе комплекс различных социальных услуг (Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на период 2040 года, 2019, с. 20).

Проведенные исследования показывают, что интегрированное образование выступает не только социально - экономически эффективным, но и производительным, притом равенство способствует достижению положительных результатов. Оно направлено на решение ряда социально-экономических проблем, таких как дифференциация доходов, неравенство в сферах охраны здоровья, образования, трудности обеспечения жильем и трудоустройством. Тем не менее, экономические показатели отражают нарастающую динамику расходов на выплаты пособий по инвалидности. Бережное пользование имеющихся ресурсов является межотраслевой темой: то, как осуществляется управление использованием ресурсов, влияет на политику и стратегии, структуры и системы и практическую деятельность (Концепция развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы, 2019, с.30-32).

В начале 2019 года Кыргызская Республика ратифицировала Конвенцию ООН о правах инвалидов, в которой определены основополагающие принципы о том, что каждый человек обладает всеми предусмотренными во Всеобщей декларации прав человека и Международных пактах о правах человека правами и свободами без какого бы то ни было различия. В статье 24 Конвенции ООН о правах инвалидов указано, что государства-участники признают право инвалидов на образование. В целях реализации этого права без дискриминации и на основе равенства возможностей государство обеспечивает инклюзивное образование на всех уровнях в течение всей жизни (Закон КР О правах и гарантиях лиц с ограниченными возможностями здоровья от 3 апреля 2008 года № 38, с.3-5).

В рамках общественного мониторинга, организованного общественным фондом «Смайл. Кей Джи» по инициативе выпускников Школы адвокации УВКПЧ ООН с участием людей с инвалидностью было проведено исследование методом наблюдения с целью улучшения доступной среды для маломобильных людей (инвалидов, пожилых граждан), доступности

мест досуга в городе Ош (на примере парка имени Навои). Мониторинг проводился с 12 апреля по 22 апреля 2022 с целью улучшения доступной среды для маломобильных жителей города Ош – людей с инвалидностью, пожилых граждан, родителей с детскими колясками. При мониторинге проводилось исследование, подтверждающие наличие либо отсутствие доступной парковой среды: специальная парковка, вход, дорожки, скамейки, аттракционы, киоски, зоны питания и санузлы. Была проведена верификация данных, с указанием недостатков объектов мест досуга при их наличии. Итоговая общая встреча участников общественного мониторинга организована в форме круглого стола. На встречу были приглашены представители мэрии города Ош и специалисты управления социального развития города. По результатам мониторинга также проводили рабочие встречи с представителями органов социальной защиты и местными органами власти. Было принято положение мэра города Ош, также в План мероприятий программы социально-экономического развития и социальной защиты города Ош на 2023-2026 годы включены меры по реконструкции и доступным снабжением для маломобильных людей и лиц с инвалидностью.

Необходимо также отметить что инклюзивное образование охватывает многие категории детей, которые по тем или иным причинам не могут иметь полноценный доступ к образованию. Это могут быть дети мигрантов, оставшиеся на попечении родственников, могут быть дети, которым в силу трудных жизненных обстоятельств приходится работать и т.д.

Если посмотреть на ситуацию с внешними мигрантами и их детьми, то, к сожалению, наиболее уязвимыми из них стали дети. Детей мигрантов, преимущественно отданных в интернаты, родственникам, знакомым насчитывается более 200 тысяч. Даже если оставить их бабушкам и дедушкам, взрослые не в состоянии заботиться о них в надлежащем порядке, обеспечивать надлежащую защиту (Имарбекова и Батыралиев, 2022, с. 65–70).

Результаты и обсуждения. По статистическим данным в Кыргызской Республике насчитывается около 33 000 детей с инвалидностью в возрасте до 18 лет, что по сравнению с предыдущими годами больше на 11 процента. Это те, кто получают пособие или официально зарегистрированы и признаны детьми с инвалидностью. К сожалению, за последние годы на территории страны отмечается ежегодный рост количества ЛОВЗ, что отражено на таблице 1.

Таблица 1. Дети с ограниченными возможностями здоровья в возрасте до 18 лет в КР

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Численность детей с инвалидностью, человек	28 200	29 317	29 948	29 834	32 013	32 634	34 181
Доля детей с инвалидностью в общей численности лиц с ограниченными возможностями здоровья, в процентах	16,2	16,4	16,3	16,0	16,5	16,5	16,9
Доля детей с инвалидностью в общей численности населения соответствующего возраста, в процентах	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3

Источник: [URL:http://www.stat.kg/ru/](http://www.stat.kg/ru/) (дата: 10.04.2023)

Кыргызская Республика, взяв на себя международные обязательства по реализации прав обучающихся с ограниченными возможностями здоровья на образование и улучшение их положения в обществе, поставила перед собой задачу поддержки доступа к образованию данной категории обучающихся на интеграционном уровне. Концепция инклюзивного образования охватывает все ступени обучения, целью является создание без барьерной среды в обучении детей с ограниченными возможностями здоровья.

Наибольшая доля лиц с ограниченными возможностями здоровья получающих пенсии и пособия по инвалидности приходится на Джалал-Абадскую область (более 21 процента), Ошскую область (около 19 процентов). Число детей с ограниченными возможностями здоровья в возрасте до 18 лет, состоящих на учете в органах социальной защиты и получающих пособия по инвалидности составило более 32 тысяч, или 1,3% от общего числа детей данной возрастной группы. Наибольшее число детей с инвалидностью намечается также в Джалал-Абадской (более 7 тысяч), Ошской (около 6 тысяч) и Чуйской областях (более 5 тысяч), результаты которых показаны на таблице 2.

Таблица 2. Численность детей, получающих пособия по инвалидности по территории

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Кыргызская республика	28 200	29 317	29 948	29 834	32 013	32 634	34 181
Баткенская область	2 492	2 648	2 590	2 676	2 867	2 909	3 048
Джалал-Абадская область	5 964	6 116	6 450	6 505	6 971	7 086	7 548
Иссык-Кульская область	3 119	3 328	3 390	3 344	3 520	3 504	3 589
Нарынская область	2 180	2 202	2 196	2 128	2 169	2 163	2 188
Ошская область	5 526	5 805	5 758	5 574	5 889	5 836	6 027
Таласская область	1 516	1 644	1 695	1 642	1 749	1 694	1 764
Чуйская область	3 866	4 035	4 248	4 297	4 792	5 044	5 282
г. Бишкек	2 593	2 598	2 670	2 710	3 120	3 427	3 736
г. Ош	944	941	951	958	936	971	999

Источник: [URL:http://www.stat.kg/ru/](http://www.stat.kg/ru/) (дата: 10.04.2023)

Также в Кыргызстане находятся 17 домов – интернатов, из них 6 – общего типа престарелых и взрослых лиц с ограниченными возможностями здоровья, 6 психоневрологических домов-интернатов для взрослых и 5 психоневрологических домов-интернатов для детей. В настоящее время в интернатах проживают более 2 тысячи человек, из них около 400 детей с инвалидностью.

Вместе с этим следует отметить что дети с инвалидностью подвержены большому риску изоляции и недостаточного доступа к медицинским услугам, образованию и социальной защите. Обучение же в спецшколах нередко ограничивает эти права, всё это не дает особенным детям возможности для адаптации в обществе и социализации. Успешно развивая инклюзивное образование, где дети, развиваясь в целостной семье не будут попадать в специализированные учреждения, не будут обузой для государства, теми кто потребляет пособия по инвалидности, что идут в ущерб государственному бюджету. Поэтому благоприятное инклюзивное общество важно для государства в целом. В этом отношении очень важен принцип равных прав и экономических возможностей. Государство гарантирует лицам с инвалидностью формирование необходимых условий для доступа к получению информации, образования и профессиональной подготовки. Образовательные учреждения в партнерстве с органами социальной защиты и здравоохранения обеспечивают внешкольное

воспитание и образование детей с ограниченными возможностями здоровья, получение среднего общего, среднего профессионального и высшего профессионального образования в соответствии с программой реабилитации (Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на период 2040 года, 2019, с.20).

Также, развитие инклюзивного образования в Кыргызской Республике требует включение обучения инклюзивным подходам как в систему подготовки кадров, так и в систему повышения квалификации. Высшие учебные заведения должны разрабатывать программы, способствующие быстрой адаптации студентов к новым условиям, позволяющие справиться с проблемами в получении качественного высшего образования (например, сурдоуслуги, дистанционные курсы, цифровизация, учебного процесса). В высших учебных заведениях должна создаваться инклюзивная среда (инфраструктура, политика, учебные материалы и оценивание) и формироваться инклюзивная культура - позитивное отношение к социо-био-культурному разнообразию (Закон КР О правах и гарантиях лиц с ограниченными возможностями здоровья от 3 апреля 2008 года № 38, с.3-5).

Семьи с лицами с ограниченными возможностями здоровья часто стоят перед выбором, что для них является приоритетом: отдать ребенка в обычную школу, оставить его дома или отдать в специальное заведение, чтобы впоследствии дать ему возможность самостоятельно работать и жить. Поэтому инклюзивное образование может считаться слишком дорогим для правительства, и родителей. Ряд проектов и инициатив, осуществляющих деятельность на успешное внедрение интеграционных подходов в образовании в основном реализуются общественными организациями при поддержке международных организаций. Комплексной, целостной государственной программы по внедрению эффективного инклюзивного образования в Кыргызстане пока нет, имеющаяся программа не до конца разработана. Поэтому большинство детей с особыми образовательными потребностями, остаются за бортом: обычные школы в большинстве случаев их не принимают, специальные школы находятся как правило в районных и областных центрах, а надомное обучение остается фиктивным. Даже если детей с инвалидностью отправляют в образовательные учреждения, они не адаптированы под их нужды, а сотрудники не обладают инклюзивными подходами обучения и воспитания. Задача инклюзивного образования – обеспечить неотъемлемое право каждого ребенка на обучение в школе по месту жительства вместе с другими детьми. Необучаемых детей в принципе нет. Вопрос заключается лишь в том, будет ребенок обучаться по общей программе или по индивидуальной, адаптированной, специальной, какие услуги или условия ребенку нужны для того, чтобы ребенок мог обучаться в школе. Здесь должны учитываться индивидуальные особенности учебной-познавательной деятельности ребенка.

Наши исследования показывают, что имеются следующие главные сферы, где возникают препятствия: окружающий мир (прежде всего - недоступные здания и услуги). Отношение общества (стереотипы, дискриминация и предубеждение). Общественные организации, пользующиеся негибкими юридическими процедурами и практикой.

Инклюзивная политика (местного сообщества, региона, страны) должна способствовать полноценному и равноправному участию в жизни общества всех граждан, учитывать потребности каждого человека. Работодатели, не зависимо от формы собственности обязаны создавать рабочие места для трудоустройства лиц с инвалидностью с учетом установленной квоты. Органы государственной службы занятости при участии общественных организаций

лиц с инвалидностью разрабатывают, а органы местного самоуправления и местные государственные администрации утверждают нормативы по квотированию рабочих мест для лиц с инвалидностью в размере не менее 5 процентов от численности работающих (если число работающих не менее 20 человек). При этом допускается предоставление работы на условиях неполного рабочего времени. Воспитание и обучение лиц с инвалидностью и их детей в государственных общеобразовательных учреждениях осуществляются бесплатно и без ограничения в возрасте. Негосударственные образовательные учреждения вправе устанавливать льготы по оплате за обучение детям с инвалидностью.

Государство в целях обучения лиц с инвалидностью необходимым профессиональным и трудовым навыкам согласно индивидуальной программе реабилитации и при невозможности предоставления услуг по дополнительному образованию государственными учреждениями вправе пользоваться социальными услугами у реабилитационных центров соответствующего профиля.

Образовательные организации, осуществляющие обучение детей с инвалидностью, адаптируют учебные программы, материалы и методы преподавания с учетом возможностей развития и функционирования детей. Чтобы наделить инвалидов возможностью вести независимый образ жизни и всесторонне участвовать во всех аспектах жизни, государство принимают надлежащие меры для обеспечения инвалидам доступа наравне с другими к физическому окружению, к транспорту, к информации и связи, включая информационно-коммуникационные технологии и системы, а также к другим объектам и услугам, открытым или предоставляемым для населения, как в городских, так и в сельских районах. Профессионально-техническое образование должно быть ориентировано на рынок труда.

Зачастую мы встречаемся с интерпретацией инклюзии или, которая не соответствует принципам и ценностям инклюзии. Искаженное понимание приводит к тому, что обучающиеся боятся, что обучаемые «не потянут» программу, аргументируя тем, что таким детям нужны специальные условия, либо не совпадают ожидания родителей и учителей. Для того чтобы началось развитие настоящего инклюзивного образования, нужна межведомственная национальная программа по инклюзивному образованию, в которой было бы обозначено стратегическое видение, как мы постепенно поэтапно будем внедрять инклюзивные подходы в образовании.

Образовательные учреждения должны стать образцом инклюзивности и многообразия и распространять культуру принятия и заботы о всех социальных группах. Необходимо создать среду, в которой все обучающиеся смогут реализовать свой потенциал. Инклюзивность и многообразие подразумевают принятие различий, осознание их ценности и выгодное использование уникальности каждого. Многообразие дает доступ к лучшим талантам, а инклюзивность позволяет им раскрыться полностью (Голубева, 2011, с. 852).

Инклюзивный стиль работы и обучения стимулирует инновации и рост, а также: - делает отличным местом обучения, где ценится уникальность каждого человека; - позволяет выпускать высококвалифицированных сотрудников, которые будут показывать отличные результаты.

Как стратегическое направление развитие системы инклюзивного образования требует перестройки образования на всех уровнях. Невидимые привилегии — это категория обычных

вещей, доступных многим по умолчанию. Мы можем не думать о лестницах заходя домой или корректности терминологии, когда описываем друзей. Но это не для всех одинаково. Люди с инвалидностью ежедневно сталкиваются со многими невидимыми для большинства физическими и информационными барьерами, подвергаются невидимой для других дискриминации, преодолевают негативные стереотипы.

Одним из, важнейших факторов, влияющих на социальное развитие и социальную сферу, является государственное регулирование социальной сферы. Государство во все времена играло роль руководящего и направляющего звена во внедрении прогрессивных, экономических и социальных технологий в жизнедеятельности общества.

Выводы. По результатам исследования можно сделать вывод, что в целях профилактики и предупреждения инвалидности государство должно принимать меры по улучшению качества жизни людей, увеличению показателя ожидаемой здоровой жизни с обеспечением меж секторальных мер по уменьшению факторов риска для развития заболеваний. Профилактика и предупреждение инвалидности осуществляются государственными органами, органами местного самоуправления, а также физическими и юридическими лицами независимо от форм собственности. В целях просвещения общественности, сокращения, и по возможности устранения негативных дискриминационных стереотипов в отношении людей с инвалидностью, ПРООН в Кыргызстане проводится ряд мер с участием лиц с инвалидностью, представителей власти и массовых коммуникаций. Семьи, в которых есть ребенок с инвалидностью зачастую стигматизированы обществом. Им сложно получить доступ к базовым услугам, таким как образование и получение медицинской помощи. Это зачастую является первопричиной попадания детей с инвалидностью в детские интернатные учреждения вблизи места жительства; поддержка инноваций в инклюзивном образовании; повышение психолого-педагогической культуры педагогического сообщества и общественности. Подростки и молодые люди с инвалидностью сталкиваются со значительными сложностями с трудоустройством, поскольку переход от школы к профессиональной деятельности не адаптирован для лиц с инвалидностью, возможности в области профессионального обучения и реабилитации ограничены, государственная служба занятости, как правило, не учитывает конкретные потребности, а система квот, зарезервированных (для людей с инвалидностью) рабочих мест не развивается.

В этих условиях важным направлением государственного регулирования уровня жизни населения является осуществление активной политики социальной защиты детей с инвалидностью.

Для дальнейшего совершенствования инклюзивного справедливого общества можно предложить следующее: усовершенствовать общегосударственный подход к инклюзивному образованию и жизни в обществе, разрабатывать такую программу, в которой объединил бы успешный опыт пилотных проектов и распространить его на всю страну. Программа будет представлять собой стратегическое видение развития инклюзивного образования в стране: в программе прояснится, какие структуры будут вовлечены в обеспечение образования детям со специальными образовательными потребностями, кто и как будет финансировать необходимые услуги, кому и какая методическая поддержка будет оказываться. Повышать квалификацию обучающихся, создать адаптивный образовательный стандарт для ресурсных, реабилитационных центров. Оптимизация ресурсов городской системы образования

(материально-технических, нормативно-методических, финансово-экономических, организационных) по созданию базовых. Повышать качество структуры оказания помощи на уровне местного сообщества. Совершенствовать стратегическое сотрудничество между государственными службами и третьим сектором. Поддержка инноваций в инклюзивном образовании; повышение психолого-педагогической культуры педагогического сообщества и общественности

Развитие инклюзивной культуры способствует созданию безопасного, терпимого сообщества, разделяющего идеи сотрудничества, стимулирующего развитие всех участников образовательного процесса; сообщества, в котором ценность каждого является основой общих достижений, это позволит значительно сократить расходы на поддержку данных лиц в дальнейшей жизни.

Минимальные уровни социальной защиты являются национально определенными наборами основных гарантий социального обеспечения, которые должны обеспечивать, как минимум, то, что в течение всего жизненного цикла все нуждающиеся имеют доступ к основным медицинским услугам и обеспечению базового уровня доходов, которые вместе обеспечивают гарантированный эффективный доступ к товарам и услугам, определенных в качестве необходимых на национальном уровне. Это должно включать, по крайней мере, доступ к основным медицинским услугам, включая обеспечение первичной защиты, обеспечение лиц трудоспособного возраста, которые не могут получить достаточный доход в случае болезни, безработицы, и инвалидности.

Список использованной литературы

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на период 2040 года, Бишкек 2019. С. 20.
2. «О правах и гарантиях лиц с ограниченными возможностями здоровья» Закон КР от 3 апреля 2008 года № 38 (в редакции Законов КР от 30 декабря 2009 года № 319, 29 апреля 2016 года № 52, 8 июня 2017 года № 100), Бишкек. С.3-5.
3. Программа развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023годы, Бишкек 2019. С .25.
4. Концепция развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы, Бишкек 2019. С.30-32.
5. Голубева, Л.В. Инклюзивное образование: идеи, перспективы, опыт/ Л.В. Голубева. - М.: Учитель, 2011. С- 852 с.
6. Касымова, С.М. Факторы, влияющие на социальное развитие общества/ Касымова С.М //Актуальные вопросы современной экономики. М.:2023. №1. С. 496-501.
7. Ситуационный анализ: дети и подростки с инвалидностью в КыргызстанеЮНИСЕФ Кыргызстан 2021. С -74с.
8. Имарбекова, Ж., & Батыралиев, А. (2022). Кыргызстандагы мигранттардын балдарынын абалы. *Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология*, 1(1), бб. 65-70. URL: <https://journal.oshsu.kg/index.php/ped-psych/article/view/381>. EDN: PWKVUU.
9. Всемирный доклад об инвалидности ВОЗ. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/87365> (дата: 16.03.2023).

10. Декларация о правах инвалидов URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-disabled-persons> (дата: 10.02.2023).
11. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. URL: <http://www.stat.kg/ru/> (дата: 10.03.2023).
12. О международном опыте построения инклюзивного сообщества. URL: <https://psypress.ru/articles/24481.shtml> (дата: 06.02.2023).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 103-112

ЭКОНОМИКА

УДК: 332.12

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_12](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_12)

**ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ПУТИ ЕГО ПОВЫШЕНИЯ В
ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ**

**ТАЛАС ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН ЖАШОО САПАТЫН БААЛОО ЖАНА АНЫ
ЖОГОРУЛАТУУ ЖОЛДОРУ**

**ASSESSMENT OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION AND WAYS TO
IMPROVE IT IN THE TALAS REGION**

Омурканова Жамиля Эгенбердиевна

Омурканова Жамиля Эгенбердиевна

Omurkanova Jamilya Igemberdievna

старший преподаватель, Таласский государственный университет

улук окутуучу, Талас мамлекеттик университети

Senior Lecturer, Talas State University

omurkanova.83@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-2688-0099>

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ПУТИ ЕГО ПОВЫШЕНИЯ В ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В статье были определены основные показатели, характеризующиеся уровень и качество жизни сельского населения, анализируется современное состояние уровень и качество жизни населения Таласской области на основе рассмотрения динамики изменения показателей качество жизни населения за период 2011-2021 гг. Были определены пути повышения уровня и качество жизни населения Таласской области на основе исследования влияющих факторов на уровень и качество жизни населения, такие как повышения уровня развития системы здравоохранения, уровень доходов и расходов населения, улучшения качества питания населения, совершенствования качество системы образования, улучшения жилищных условий населения и экологической обстановки жителей Таласской области.

Ключевые слова: уровень жизни населения, качество жизни населения, продолжительность жизни населения, здоровье населения, доходы и расходы населения, качества жилищных условий населения.

ТАЛАС ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН ЖАШОО САПАТЫН БААЛОО ЖАНА АНЫ ЖОГОРУЛАТУУ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Макалада айылдык калктын жашоо деңгээлин жана сапатын мүнөздөй турган көрсөткүчтөр аныкталат. Талас облусунун калкынын жашоо деңгээлинин жана сапатынын 2011-2021 жылдардагы көрсөткүчтөрүнүн динамикасы талданат. Калктын жашоо деңгээлине жана жашоо сапатына таасир берүүчү факторлорду изилдөөнүн негизинде Талас облусунун калкынын жашоо деңгээлинин сапатын жакшыртуу жолдору аныкталат. Калктын жашоо деңгээлине жана жашоо сапатына таасир берүүчү факторлор катары саламаттык сактоо системасын жакшыртуу, калктын киреше жана чыгашаларынын деңгээли, калктын тамактануу сапатын жакшыртуу, билим берүү системасын жакшыртуу, калктын турак жайынын сапатын жакшыртуу жана калктын экологиялык жана жаратылыш жашоо жартын жакшыртуу көйгөйлөрү изилденет.

Ачык сөздөр: калктын жашоо деңгээли, калктын жашоо сапаты, калктын өмүрүнүн узактыгы, калктын саламаттыгы, калктын киреше булактары жана чыгашалары, калктын турак жайынын сапаты.

ASSESSMENT OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION AND WAYS TO IMPROVE IT IN THE TALAS REGION

Abstract

The article identifies the main indicators that characterize the level and quality of life of the rural population, analyzes the current state of the level and quality of life of the population of the Talas region based on consideration of the dynamics of changes in the indicators of the quality of life of the population for the period 2011-2021. Ways of improving the level and quality of life of the population of the Talas region were identified based on the study of influencing factors on the level and quality of life of the population, such as increasing the level of development of the health system, the level of income and expenses of the population, improving the quality of nutrition of the population, improving the quality of the education system, improving the living conditions of the population and the environmental situation of residents of the Talas region.

Keywords: standard of living of the population, quality of life of the population, life expectancy of the population, health of the population, income and expenses of the population, quality of living conditions of the population.

Введение

В современных условиях глобализации, когда экономика нашей страны интегрируется в мировую социально-экономическую систему хозяйствования, качество жизни населения является одним из основным показателем, характеризующее социально-экономическое благополучие населения. Это обусловлено тем, что в условиях рыночных отношений осуществление эффективной социально-экономической политики прежде всего связано с решением проблем улучшения уровня и качества жизни населения, так как конечная ее цель для отдельной страны является обеспечение достаточного уровня и качества жизни населения, отвечающие требованиям мирового стандарта жизни населения.

Как показывают результаты проведенного исследования, в региональных условиях нашей страны качество жизни сельского населения значительно ниже по сравнению с городскими поселениями, что связано с недостаточным уровнем развития производственной и социальной инфраструктуры, слабым уровнем развития экономического потенциала сельской местности в связи преобладанием аграрного сектора экономики, и соответственно с низкими доходами сельского населения. Вышеуказанная тенденция наиболее характерно для Таласской области, где доля сельского населения в общей структуре населения составляет более 80 %, что обусловлено аграрной специализацией экономики региона. В этих условиях исследование проблем улучшения уровня и качества жизни населения имеет важное значение в свете решении задач повышения эффективности общественного производства и улучшению уровня жизни и благосостояния населения в условиях Таласской области. Это обусловлено также тем, что в соответствии с Законом Кыргызской Республики от 15 июля 2011 года № 101 «О местном самоуправлении» одной из важнейшей задачей местных самоуправлений является «принятие государственных программ развития местного самоуправления» [1], где повышение уровня и качества жизни населения является неотъемлемой составной частью комплексной программы социально-экономического развития местных самоуправлений региона.

Анализ качества жизни населения Таласской области

Как нами было указано выше, продолжительность жизни населения является наиболее важным показателем, характеризующей уровень и качество жизни населения. Это обусловлено тем, что продолжительность жизни населения и показатели уровня и качества жизни находятся в прямой зависимости, то есть высокие уровни и качества жизни в конечном счете создает необходимые предпосылки для увеличения продолжительности жизни населения. Согласно данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики в 2021 году средняя продолжительность жизни населения составила 72 года, из них у мужчин 67,9 года, у женщин — 76,1 года. При этом, гендерный разрыв в продолжительности жизни между мужчинами и женщиной составляет 8,2 года. В 2021 году продолжительность жизни населения Таласской области у мужчин составила 66,7 года, у женщин – 75,4 года, что ниже от среднереспубликанского показателя у мужчин на 0,2 год и женщин-0,7 год, при этом гендерный разрыв в продолжительности жизни между мужчиной и женщиной составил 8,7 года [2]. По данным Всемирной организации здравоохранения, биологическая норма между продолжительностью жизни женщин и мужчин должна составлять не более 5 лет. Как видно из вышеприведенных данных, в Таласской области

разрыв в продолжительности жизни мужчин и женщин превышает биологическую норму на 2,7 лет. Вместе с тем следует отметить, что за последние годы в нашей республике, в том числе в Таласской области наблюдается тенденция повышения продолжительности жизни, но незначительно, а продолжительность жизни населения значительно ниже по сравнению стран Европы [3].

Одним из основным условием увеличения продолжительности жизни населения является повышение качества системы оказания медицинских услуг для населения области. В этой связи важным интересе представляет анализ уровня развития медицинского обслуживания населения области, где основными показателями являются обеспеченность врачами и средним медицинским персоналом, а также количество больничных коек и обеспеченность медицинскими оборудованием в больницах для лечения больных.

Как показывают данные Таласского областного управления Национального Статистического Комитета Кыргызской Республик за 2021 г., показатели здравоохранения и медицинского обслуживания в Таласской области улучшаются, хотя обеспеченность врачами и средним медицинским персоналом в области значительно ниже, чем по республике. Так, за 2015-2021гг. количество учреждений здравоохранения практически не изменилось и в 2021 году общее количество больничных учреждений составило 8, фельдшерско-акушерских пунктов 51, центров семейной медицины 33, а численность врачей, работающих в сфере здравоохранения области составила 311, среднего медицинского персонала-1253 чел. Для характеристики уровня развития здравоохранения необходимо рассчитать уровень обеспеченности населения врачами, средне медицинским персоналом и больничными койками на 10 тыс. населения и эти показатели сопоставить с другими областями и по республике. В 2021 году указанные показатели Таласской области составляя 11,47, 46,23 и 25,8 на 10 тыс. чел. населения, соответственно, оказались ниже от среднереспубликанского показателя 45,6, 14,7 и 39,7 процентных пунктов [4]. Отсюда видно, что в настоящее время показатели развития здравоохранения области значительно ниже, чем по республике. Это в определенной степени обусловлено тем, что в настоящее время большинство специализированных лечебно-оздоровительных учреждений и больниц расположены в Бишкеке. Вместе с тем, за счет качественных показателей здравоохранения области в настоящее время состояния общего здоровья населения региона находится на достаточно хорошем уровне, что привело к снижению показателя заболеваемости отдельных болезней в условиях области. Так, в 2021 году по сравнению с 2015 годом следующие виды заболевания, как число заболеваний впервые установленным диагнозом сократилось с 32200 до 24537, инфекционные и паразитарные болезни -с 2932 до 2464, болезни новообразования- с 446 до 190. В целом, в результате улучшения диагностики и лечения за последние годы заболеваемость по отдельным группам болезней (число случаев с впервые установленным диагнозом) за 2015-2021 гг. снизилась на 21,3 процента и в 2021 году составила 9004 случаев на 100 тыс. населения [2]. Все это свидетельствуют о положительной тенденции в улучшении деятельности системы здравоохранения, что обусловили улучшения здоровья населения области.

Другим не менее важным индикатором качества жизни населения является изменение потребительских расходов населения в продуктах питания и качество потребления продовольственных и непродовольственных товаров. Как показывают анализ, за последние годы в Таласской области наблюдается тенденция снижение расходов домашних хозяйств на

покупку продуктов питания. Так, по данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики в 2021 году больше всего в бюджете расходов домашних хозяйств приходится на хлеб и хлебобудничные продукты-376,4 сомов и на мясо и мясопродукты- 560,5 сомов, а также на масло растительное, маргарин и другие жиры-146,2 сомов, из всех расходов домашних хозяйств на вышеуказанные расходы были потрачены почти 79,0 % [5]. При этом, за 2011-2021гг. расходы на потребление продуктов питания имеет тенденцию к сокращению. Следует отметить, что основной причиной снижения расходов на питание в определенной степени обусловлено увеличением расходов на потребление непродовольственных товаров и услуг в условиях дефицита семейного бюджета населения Таласской области. Другой причиной снижения расходов на питание послужили тот фактор, что основная часть потребляемого продукта питания были произведены на личном подсобном хозяйстве населения, себестоимость производства которых значительно ниже от рыночных цен. Как показывает анализ, если за период 2011-2015гг. в Таласской области почти по всем видам продуктов питания, кроме яйца и фруктов увеличивается потребление продуктов питания населением, то за 2015-2021гг., наблюдается незначительное снижение потребление следующих видов продуктов, такие как, хлебобудничные-на 21,1%, мясо и мясопродукты- на 3,71% и картофеля –на 19,75% [5]. По остальным видам продуктов питания наблюдается увеличение потребление по сравнению с предыдущим периодом, то есть 2015 годом. Вместе с тем следует отметить, что уровень потребления продуктами питания населением Таласской области все еще ниже от нормативных показателей. Тем более, сокращение расходов на питание показывают, что указанные индикаторы качества жизни в области еще не отвечает требованиям стандарта качества жизни нашей республики. Так, если сопоставить уровень потребления основных видов продуктов питания с утвержденными Постановлениями Правительства Кыргызской Республики № 694 от 6 ноября 2009 года «Минимальный набор продуктов питания для основных социально-демографических групп населения Кыргызской Республики», то по уровню потребления в расчете на душу населения в месяц, только по хлеб и хлебобудничным соответствует указанному нормативу, а по остальным видам продуктов питания значительно отстают от утвержденного выше норматива. Например, в 2021 году в расчете на душу населения в месяц потребления мяса и мясопродуктов составило 2,6 кг, молока и молочных продуктов -10,2кг, яйца – 4,3 кг, картофеля- 3,7 кг, овощей и бахчевых - 5,6 кг, фруктов -1,9 кг, сахара и кондитерские изделия - 0,8 кг, или по сравнению с нормативными показателями были ниже на 0,56 кг, 23,2 кг, 11,7 кг, 0,99 кг, 1,23 кг, 5,86 кг, 0,86 кг, соответственно [6].

Следующим условием повышения качества жизни населения является дальнейшее улучшение качество системы образования в регионе, качество жилищно-бытовых условий, качество услуг социальной инфраструктуры. Так, если сопоставлять образовательную структуру занятого населения Таласской области со средними показателями нашей республики, то в 2021 году в области доля занятого населения имеющего высшего образования ниже, чем по республике на 5,7 процентного пункта, а показатели занятого населения, имеющего незаконченное высшее, среднее профессиональное и начальное профессиональное образование, наоборот выше по Таласской области на 0,1, 2,2 и 6,0 процентных пунктов против показателей по республике.

Однако, в системе образования Таласской области имеются отдельные проблемы, которые требует дальнейшего улучшения качественных показателей образования, а также

повышения материально-технической базы образовательных учреждений региона. Так, в развитии сферы образования в Таласской области имеются следующие проблемы, которые требуют своего решения:

Во-первых, неудовлетворительное состояние отдельных средних образовательных школьных учреждений, где в настоящее время здания 14 школ находятся в аварийном состоянии, в которых требуется капитального ремонта и реконструкции. Многие сельские школы оборудованы изношенной мебелью, крайне неудовлетворительное состояние доступа к безопасной воде и условиям санитарии. Практически свыше 80% средних образовательных учреждениях в сельской местности не имеются канализации и по этой причине во внутри зданиях этих школ не имеются санитарные узлы, а имеющихся выгребные ямы туалетов, обуславливают антисанитарию на территориях школы. В 60 школах области и в Таласском государственном университете не имеются спортивные залы, а в 2х школах – спортивных площадок, что не соответствуют требованиям современных стандартов образования Кыргызской Республики. В средних общеобразовательных школах ощущаются недостаток квалифицированных учителей и педагогических кадров в связи с низкой заработной платой в сельских школах. В связи нехваткой ученических мест в отдельных сельских школах наблюдается перегруженность начальных классов. Для повышения качества жизни населения Таласской области важное значение имеет улучшение качество жилищно-бытовых населения, а также качество услуг социальной инфраструктуры, оказываемых для населения области. Если уровень жизни характеризуется количественными параметрами удовлетворенностью населения их потребностей, то качество жизни больше всего отражает субъективную оценку удовлетворения потребностей населения, например, качественные показатели жилищных условий, такие как комфортность, удобность для жизни являются определяющим фактором при определении показателей качество жизни населения. Как известно, в настоящее время имеются большие различие в качестве жизни городским поселениям и сельской местности, из-за различий удобства и комфорта жилья, где у жителей сельской местности имеются большие проблемы с обеспечением питьевой водой, электричеством, отоплением и вывозом мусора, а также дорожной и транспортной инфраструктурой. Поэтому мы в своих исследованиях обратили внимание качественные параметры жилищно-бытовых условий населения Таласской области, сопоставляя их параметры с показателями других регионов и в среднем по республике.

Анализ показателей жилищно-бытовых условий и обеспечения услугами социальной сферы Таласской области показал, что за последние годы в их уровнях имеется тенденции, направленные к улучшению. В результате роста доходов домашних хозяйств населения Таласской области за последние годы заметно увеличились темпы строительства жилья, что привело к улучшению обеспеченности населения жилищной площади в расчете на одного жителя региона. Так, в 2022 году жилищная площадь в расчете на одного жителя области составила 14,1 квадратных метров, что выше от среднереспубликанского показателя на 1,0 кв. метров и является одним из высоким показателем по республике. Так, только в 2022 году введено в действие жилищной площади по Таласской области 65,9 тыс. квадратных метров, из них в сельской местности - 54,8 квадратных метров, общая стоимость введенной введенного жилья составила 957,6 млн. сомов. При этом, за 2015-2021гг. общая жилищная площадь в области увеличилась на 5,2%, составляя в 2019 году 3764835 квадратных метров, из них 99,7% составляют жилищная площадь частного сектора [7].

Анализ обеспеченности жилищной площади в расчете на одного человека показывает, что у домохозяйств Таласской области обеспеченность жилищной площади находится на достаточно хорошем уровне.

Однако, анализ жилищных условий и комфортности жилья показывает, что их уровень еще не соответствует требованиям современных стандартов качества жилья. Как показывает анализ, в настоящее время у населения Таласской области канализация для сточных вод имеется только в городе Талас, а у населения, проживающих в сельской местности, отсутствует канализация и природный газ. В связи с отсутствием природного газа, практически все населения области при приготовлении пищи потребляют газ в баллонах, а также электричества.

Другим важным показателем, характеризующего уровня качества жизни является избавление от мусора у домохозяйств Таласской области. В настоящее время вывоз мусора у домохозяйств Таласской области осуществляются муниципальными предприятиями местных самоуправлений. Вывоз мусора осуществляется только в городе Талас, где налажен вывоз мусора на специальных мусоровозах 23,4%, а 76,6% мусора мусор собираются в специальные кучи и вывозятся автотранспортом в мусорный полигон. При

этом, в центральной части города установлены мусорные контейнеры для для сбора мусора, которые вывозятся специальных мусоровозах.

В сельской местности, для удобства населения мусор собираются в специальные установленные дни работниками муниципальной организации и вывозятся в мусорные яму, грузовым автотранспортом. При этом, только 31 % собираются в мусорные кучи, а 68,7% сжигаются. На основе вышеизложенного, в условиях Таласской области необходимо разработать меры по улучшению сбора и утилизации мусора на каждого сельского населенного пункта. В городе Талас необходимо проработать вопрос организации переработки и сжигание мусора на мусорном полигоне города, на основе закупки мусороперерабатывающего завода.

Одним из необходимым условием улучшения качества жизни населения в регионе является улучшение состояния экологической безопасности и на этой основе минимизации влияния природных и техногенных факторов на уровень и качество жизни населения. В этой связи важный интерес представляет анализ состояния экологии и на этой основе определение загрязняющих веществ в атмосферный воздух, по результатам которых необходимо определить влияние окружающей среды на здоровье населения. Как показывает анализ, в настоящее время в результате влияния человеческого фактора все больше увеличиваются выбросы загрязняющих веществ в атмосферу, кроме того все больше увеличиваются отходы производства и бытовые отходы населения за счет увеличения объемов производства и человеческой жизнедеятельности региона. Увеличение выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух прежде всего приведет к снижению экологической безопасности региона. В результате значительно возрастет риск увеличения населению области респираторно-легочным заболеванием, что является одним из серьезным фактором снижения качества жизни населения региона.

Другой проблемой в повышении качества жизни населения региона является снижение загрязнения поверхностных вод в речного бассейна Таласской области. Так, как показывают

результаты данные анализа Таласского областного управления экотехинспекции, ежегодный объем забора воды из поверхностных источников составляет более 900,0 млн. куб. метр, из них реки Талас-более 600 тыс. куб. метр, что составляет более 90% от лимита забираемой воды реки. В настоящее время в области имеются 3 канализационных сетей и 1 очистного сооружения. При этом, общий объем сброса сточных вод составляет более 500 тыс. млн. куб метров в год.

В настоящее время в очистном сооружений города Талас осуществляется механическая очистка воды в объеме 3%, а сброс сточных вод в село Кызыл Адыр Кара Буринского района осуществляется без механической очистки. В то же время сброс воды в очистном сооружений города Талас составляет около 900,0 тысячи куб метров, а в Кызыл Адырском –более 400 тыс. куб метров в год. А современное состояние канализационных сетей, очистных сооружений морально и физически устарели и требуют коренной модернизации, что представляют серьезную угрозу экологической безопасности в области.

Кроме того, вывоз твердого отхода в Таласской области осуществляется без соблюдения санитарных условий и нормы, а существующие полигоны для свалки отходов не имеют ограждения и технологии их утилизации. На территории области из года в год растет количество неконтролируемых свалок в городах и пригородной зоне. Население избавляется от мусора путем сбора в мусорные кучи и сжигания, 10% отходов закапываются в землю, что ведет к загрязнению почвы и воздуха. В результате, в настоящее время экологическая обстановка в регионе представляет угрозы для здоровья населения.

В настоящее время доступ населения к безопасным источникам водоснабжения составляет 96,5%. Населенные пункты, которые не обеспечены безопасной питьевой водой составляет в Кара-Бууринском районе 1-село, в Бакай-Атинском-3, в Манасском-5 и в Таласском районе-2 село, а обеспеченность сельского населения питьевой водой в Таласской области составляет 64,0%.

По данным территориальных управления госсанэпиднадзора в области более 20% водопроводов не соответствуют требованиям санитарных норм, не имеют достаточных зон санитарной охраны, комплексов водоочистных сооружений, обеззараживающих установок, в результате питьевая вода, забирающих воду из подземных источников, имеет отклонения от установленных нормативов.

В настоящее время доступ населения области к системе канализации составляет лишь 5,4%. Особенно остро обстоит проблема обеспечения водой и канализацией детских и медицинских социальных учреждений, что ведет к заболеваемости детей и увеличению расходов населения на здравоохранение.

Выводы и рекомендации

При разработке комплексной программы социально-экономического развития региона важно определить основные показатели, характеризующие уровень и качество жизни населения региона. В этой связи, нами были определены следующие группы показателей, которые в наибольшей степени характеризуют уровень и качество жизни населения региона:

1. Продолжительность жизни сельского населения;

2. Состояние здоровья населения, качество оказываемых услуг здравоохранения;
3. Доходы населения и качество потребления населения продовольственных и непродовольственных товаров;
4. Качество образования и образовательный уровень населения;
5. Качество жилищно-бытовых условий и качество оказываемых услуг производственной и социальной инфраструктуры региона;
6. Условия производства и труда, качественные показатели занятости сельского населения, уровень квалификаций кадров;
7. Качество социального обеспечения и гарантии государства по социальной защите населения, социально-политический климат в регионе.
8. Природно-климатические и экологические факторы, влияющие на качество жизни населения.

На основе разработки и анализа вышеперечисленных показателей можно характеризовать существующий уровень и качество жизни населения и на этой основе выработать научно-методические рекомендации по улучшению качества жизни населения региона.

По результатам исследований было установлено, в настоящее время по уровню потребления продуктов питания население Таласской области значительно меньше потребляют по сравнению с минимальным набором продуктов, утвержденным постановлением Правительства Кыргызской Республики. В этих условиях, одной из важных задач органов местного самоуправления на основе анализа и оценки потребительских расходов на питания подготовка предложений и разработка организационных мер по улучшению качества питания за счет увеличения потребления продуктами питания населения области.

Для улучшения качества жизни не менее важное значение имеет оптимизация инфраструктуры образования и на улучшения качества преподавания в школах и качества подготовки специалистов и кадров, отвечающие требованиям современных стандартов образования на основе разработки стратегию развития системы образования Таласской области на ближайшую перспективу. В этой связи мы согласны с выводами автора о том, что считает, что «Приоритетными направлениями в долгосрочной социальной стратегии должно стать высокое качество жизни населения региона, содержащее: принятие образования как основного фактора роста интеллектуального потенциала человека и увеличения темпов экономического и социального роста страны» [8, с. 87].

В условиях Таласской области для улучшения экологической безопасности и качества жизни населения необходимо принять следующие меры:

- необходимо разработать областную программу по улучшению экологической безопасности населения области, что позволит сохранению биоразнообразия, естественных экологических систем и природных ресурсов Таласской области на перспективу.
- для снижения загрязнения окружающей среды с целью минимизации рисков развития в городе Талас необходимо внедрить технологии по утилизации твердых отходов на основе закупки мусороперерабатывающего оборудования.

Использованная литература

1. Закон Кыргызской Республики от 15 июля 2011 года № 101 «О местном самоуправлении», Бишкек, 2011, статья 10 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203102> (Дата обращения: 15.04.2023);
2. <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/5242/> URL: <http://www.oshsu.kg/> (Дата обращения: 15.04.2023);
3. <https://ru.theglobaleconomy.com/Kyrgyzstan/> URL: <http://www.oshsu.kg/> (Дата обращения: 15.4.2023);
4. Статистический сборник: Социально-экономическое положение Таласской области за 2017-2021гг., Региональная статистика, Публикации, Талас, 2022, Приложения, Таблица 17., Здравоохранение // www.stat.kg/ URL: <http://www.oshsu.kg/> (Дата обращения: 15.04.2023);
5. Статистический сборник: Уровень жизни населения Кыргызской Республики в 2022 году, Годовые публикации, 2022, стр. 93 // www.stat.kg/ (Дата обращения: 15.04.2023);
6. Статистический сборник: Уровень жизни населения Кыргызской Республики в 2022 году, Годовые публикации, 2022, стр. 96// www.stat.kg/ (Дата обращения: 15.04.2023).;
7. Статистический сборник: Социально-экономическое положение Таласской области за 2022 год, Годовая публикация, Талас, 2023, стр. 16//Приложения, таблица 19// www.stat.kg/ (Дата обращения: 15.04.2023).
8. Исламова, У., & Нишанова, А. (2022). Некоторые проблемы реализации социальной политики в Кыргызстане // *Вестник Ошского государственного университета. Экономика*, 1(1), сс. 83-88. <https://journal.oshsu.kg/index.php/economy/article/view/491>. EDN: RHZQIN.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 113-122

ЭКОНОМИКА

УДК: 332.12

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_13](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_13)

**ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ
ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В
УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ**

ТАЛАС ОБЛУСУНУН ЭКОНОМИКАСЫНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУНУН
ЭКОНОМИКАЛЫК ПОТЕНЦИАЛЫ: ИНТЕГРАЦИЯ ШАРТЫНДА АНЫ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

THE ECONOMIC POTENTIAL OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF
THE TALAS REGION: PROBLEMS AND PROSPECTS OF ITS DEVELOPMENT IN THE
CONDITIONS OF INTEGRATION

Рыскулбеков Иса Абдырайымович

Рыскулбеков Иса Абдырайымович

Ryskulbekov Isa Abdyrayimovich

к.э.н., доцент, Таласский государственный университет

э.и.к., доцент, Талас мамлекеттик университети

Candidate of Economics, Associate Professor, Talas State University

isa_rys@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-7498-5304>

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

Исследуются современное состояние использования экономического потенциала аграрной отрасли Таласской области Кыргызской Республики на основе анализа эффективности использования основных элементов экономического потенциала Таласской области: земельных ресурсов, основных производственных фондов, трудовых ресурсов рассмотрены возможности привлечения инвестиции в экономику области и увеличения экспортного потенциала Таласской области. Анализируются основные факторы, влияющие на увеличения объема производства продукции сельского хозяйства, пути повышения урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных на основе применения интенсивной техники и технологии производства. Предложены научно-методические рекомендации по повышению эффективности использования экономического потенциала аграрной отрасли на основе внедрения современных методов организации производства, привлечения иностранных инвестиции в экономику Таласской области.

Ключевые слова: аграрный сектор экономики, экономический потенциал, производственный потенциал, земельные ресурсы, урожайность сельскохозяйственных культур, продуктивности животных, иностранные инвестиции.

ТАЛАС ОБЛУСУНУН ЭКОНОМИКАСЫНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ПОТЕНЦИАЛЫ: ИНТЕГРАЦИЯ ШАРТЫНДА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

THE ECONOMIC POTENTIAL OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF THE TALAS REGION: PROBLEMS AND PROSPECTS OF ITS DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF INTEGRATION

Аннотация

Талас облусунун экономикалык потенциалынын негизги элементтерин: жер ресурстарын, негизги өндүрүштүк фонддорду, эмгек ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын Талас облусунун агрардык тармагынын экономикалык потенциалын пайдалануунун азыркы абалы изилденет. Интенсивдүү техниканы жана өндүрүш технологиясын колдонуунун негизинде айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн көлөмүн көбөйтүүгө, Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жана жаныбарлардын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуунун жолдоруна таасир этүүчү негизги факторлор талданат. Талас облусунун экономикасына өндүрүштү уюштуруунун, чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун заманбап ыкмаларын киргизүүнүн негизинде агрардык тармактын экономикалык потенциалын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча илимий-методикалык сунуштар сунушталды.

Abstract

The current state of the use of the economic potential of the agricultural sector of the Talas region of the Kyrgyz Republic is studied on the basis of the analysis of the efficiency of the use of the main elements of the economic potential of the Talas region: land resources, fixed production assets, labor resources, the possibilities of attracting investment in the economy of the region and increasing the export potential of the Talas region are considered. The main factors influencing the increase in the volume of agricultural production, ways to increase crop yields and animal productivity based on the use of intensive machinery and production technology are analyzed. Scientific and methodological recommendations are proposed to improve the efficiency of using the economic potential of the agricultural sector based on the introduction of modern methods of organizing production, attracting foreign investment in the economy of the Talas region.

Ачык сөздөр: экономиканын агрардык сектору, экономикалык потенциал, өндүрүштүк потенциал, жер ресурстары, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, малдын өндүрүмдүүлүгү, чет өлкөлүк инвестициялар.

Keywords: agricultural sector of the economy, economic potential, production potential, land resources, crop yields, animal productivity, foreign investment.

Введение

Одной из важнейшей задачей аграрного сектора экономики является обеспечение продовольственной безопасности страны на основе устойчивого роста объемов производства продукции сельского хозяйства. Успешное решение данной задачи предполагает повышение эффективности экономического потенциала аграрного сектора экономики на основе рационального использования земельных ресурсов, применения современной технологии возделывания сельскохозяйственных культур и улучшения содержания и породности продуктивного животноводства, а также внедрения более совершенных методов ведения хозяйства путем развития кооперации в сельском хозяйстве.

За последние годы для решения задач устойчивого развития аграрного сектора экономики страны были приняты ряд постановлений и распоряжений со стороны Кабинетом Министров Кыргызской Республики. В соответствии с Указом Президента Кыргызской Республики Жапарова С.Н. «О мерах по развитию агропромышленного комплекса Кыргызской Республики» от 9-февраля 2021 года были определены комплекс мер по развитию агропромышленного комплекса в Кыргызской Республике, где рекомендуется Кабинету Министров Кыргызской Республики решить первостепенные задачи по развитию сельского хозяйства, повышению экономического потенциала агропромышленного комплекса и стимулирования развития отраслей аграрного сектора как основы обеспечения продовольственной безопасности страны [1].

Успешное решение вышеуказанных задач по развитию сельского хозяйства и повышению экономического потенциала аграрного сектора экономики в первую очередь зависит от повышения эффективности экономического потенциала аграрных регионов нашей страны.

Анализ современного состояния экономического потенциала аграрного сектора экономики Таласской области

Таласская область Кыргызской Республики относится к аграрным регионам нашей страны и вносит посильный вклад в решении задач обеспечения населения нашей страны в продуктах питания. Так, в 2021 году сельскохозяйственными производителями Таласской области было произведено продукции сельского хозяйства на сумму 27610,0 млн. сомов, что составляет 8,7 % от всей произведенной продукции сельского хозяйства по республике. При этом, за последние годы в Таласской области объем произведенной валовой продукции в текущих ценах имеет тенденцию к повышению, что является положительным результатом деятельности сельскохозяйственных производителей данного региона (Таблица 1).

Таблица 1. Сравнительные показатели стоимости производства валового регионального продукта и продукции сельского хозяйства Кыргызской Республики и Таласской области за 2011-2021гг. (в текущих ценах, млн. сом)

№ п/п	Показатели	Годы				2021 г. в% к 2011 г.
		2011	2015	2019	2021	

Кыргызская Республика						
1.1	ВРП-всего, млн. сом	285989,1	430489,4	619102,7	739818,5	258,7
1.2	ВРП сельского хозяйства, млн. сом	47375,0	60530,1	72219,0	101963,1	215,2
1.3	Доля сельского хозяйства в ВРП, в%	18,0	14,1	11,7	13,8	x
1.4	Продукция сельского хозяйства-всего, млн. сом	146381,3	192242,7	214845,3	315035,5	215,2
Таласская область						
2.1	ВРП-всего, млн. сом	6 640,6	14 503,4	16 531,2	30 765,1	462,3
2.2	ВРП сельского хозяйства, млн. сом	2 634,7	7 257,0	6 454,4	9 162,2	347,8
2.3	Доля ВРП области к республике, в %	2,32	2,36	2,67	4,1	x
2.4	Доля ВРП сельского хозяйства к республике, в%	5,5	12,0	8,9	8,9	x
2.5	Доля сельского хозяйства в ВРП, в%	39,7	41,0	39,0	30,0	x
2.6	Продукция сельского хозяйства-всего (млн. сом) в том числе:	11198,0	17203,2	19432,9	27610,0	246,6
2.7	-растениеводство(млн. сом)	7624,1 9	11730,1	13896,2	20405	267,6
2.8	-животноводство(млн. сом)	3573,9	5473,1	5536,7	7205	201,6

Рассчитана автором на основе статистических сборников Национального статистического комитета Кыргызской Республики // www.stat.kg

Как видно из данных таблицы 1, за 2011-2021 гг. темпы роста валового регионального продукта и валового регионального продукта сельского хозяйства в Таласской области были значительно выше, чем по республике. Так, за указанный период, стоимость валового регионального продукта в Кыргызской Республике составила 739818,5 млн. сомов и стоимость валового регионального продукта сельского хозяйства составляя 101963,1 млн. сомов и их объемы по сравнению с 2011 годом увеличились соответственно на 258,7% и на 215,2%. В Таласской области стоимость вышеуказанных показателей в 2021 году составили соответственно 30765,1 млн. сомов и 9162,2 млн. сомов и по сравнению с 2011 годом увеличились на 462,3% и на 347,8%, соответственно. Как показывают данные таблицы 1, темпы роста стоимости валового регионального продукта и валового регионального продукта сельского хозяйства в Таласской области почти в 2 раза выше, чем по республике. В результате чего, за анализируемый период в общей структуре валового регионального продукта и продукции сельского хозяйства доля Таласской области постепенно увеличивается. Так, если в 2011 году доля Таласской области в структуре валового регионального продукта составила 2,32% и валового регионального продукта в сельском хозяйстве-5,5%, то в 2021 году составили соответственно 4,1% и 8,9%, или увеличились почти в два раза. На основе вышеизложенного следует сделать вывод о том, что в Таласской области в результате достигнутых положительных результатов деятельности предприятий и организации были обеспечены значительные темпы роста стоимости произведенной продукции валового регионального продукта сельского хозяйства области. В 2021 году по Таласской области во всех категориях хозяйств сельскохозяйственными товаропроизводителями было произведено валовой продукции сельского хозяйства на текущих ценах на сумму 27610,0 млн. сомов, или по сравнению с 2011 годом было выше на 246,6%.

Вместе с тем следует отметить, что для определения реальных темпов роста объемов валовой продукции сельского хозяйства необходимо проанализировать изменения физических объемов производства продукции сельского хозяйства (Таблица 2).

Таблица 2. Сравнительные показатели изменения индекса физических объемов продукции сельского хозяйства Кыргызской Республики и Таласской области за 2011-2021 гг.

№ п/п	Показатели	Среднегодовые темпы изменения индекса	
		За 2011-2015гг.	За 2016-2021гг.
1	Кыргызская Республика		
1.1	Продукция сельского хозяйства-всего в том числе:	102,32	101,2
1.2	Растениеводства	102,8	100,2
1.3	Животноводства	102,12	102,35
2	Таласская область		0
2.1	Продукция сельского хозяйства-всего в том числе:	101,38	99,51
2.2	Растениеводства	101,96	99,1
2.3	Животноводства	99,96	100,92

Рассчитана автором на основе статистических сборников Национального статистического комитета Кыргызской Республики // www.stat.kg

Как показывают данные таблицы 2, как по республике, так и по Таласской области за 2011-2021 гг. не наблюдается такого резкого увеличения физических объемов производства сельскохозяйственной продукции, как было обеспечено увеличение объемов продукции, в стоимостном выражении. Так, если за период 2011-2015гг. среднегодовые индексы темпов роста физических объемов производства продукции сельского хозяйства по республике составили 2,32, то за 2016-2021гг. - 1,2. По Таласской области, если за 2011-2015гг. среднегодовые темпы прироста продукции сельского хозяйства составили 1,38, то за 2016-2021 гг., наоборот уменьшились на 0,49 процентного пункта, соответственно. При этом, за период 2016-2021 гг., среднегодовые индексы прироста производства продукции растениеводства по республике были еще ниже, составляя не более 0,2, а в Таласской области, наоборот сократилась на 0,9 процентного пункта.

На основе вышеизложенного следует отметить, что за последние десять лет как по республике, так и по Таласской области основными факторами увеличения объемов производства продукции сельского хозяйства послужили повышения цены на сельскохозяйственную продукцию, в то же время физические объемы производства продукции сельского хозяйства увеличились незначительными темпами, основной причиной которых является недостаточный рост показателей урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных в области. Как показывают данные Таласского областного управления статистики, в 2021 году показатели урожайности основных сельскохозяйственных культур в Таласской области, такие как зерновые и фасоль, доля которых в объеме производства продукции сельского хозяйства занимают значительную величину, имеет тенденцию к снижению. Так, в 2021 году урожайность зерновой пшеницы и зерновой фасоли, доля которых посевной площади занимают более 60%, составили 29,7 ц/га и 14,1 ц/га, соответственно и по сравнению с 2011 годом были ниже на 9,6% и 15,1%, соответственно [2]. Если учесть, что фасоль является основной культурой Таласской области,

где занимает более половину посевных площадей и от экспортных поступлений обеспечивается почти 90% валютных поступлений области, то следует подчеркнуть, что увеличения объемов производства фасоли за счет повышения урожайности является важным условием повышения экономического потенциала Таласской области в перспективе.

Как показывает анализ, вышеуказанное тенденция характерно и для отрасли животноводства Таласской области, где также снижается продуктивность животных, что и послужило основной причиной недостаточных темпов роста производства животноводческой продукции. Так, по данным Таласского областного управления статистики, в 2021 году среднегодовой удой молока составил 2264 кг., что ниже от уровня 2011 года на 0,7%, средний живой вес реализуемого на убой КРС составил 281 кг, лошадей – 253 кг., что ниже на 5,7% и 10,3%, соответственно от уровня 2011 года. В результате, за указанный период ежегодный прироста производства физического объема животноводческой продукции составляет не более 0,9 %, то есть можно допустить, что рост производства животноводческой продукции обеспечивался практически за счет роста поголовья животных [3].

Выше приведенные статистические данные Таласской области свидетельствуют о том, что за последние годы темпы роста физических объемов производства продукции сельского хозяйства остается все еще на низком уровне, что обуславливает необходимость разработки путей повышения эффективности отрасли сельского хозяйства в перспективе. В этих условиях, одной из важнейших задач государственных органов управления Таласской области, а также сельскохозяйственных производителей является обеспечение увеличения объемов производства продукции сельского хозяйства за счет применения интенсивной технологии производства, направленные на повышения урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных.

Здесь прежде всего необходимо в первую очередь принять меры по улучшению плодородия земельных угодий за счет применения научно-обоснованной технологии возделывания сельскохозяйственных угодий области. Как известно, экономический потенциал аграрной отрасли экономики включает общую площадь земельных ресурсов, находящихся на балансе региона и производственные основные фонды, за счет использования которых можно обеспечить производство определенного количества сельскохозяйственной продукции. При этом их объемы производства зависит от комплекса факторов, среди которых важными являются достижения высокой эффективности использования сельскохозяйственных угодий на основе применения высокопроизводительной техники и технологии производства, а также высокого профессионального уровня работников, занятого в данной отрасли. По данным земельного баланса Таласской области на 01.01.2022 года общая площадь сельскохозяйственных угодий составила 801379 га., из них пашня -118077 га, пастбища 672262 га, многолетние насаждения 4459 га и сенокосы-5866 га. Как видно из вышеприведенных данных, в общей структуре сельскохозяйственных угодий доля пашни составляет 14,7%, пастбищ-83,9%, многолетние насаждения -0,55% и сенокосов- 0,73 % [4]. Из данных видно, что в структуре сельскохозяйственных угодий Таласской области поливные земли сельскохозяйственного назначения составляют незначительную величину и от их рационального использования во многом зависит результаты деятельности сельскохозяйственных производителей области. Однако, как показывает результаты исследования, одной из причин снижения урожайности основных сельскохозяйственных культур является ухудшение плодородия почвы в результате нерационального использования

сельскохозяйственных угодий, особенно пахотных земель. В этих условиях, одним из основных направлений является рациональное использование пахотных земель в области на основе внедрения научно-обоснованной системы севооборотов. Однако, как показала практика, крестьянские хозяйства области, с целью получения максимальной прибыли, без соблюдения системы севооборотов на своих долевых участках ежегодно выращивают зерновую фасоль, которая экспортируется за пределы нашей страны. В результате плодородие почвы ухудшаются, что и привело к снижению урожайности сельскохозяйственных культур, особенно зерновой фасоли в Таласской области.

Другим фактором, сдерживающее увеличение объемов производства сельскохозяйственной продукции является недостаточное применение механизации трудоемких технологических процессов в результате малых размеров крестьянских хозяйств региона, а также высокая доля применяемого малоквалифицированного ручного труда при возделывании сельскохозяйственных культур, особенно зерновой фасоли. Это обусловлено тем, что у крестьянских хозяйств с малыми размерами земельных угодий нет возможности закупать дорогостоящие сельскохозяйственные техники и оборудования для возделывания сельскохозяйственных культур, из-за отсутствия финансовых возможностей. Это со своей стороны обуславливает высокую себестоимость произведенной продукции сельского хозяйства, что является причиной нерентабельности производства и не стимулирует в увеличении объемов производства сельскохозяйственной продукции.

В этих условиях, как показал мировой опыт развития сельского хозяйства, необходимо проводить работу по кооперирования сельскохозяйственных производителей на основе добровольного объединения мелкотоварных товаропроизводителей сельского хозяйства. Однако, в настоящее время в Таласской области, внедрения системы кооперирования в крестьянских хозяйствах пока еще идет недостаточными темпами, хотя на уровне Кабинета Министров Кыргызской Республики были приняты ряд мер по развитию системы кооперированию в аграрной отрасли экономики нашей страны. Так, за 2015-2021гг. если количество коллективных хозяйств в сельском хозяйстве в Кыргызской Республике увеличилось с 518 до 554 ед., в то время в Таласской области, наоборот сократилось с 73 до 56 единиц [5]. При этом, результаты деятельности коллективных хозяйств в области также являются невысокими по сравнению с показателями крестьянских хозяйств региона. Так, в 2021 году урожайность зерновых в коллективных хозяйствах Таласской области, составляя 25,6 ц/га, была ниже по сравнению с крестьянскими хозяйствами области на 6,3%. Причем данная тенденция прослеживается начиная 2015 года, где урожайность зерновых включая зернобобовых в крестьянских хозяйствах значительно выше, чем в коллективных хозяйствах области. Отсюда следует сделать вывод о том, что в коллективных хозяйствах области не смогли показать преимущества организации производства кооперации, где существующая система организации производства и труда ничем не отличается от деятельности крестьянских хозяйств. В этих условиях, со стороны руководства области коллективным хозяйствам области необходимо осуществить меры по поддержке кредитными ресурсами с льготными процентами, а также обеспечения сельскохозяйственной техникой у которых в последнее время в них увеличивается потребность.

Важным направлением в повышении экономического потенциала аграрного сектора экономики Таласской области является дальнейшее развитие перерабатывающей

промышленности продукции сельского хозяйства. Как показывает анализ, в настоящее время в Таласской области имеются ряд промышленных предприятий, перерабатывающие молочную продукцию, которые по результатам своей деятельности показали свою высокую эффективность. К ним относятся ЗАО «Талас-сут», ОсОО «Эмилия», ЗАО «Арашан» ОсОО «Талас Даамы», где производимые ими молочная продукция реализуются не только на территории нашей республики, но и за ее пределами. Однако, кроме молока, другие продукты сельского хозяйства, такие как мясо, шерсть, шкуры забитых животных на мясо в настоящее время практически не перерабатываются, а шерсть и шкуры забитых животных просто так выбрасываются в мусор. Для развития отрасли промышленности по переработке сельскохозяйственной продукции области в настоящее время на уровне области принимаются определенные меры по привлечению инвестиций в экономику области. Для этой цели в настоящее время на областными и районными государственными администрациями рассматриваются бизнес планы предпринимателей по различным направлениям развития бизнеса в области, после обсуждения которых рекомендуются для финансирования в Таласский областной фонд развития «Бакубат Талас», а также в другие республиканские фонды развития и в другие коммерческие банки области для последующего их рассмотрения.

Другим важным направлением повышения экономического потенциала аграрного сектора экономики Таласской области является повышение экспортного потенциала на основе улучшения сбыта сельскохозяйственной продукции. В этой связи нельзя не согласиться с выводами Убайдуллаева М.Б. и др., которые предлагают «формировать кластеры сельскохозяйственных предприятий, которые будут работать совместно для улучшения качества продукции, улучшения процессов производства и маркетинга продукции на международном уровне» [6]. Следует отметить, что в условиях Таласской области единственным кластером в сельском хозяйстве является производство и экспорт зерновой фасоли, где ее доля в структуре экспорта сельскохозяйственной продукции составляет более 90% от всего объема экспорта области.

Как показывают данные Таласского областного управления статистики, за последние годы в Таласской области наблюдается приток иностранных инвестиций, однако основная часть привлечения инвестиций в экономику области связана с разработкой Жеруйского месторождения компанией «Альянс Алтын», где ими начато строительство золотоизвлекательной фабрики на территории Таласского района. Как показывают анализ, если до 2020 года в экономику области практически не поступало инвестиции, то в 2020 году были привлечены инвестиции на сумму 36,6 млн. долларов США, а в 2021 году общая сумма инвестиции составила 81,9 млн. долларов. Следует отметить, что в соответствии с инвестиционным соглашением, компанией «Альянс Алтын» ежегодно выделяется определенная сумма для социально-экономического развития Таласской области, что несомненно положительно сказывается в развитии производственной и социальной инфраструктуры региона. В результате, в настоящее время увеличиваются объемы привлеченных инвестиций в экономику Таласской области. Как показывают результаты анализа, в 2021 году общий объем инвестиции в основной капитал по Таласской области составил 9226,2 млн. сомов, что больше по сравнению с 2015 годом более чем в 6,2 раза. Из указанной суммы внутренние инвестиции составили 3569,6 млн. сомов, внешние инвестиции- 5656,6 млн. сомов. В 2021 году если в целом по Таласской области общая сумма инвестиции в основной капитал составила 2763,5 млн. сомов, из них государственные инвестиции

составили 294,4 млн. сомов, муниципальные инвестиции-278,7 млн. сомов и частные инвестиции- 2190,4 млн. сомов [7].

Выводы и рекомендации

Для повышения экономического потенциала аграрного сектора экономики важное значение имеет оказание научно-методической помощи сельскохозяйственным производителям на основе осуществления организационных мероприятий со стороны соответствующих министерств и местных властей области. По нашему мнению, для этой цели Министерству сельского хозяйства Кыргызской Республики целесообразно открыть в Таласской области научно-консультационный центр по оказанию научно-методической помощи крестьянским хозяйствам области, а также создать агрохимическую лабораторию по определению химического состава почвы, которые могут оказать услуги по разработке научно-обоснованных рекомендации по выращиванию сельскохозяйственных культур для сельскохозяйственных производителей области. При этом, крестьянские хозяйства, получившие научные рекомендации от специалистов на основе результатов агрохимической лаборатории о химическом составе и состоянии плодородия почвы, по возделыванию сельскохозяйственных культур, будут определять наиболее выгодные культуры для выращивания на своем долевом земельном участке. Это позволит в перспективе создать основу для перевода отрасли сельского хозяйства на научно-обоснованную систему ведения хозяйства, так как крестьянские хозяйства, получившие высокий урожай и высокие доходы от своего долевого участка сельскохозяйственных угодий, в дальнейшем будет примером для других крестьянских хозяйств области.

Наряду с этим, необходимо рекомендовать крестьянским хозяйствам области о пересмотре существующую специализацию аграрного производства, которая была ориентирована на производства зерновой фасоли, на выращивания других видов сельскохозяйственной культуры, которые в большей степени чередуются с зернобобовыми.

Следует отметить, что для привлечения инвестиции в экономику Таласской области необходимо на уровне каждого айыл окмоту разработать инвестиционные бизнес-проекты по развитию основных отраслей экономики в данном айыл окмоту и представить фонду развития Таласской области, а также другие источники для решения их финансирования. Следует отметить, что за последние годы в Таласской области постепенно улучшается инвестиционный климат, значительно увеличивается объем привлеченных инвестиции как со стороны государства, так и частных инвестиции на развитие аграрного сектора экономики, что со своей стороны положительно сказывается в повышении экономического потенциала региона в перспективе.

Использованная литература

1. Указ Президента Кыргызской Республики «О мерах по развитию агропромышленного комплекса Кыргызской Республики» от 9.02.2021г.//<https://www.president.kg/>(Дата обращения: 16.04.2023);

2. Статистический сборник: Сельское хозяйство Кыргызской Республики за 2017-2021гг., Годовая публикация, 2022, стр. 54// www.stat.kg/(Дата обращения: 19.04.2023);
3. Статистический сборник: Сельское хозяйство Кыргызской Республики за 2017-2021гг., Годовая публикация, 2022, стр. 75// www.stat.kg/(Дата обращения: 19.04.2023);
4. Статистический сборник: Социально-экономическое развитие Таласской области за 2017-2021гг., Бишкек, 2022, Таблица 5.2// www.stat.kg/(Дата обращения: 19.04.2023);
5. Статистический сборник: Сельское хозяйство Кыргызской Республики за 2011-2015, Годовая публикация, Бишкек, стр. 23; Статистический сборник: Сельское хозяйство Кыргызской Республики за 2017-2021, Годовая публикация, Бишкек, стр. 24; Статистический сборник: Социально-экономическое развитие Таласской области за соответствующие годы, Годовая публикация, Бишкек, таблица 5.1.// www.stat.kg/(Дата обращения: 19.04.2023);
6. Убайдуллаев М.Б., Бекматова Ж., Бактыбек у. К. К вопросам улучшения каналов сбыта продукции сельского хозяйства Кыргызстана в современных условиях-некоторые аспекты проблем и пути их решения // *Вестник Ошского государственного университета. Экономика*, №1, 2022, сс. 44-53. <https://journal.oshsu.kg/index.php/economy/article/view/483>. EDN: GMBDIG.
7. Статистический сборник: Социально-экономическое развитие Таласской области за 2017-2021гг., Публикации, Бишкек, таблица 13.1// www.stat.kg/(Дата обращения: 19.04.2023);

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 123-130

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 894.341-09(043.3)

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_14](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_14)

**Ч.АЙТМАТОВДУН “АК КЕМЕ” ПОВЕСТИНДЕ БАЛАНЫ ЭЛДИК ООЗЕКИ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫК АРКЫЛУУ ТАРБИЯЛООНУН МААНИСИ**

РОЛЬ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ВОСПИТАНИИ РЕБЁНКА В ПОВЕСТИ
Ч.АЙТМАТОВА “БЕЛЫЙ ПАРОХОД”

THE ROLE OF ORAL FOLK ART IN THE UPBRINGING OF A CHILD IN THE STORY OF
Ch. AITMATOV “THE WHITE STEAMBOAT”

Алтыкеева Нурзада Жаныбековна

Алтыкеева Нурзада Жаныбековна

Altykeeva Nurzada Zhanybekovna

окутуучу, Талас мамлекеттик университети

преподаватель, Таласский государственный университет

Lecturer, Talas State University

haltykeeva@mail.ru

Ниясалиева Бактыгул Анарбековна

Ниясалиева Бактыгул Анарбековна

Niyasalieva Baktygul Anarbekovna

окутуучу, Талас мамлекеттик университети

преподаватель, Таласский государственный университет

Lecturer, Talas State University

bniasalieva@mail.ru

Ч.АЙТМАТОВДУН “АК КЕМЕ” ПОВЕСТИНДЕ БАЛАНЫ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК АРКЫЛУУ ТАРБИЯЛООНУН МААНИСИ

Аннотация

Макалада “Ак кеме” повестинде колдонулган фольклордук мотивдер жана аладың баланы тарбиялоодогу орду талданат. Тагыраагы Бугу-Эне тууралуу балага таятасы айтып берген жомогунун чыгарма үчүн кандай орунда турары белгиленет. Бугу-Эненин кыргыз элинин эл болуп сакталып калышына себепкер болгону бала үчүн абдан маанилүү эле. Анткени мындан улам бала бугуну ыйык катары тутуп, ал бешик алып келсе деп кыялданат. Мындан тышкары повесттеги элдин өзөгүнөн чыккан ыр тууралуу улама сөздүн мааниси чечмеленет. Улама сөз Ата-Журттун ыйыктыгын, эл-жерге болгон чыныгы сүйүүнү даңазалайт. Повесттеги Чыпалак бала жөнүндөгү жомоктун да өзүнчө орду бар экенине токтолобуз. Ал наадандык, карөзгөйлүк эч убакта адамга жакшылык алып келбесин түшүндүрөт. Ар бир фольклордук чыгарманын повесттеги идеянын ачылышы үчүн табылгыс каражат катары колдонулушун баса көрсөтүүгө болот.

Ачкыч сөздөр: идея, повесть, фольклор, мотив, жомок, элдик ыр, көркөмдүүлүк, тарбиялоо.

РОЛЬ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ВОСПИТАНИИ РЕБЁНКА В ПОВЕСТИ Ч.АЙТМАТОВА “БЕЛЫЙ ПАРОХОД”

Аннотация

В статье анализируются фольклорные мотивы и их роли в воспитании детей, использованные в повести “Белый пароход”. Точнее, устанавливается, какое место для произведения занимает Сказка о матери-оленихе, рассказанная мальчику дедушкой. Для ребенка было очень важно, чтобы мать-олениха стала причиной сохранения кыргызов как народа. Из-за этого мальчик видит мать-олениху святой, и приносит колыбель. Кроме того, в повести дается толкование значения слова о песне, которое исходит из ядра народа и прославляет святость Отечества, истинную любовь народа к Земле. Остановимся на том факте, что сказка о мальчике- с пальчике в повести тоже имеет свое место. Он объясняет, что невежество и злоба никогда не приносят человеку пользы. Каждое фольклорное произведение является ценным средством для раскрытия идейного содержания повести

Ключевые слова: идея, повесть, фольклор, мотив, народная песня, сказка, образность, воспитание.

THE ROLE OF ORAL FOLK ART IN THE UPBRINGING OF A CHILD IN THE STORY OF Ch. AITMATOV “THE WHITE STEAMBOAT”

Abstract

The article analyzes folklore motifs and their roles in the upbringing of children, used in the story “The White Steamboat”. More precisely, it is established what place the Fairy Tale about the mother deer, told to the boy by his grandfather, occupies for the work. It was very important for the child that the mother deer became the reason for the preservation of the Kyrgyz as a people. Because of this, the boy sees the mother deer saint, and brings the cradle. In addition, the story gives an interpretation of the meaning of the word about the song, which comes from the core of the people and glorifies the holiness of the Fatherland, the true love of the people for the Land. Let's focus on the fact that the tale of the boy with the finger in the story also has its place. He explains that ignorance and malice never benefit a person. Each folklore work is a valuable tool for revealing the ideological content of the story.

Keywords: idea, story, folklore, motive, folk song, tale, imagery, education.

Киришүү

Тарбиялоо - адамдардын иш аракетинин өзгөчө чөйрөсү катары коомдук чөйрөдөгү объективдүү жана субъективдүү факторлордун көз карандылыгы. Бул закон ченемдүүлүк тарбиялоонун саясий системасынан, коомдун социалдык структурасынан, анын мүчөлөрүнүн маданиятынан көз каранды. Өсүп келе жаткан инсанды тарбиялоо аны иш-аракетке кошкондо гана болот. Ал иш-аракеттерге төмөнкүлөр кирет: окутуу, таанып-билдирүү, патриоттуулук, дене тарбиялык, моралдык жана нравалык таанып билүү, көркөм-эстетикалык, өндүрүмдүү эмгек. Тарбиялоо процессинде иш-аракеттер өз ара байланышта болуп, бир мезгилде комплекстүү жүргүзүлүүгө тийиш. Тарбиялоо татаал процесс. Өсүп келе жаткан муунду туура багытка буруу, аларды гумандуулукка, патриоттуулукка, адамгерчиликтүүлүккө, ыйандуулукка тарбиялоо келечекте мыкты инсандын калыптанышын шарттайт.

Изилдөө ыкмалары

Макалада “Ак кеме” повестиндеги баланы тарбиялоо маселесине токтолобуз. Ч.Айтматовдун чыгармаларында тарбиялоо маселелери орчундуу орунда экени баарыбызга маалым. Эч кандай шарты жок сарайда, балдарды суудан көтөрүп өткөрүп окуткан Дүйшөндүн, согуш мезгилинде катаал турмуш-шартка карабастан окууну токтотпогон Инкамал-апайдын, балдардын келечегинен көптү үмүттөнгөн Айша- апанын образдарында жаш муундардын жаркын келечегине жол салган аруу максат, тилектери жатат. Бул образдарга эмнеге басым жасаган? Калемгердин дүйнөнү дүңгүрөткөн атактуу жазуучу болушуна балалык курагындагы алган таалим-тарбиялары түздөн-түз себепкер болгонун өзү “Балалыгым” чыгармасында эскерип кетет. Чоң энеси Айымкандын элдик ырларды, кошокторду, жомокторду көп билүүсү, эжеси Карагыздын, энеси Нагиманын эмгекти сүйүүгө, адамгерчиликке көрсөткөн жолдору, ууруну кармап өлтүрүүгө бара жатканында сабырдуулукка үндөп, артка кайрыган карыя (балким Кызыр болгондур), согуштун апаат күндөрүндө көргөндөрү- мына ушулардын баары жазуучунун адам болуп калыптанышына, кийин жазуучулук шыгынын ойгонушуна алып келген.

Биз бул макалада жазуучунун адам башына кандай мүшкүл иш түшсө да өспүрүмдөрдү туура тарбиялоого, алардын ишенимдерин актоого, келечегине балта чапоого чакырыгын бергибиз келди.

Жыйынтыктар жана талкуулоолор

В его повествовательной системе предания, легенды, плачи, проклятия, миф играют существенную роль в сюжетообразование и выражении идейно-эстетической концепции” (Далгат, 1982, б. 36),- деп адабиятчы У.Б. Далгат эскергендей Ч.Айтматовдун чыгармаларында колдонулган миф, легенда, улама сөздөр чыгармадагы идеяны ачууда өзгөчө мааниге ээ.

“Ак кеме” повестинде балага таятасы улама кептерди, жомокторду көп айтып берерине күбө болобуз. Анын бири мындай: Илгери бир хан дагы бир хандын колуна туткун болуп түшүп калыптыр. Ошондо алиги хан туткун болгон ханга айтат:”Өлтүрбө десен өлтүрбөйүн, бирок өмүр бою менин кулум болуп жашайсың. Жок, аны каалабайт экенсиң, анда көксөгөн тилегиңди айт, ошону аткарам да, анан өлтүрөм”. Анда берки хан: “Кул болууну каалабайм.

Андан көрө өлтүрүп сал, бирок өлтүрөр алдында суранарым, менин Ата-Мекенимден биринчи жолуккан койчуманды чакыртып бер. Өлөр алдымда ырымды угуп калайын”,-дейт. Элинин өзөгүнөн чыккан ырына эрлер ушинтип жанын берген дейт таятасы (Айтматов, 2018, б. 181).

Момун чалдын мына ушундай улама сөздөрдү көп билгени баланын дүйнө таанымын кеңейтип, аң-сезиминин өсүшүнө таасирин тийгизбей койгон жок.”Бул жөн салды эле айтылып өткөндөй болгон улама-жомоктордун мааниси, идеясы повесттин негизги маселесине, идеялык мазмунуна тикеден-тике багындырылган”,-дейт иликтөөчү Л.Үкүбаева (Үкүбаева, 2012, б. 168).

Ооба, баланын сөзгө абдан жакын экени чыгармада да эскерилет. “Балам зээндүү, сөзгө ынак. Улуулардын улама кебин жаныгынан жатып угат” (Айтматов, 2018, б. 178) Баланы тарбиялоодо элдик макалдар, оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн өтө маанилүү экендигин педагог-окумуштуулар өз эмгектеринде эскерип келишет. “Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп синди өсөт”, “Кызга кырк үйдөн тыюу”, “Уул жакшысы-урмат, кыз жакшысы-кымбат”, “Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети” деген макалдардын ички мааниси өтө терең тарбиялык мазмунду камтып турат.

Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн таасири акындардын чыгармачылыгына да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Т.Молдонун балдарга арналган ырларынын кайсынысын албайлы балдардын турмушка болгон активдүү көз карашын калыптандырууда, алардын мүнөзүндөгү нравалык сапаттарын арттырууда чон роль ойной тургандыгын белгилөөгө болот. Т.Молдо жаштарды нравалуулукка тарбиялоонун бирден бир каражаты деп адептүүлүктү түшүнгөн. Анткени, адам өмүрү өткөнчө тарбияга муктаж. Токтогул, Молдо Нияз өңдүү төкмө жана жазгыч акындардын санат-насыят, терме ырларынын мазмундарында жаштарга үлгү болорлук нускалуу ойлор айтылып, адеп-ахлак, ыйман маселеси жогорку орунга чыгат.

Тарбиянын негизи балалык өспүрүмдүк куракта түзүлүп калыптанат. Себеби, адам жаш кезинен адептик принциптердин тигил же бул эрежелерине акырындык менен үйрөнүп, адептүү адам катары калыптана баштайт.

Кылымдарды карыткан кыргыздын элдик педагогикасына кайрылып көрсөк да, анын өзөгүндө прагматикалык таалим-тарбиянын идеялары жаткандай. “Турмуштун татаал маселелерине кыраакылык менен мамиле жасаган бабаларыбыз балдарын эч качан социалдык инфантилизмге кириптер кылган эмес”,- деп педагог Б.Апышев белгилеп кетет (Апышев, 1996, б. 26) Алар жаштайынан эмгектенишип, өнөр алышып жашоого даяр болушкан. “Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат”, дешип аталарыбыз балдарга практикалык билимдерди беришкен. Балага билим, өнөр берип, аны турмушка даярдоо ата-эненин негизги милдети болгон. Өзгөчө кызды турмушка даярдоого көңүл бурулган. Турмушка чыккан кыз барган жеринен орун таап калышы — бакыттын башаты деп түшүндүрүлгөн.

Кыргыз үй-бүлөсүндө бала тарбиялоонун негизи катары ата-энелик мээримдүүлүк эсептелет, себеби элдик ишеним боюнча ата-энелик сезимдин негизги күчү – бул тарбия. Баланын эмоционалдык жана психикалык жактан жетиштүү калыптанышында баланын эне менен жакындыгы, баланын алгачкы жылдарында эненин камкордугу чоң роль ойнойт (Осмонова ж-а Табалдиева, 2022, б. 162).

Адептик сапаттар кыргыз энинин байыртадан берки үрп-адат, салтында калыптанып, улам коомдун өнүп-өсүшү менен өнүгүүгө ээ болот. “Жаш балдарда алгач элементардык ыймандуулук пайда болот. Бала өзүнөн улуулардын жүрүм-турумдарын туурайт. Сырттан алынган таасирлер алгачкы ички дүйнө байлыгынын пайдубалын түптөп баштайт. Жакшылыкка же жамандыкка болгон көрсөтмөлөр, бирөөлөргө жан тартуу, эң жакшы көрүү сезимдери калыптанат. Жаш муундун ыймандык турпатынын калыптануусу аны курчап турган чөйрөгө, андан алган таасирлеринин натыйжаларына жараша болот”, - деп белгилейт ыймандуулуктун табиятын изилдөөчү М.К.Калманбетов (Калманбетов, 2002, 102-б.).

Үй-бүлө ичинде жана коомчулукта балдарды тарбиялоонун негизги жолдору ынанымдар, насааттар жана окууларды эсептесе болот. Бул жерде негизги көңүл сабырдуулук, өжөрлүк, улууларды сыйлоо, адеп-ахлак эрежелерин үйрөнүү сыяктуу сапаттарды калыптандырууга бурулган. Бул чынжыр үзгүлтүксүз муундан муунга өтүп, коомдук мурастын күчү менен бекемделип келген (Осмонова ж-а Табалдиева, 2022, б. 163).

“Ак кемедеги” бала адам болуп калыптануу жолунда тарбияга муктаж эле. Ата-энеден тирүүлөй жетим калган бала үчүн тарбия берүүнү Момун карыя колуна алып, баланын дүйнө таанымын, көз карашын калыптандырууда миф, жомок, улама кептерди колдонуп келди. Улама кепте айтылгандай эл-жер, мекен тууралуу алгачкы түшүнүктү колго түшүп, өлөр алдында эл-жери тууралуу ырды угузууну суранган хандын образы аркылуу балага жеткирүүгө аракет кылат.

“Анан түн ичинде каердендир бирөө ырдап баштайт. Жаш чабан жигитпи, же карыбы билбейм, коңур түндө сонун угулат. Таятам мени токтотот да: “Угуп ал,-дейт. Мындай ырды дамамат уга бербейсиң” (Айтматов, 2018, б. 186). Ооба, бала таасирленип угат. Айлана-тегерек, курчап турган чөйрө тууралуу кызыктуу ойлорду ойлонот. Токойдогу кышкы түндө коркуп турган карагайларга баргысы келет. Жайында бүрдөбөй калгандарын кышында коркконунан катып калса керек деп ойлойт. Таятасы жомок айтып отурганда ал ушундай керемет ойлорду ойлойт. Мына ушуларды айтып отурган таятасы баланы курчап турган чөйрөдөгү жаратылышка боорукердик менен мамиле кылууну, аны аёону үйрөтөт.

Повестте дагы бир жомок бар. Ал-Чыпалак бала тууралуу жомок. Жомоктун мазмунуна көңүл бөлсөк, анда зулумдук, наадандык тууралуу жазуучунун ой жүгүртүүлөрүнө күбө болор элек. Карышкыр дал ошондой образды ачып берүүдө колдонулат. Түздөн-түз Орозкулдун зулумдугун, наадандыгын, өзүн коруктун ээси катары эсептеп, башкаларды каалашынча чарк айланткысы келген ашкере зөөкүрдүгүн окурмандарга кичинекей жомок аркылуу баяндап берет. Чыпалак балага карышкырдын алгач ирет кезиккени да кызыктуу баяндалат. Карышкыр Чыпалак баланын алсыздыгын баса белгилеп:” Кедендеген сен кимсиң. Жалмап коёюнбу?”- деп опурулат. “Кой, антпе, өзүнө жаман, ит кылып салам”,-дейт Чыпалак бала” (Айтматов, 2018, б. 198). Алсыз деп чондугун көрсөтүп жутуп алган карышкыр эч жерден жолу болбой, акыры адамга баш ийип, ит болуп жашап калат. Жомоктун башындагы өзүнүн: “Карышкыр ит болуптур дегенди сага ким айтты?” деген сөзү өзүнө каршы айтылат. Кенедей баладан женилет, анын алдында алсызга айланат.

Орозкул да баланын алдында алсыз. Портфелин көтөрүп алдынан чуркап чыгып, аны сүйүнчүлөгөндө, ошол балага ичин жылыткан сөздү таап айта албаганына ыйлайт. Андай сөздү таап айтуу үчүн анын жандүйнөсү таятасыныкындай таза болуусу керек эле.

Баланын жомогун кыйраткан Орозкул бала үчүн кереметтүү болгон бугунун мүйүзүн омуруп, көзүн агыза чаап, башын талкалап жатып өз тагдырына балта чаап жатканын билбесе керек эле. Баланын көз алдында мүйүзүнө бешик илинген бугунун башы чабылбай эле, бешик бырын-чырыны чыгып талкаланып жатты. Эми ал бугу эч качан мүйүзүнө бешик алып келбейт эле.

Баланын бешик туралуу кыялы өзгөчө кыял болчу, Бугу-Эне бешик алып келип берсе, Бекей таежеси менен Орозкул абасы перзентүү болушса, кордондогу чыр-чатактуу турмуш бир нукка салынып тынчыйт эле. Бирок андай болбоду, Бугу-Эне атылды.

Жомоктогу Майрык-Чаар жезкемпирдин сөзүнө кайрылып көрөлү. Бугу-Эне балдарды бала кылып алайын деп сураганда: “Адамдар кайберен эмес, бирин-бири аябайт. Сөзүмдүн актыгын өз көзүн менен көрөрсүң, өз мойнуң менен тартарсын”, -дейт. (Айтматов, 2018, б.228). Дал ошол Майрык-Чаар жезкемпирдин айтканы келип, жомокто да, реалдуу жашоодо да адамдар бугуга кастарын тигип чыгышат. Бир кезде Бугу-Эне сактап калган уул-кыздан тараган бугулуктар ошол Бугу-Эненин тукумун атып жок кыла баштаса, кийин Орозкул, Сейдакмат, Момун кордонго келген бугуну атып алышты. Момун Бугу-Эне тууралуу жомокту балага айтып берип, анын жадымына Бугу-Эненин ыйыктыгын кыттай куюп, бирок аягында ошол жомокту өзү жок кылып ойрондоду. Албетте, бейтаалай кызынын тагдыры үчүн жасаганы белгилүү болуп турса да, Момундун бугуну аткандарга кошулуп кеткенин, керек болсо өз колу менен атканын бала кечире албады. Эч кимди кечире албады. Кордондогу турмушунда адилеттүүлүккө жете албасына көзү жетти. Ошондуктан ак кемеге балык болуп сүзүп кетти.

Биз жогоруда баланы тарбиялоодогу элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн орду тууралуу кеп кылган элек. Бугу-Эне тууралуу жомок баланы жаратылышты сүйүүгө (жаратылыш коюнунда жашаган бала үчүн бул бөтөнчө маанилүү эле) үндөйт. Бекеринен ал түн коюнунда коркуп турган карагайлар тууралуу ойлонбойт, бекеринен чөптөр менен сүйлөшпөйт, жада калса таштарга ат коёт, жаратылыш менен сырдашат. Жаратылыш-анын жан досу.

К.Бобулов “Бугу жөнүндөгү кыргыз элинин байыркы санжыра кеби “Ак кеме “ повестинде кубаттуу рычагдын милдетин өтөйт”, -деп белгилегендей (Бобулов, 1991, б. 132), повестти бул жомоксуз элестетүү мүмкүн эмес. Жомок болбосо бала адилеттүүлүк, актык деген эмне экенин билмек эмес, аларга жетүү үчүн тынымсыз күрөшүү керектигин түшүнмөк эмес. Бул жомоксуз баланын өзүнүн ак кеме тууралуу жомогу жаралмак эмес. Экинчиден бул жомокто биз жазуучунун муундар ортосундагы байланыштын үзүлбөй саталышын, тагыраагы ар бир кыргыз уулу өз ата-бабаларынын башынан кечирген тарыхын унутпай билүүлөрүн эскерткен улуу кебин билсек болот.

Дагы бир жомокко кайрылалы. Ал- баланын “Ак кеме” жомогу. Ал кандайча жаралат? Күндөрдүн биринде кордонго автолавка келип, Момун чал балага китепкап алып берет. Ооба, ал ошол күздө мектеп босогосун аттамак. Бул күтүүсүз окуядан кийин бала бир ордуна тура албай китепкабын баарына сүйүнчүлөйт, сүйүнүчтүү кабарды ак кемеге да келип жеткирет. Мына ушинтип күнү бою толкунданып жүрүүсүнөн “Ак кеме” жомогу жаралат. Жомоктун каарманы- баланын матрос атасы. Бала ак кемеге жетип, атасына жолугуу үчүн балык болууну кыялданат. Колу – буттары кадимки балыктыкындай болуп, (балык-бала) атасы иштеген кемеге чейин сүзүп жетсе, анан атасы аны тор менен кемеге алып чыгып, экөө

көрүшөт. Бала буга чейинки жашоосун, көргөн-билгендерин, таятасынан уккан жомокторун айтып бермекчи. Анан атасы аны алып кетеби? Жомоктун аягын өзү чыгара албайт. Себеби атасынын кийинки үй-бүлөсү бар экенин уккан. Аялы аны кабыл албай койсочу? Жомок ушуну менен аяктайт... Жомоктун аягында атасы менен бирге болобу же жокпу өзү да билбейт...Ак кеме баланын тагдырына түзмө-түз байланышкан жомок. Жазуучу ал аркылуу баланын инсандык өзгөчөлүгүн, уникалдуу фантазиясын, адамдык драма-трагедиясын, келечек үмүт-тилегин чагылдырган.

Мына ушундай кыял-жомогун өзүнөн башка жан киши билбейт. Бугунун атылышы-баланын биринчи жомогунун кыйрашы эле. Ал бешик алып келет деп ишенген Бугу-Эне атылганда бала экинчи жомогуна- Ак кемеге сүзүп кетүүгө аргасыз болду. Ооба ал адилеттүүлүктү, аруулукту издеп кетти.

“Плохо. Когда у человека не останется ни одной сказки. Сказка-это заветная мечта, порыв к совершенству, стремление к идеалу. Много ли остаётся человеку, если вдруг лишит его всего этого? Только тусклая, беспросветная обыденность, только бездуховность. Незрячего существования, под которым погребено первозданное чудо жизни, даже в малом несущей ожидание чего-то необыкновенного” –дейт баланын жоголгон жомогу тууралуу ВД.Оскоцкий (Оскоцкий, 1978, б. 217). Чындыгында эле баланын кыялынын кыйрашына аны курчап турган жакын адамдары себепкер болду, анын биринчиси- жомокту айтып берип, ага ишендирген таятасы Момун.

Корутунду

Улама кеп, жомоктордун повесть үчүн мааниси чоң:

1)көркөмдүүлүгүн арттырса,

2)мындан сырткары повесттеги окуяларды бири-бирине байланыштырып турат. Ошондой эле мазмуну боюнча жомоктор бири-биринен айырмаланып турганы менен чыгармадагы образдарды ачуу жагынан болсун, көтөргөн идеялары боюнча болсун бири-бирин толуктап, биринде айтылган ой экинчисинде уланып жүрүп отурат.

3)баланы ар тараптуу тарбиялоодо маанилүү(патриоттуулукка тарбиялоо, эстетикалык табитин өстүрүү, сөз байлыгын өстүрүү, үй-бүлөлүк баалуулуктарды тааный билүүгө ж.б.).

Эң негизгиси жазуучу улуу муундарды баланы тарбиялоодо алардын ишенимин жок кылбоого, жаркын келечегинен үмүт үзүүсүнө жол бербөөгө баланын тагдыры аркылуу айткысы келгенин баса белгилеп кетишибиз керек.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч.Т. (2018). *Чыгармалар жыйнагы*. Бишкек: Издательство “Улуу тоолор”.
2. Бобулов К. (1991). *Жаңы тилке*. Бишкек
3. Далгат У.Б. (1982). *Фольклор и современный литературный*.
4. Жумагулов М., Калмамбетов М. (2012). *Ыймандуулуктун табияты*. Бишкек.
4. Ибраимов К. (1998). *Миф и миропонимание о гуманистической философии Ч.Айтматова*. Бишкек.

5. Осмонова, С., & Табалдиева, А. (2022). Роль традиционной кыргызской семьи в воспитании детей. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 157–165. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_157
6. Үкүбаева Л. (2012). *Ч. Айтматов жана кыргыз адабияты*. Бишкек.

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 131-142

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 398

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_17](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17)

**МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” СӨЗДҮГҮНДӨ АТ
ЖАБДЫКТАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН СӨЗДӨР**

ТЕРМИНЫ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ В “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА
КАШГАРИ

HORSE TACK TERMINOLOGY IN “DIWAN LUGAT AT-TURK” BY MAHMUD AL-
KASHGARI

Абдимиталип уулу Нурсултан

Абдимиталип уулу Нурсултан

Abdimalip uulu Nursultan

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

nabdimalipuulu@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-5651-5236

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Zhaparaliev Sherbol Zhaparalievich

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

shjaparaliev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-1009-4093

МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРК” СӨЗДҮГҮНДӨ АТ ЖАБДЫКТАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН СӨЗДӨР

Аннотация

Карахандар доорунун көрүнүктүү аалымы Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү кыргыз элинин тарыхы жана маданиятын изилдөөдө баа жеткис тарыхый булак. Өз доорундагы түрк элдеринен чогултулган диалектологиялык сөздүктө XI кылымдагы түрк коомунун тили, адабияты, маданияты жана социалдык абалы жөнүндө ар түрдүү, оригиналдуу маалыматтар камтылган. “Дивандагы” сөз казынасынын арасында жылкы жана жылкычылыкка байланыштуу лексика өзгөчө орунду ээлейт. Себеби, жылкыга байланыштуу терминология байыркы түрк жана азыркы кыргыз тилдеринин эң байыркы элементтеринин бири. Бул маселе боюнча кыргыз коомунда көптөгөн илимий изилдөөлөр жарык көргөнү менен жылкы жана жылкычылыкка байланышкан терминология толук изилдене элек. Ушул себептен улам, бул макалада “Диван Лугат ат-Түрктө” катталган ат жабдыктарына байланышкан сөздөрдү кыргыздын улуттук маданиятынын негизги элементтеринин бири болгон жылкы жана жылкычылык терминологиясы менен салыштырылып изилденип талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: жылкы, жылкычылык терминологиясы, ат жабдыктары, Махмуд Кашгари, “Диван Лугат ат-Түрк”, карахандар, кыргыздар.

ТЕРМИНЫ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ В “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА КАШГАРИ

Аннотация

Словарь “Диван Лугат ат-Тюрк” Махмуда Кашгари, видного ученого караханидского периода, является бесценным историческим источником в изучении истории и культуры кыргызов. Словарь содержит разнообразную и оригинальную информацию о языке, литературе, культуре и социальном положении тюркского общества XI века. В труде Махмуда Кашгари особое место занимает лексика, связанная с коневодством средневековых тюрков. Это связано с тем, что конская терминология является одним из древнейших элементов древнетюркского и современного кыргызского языков. Хотя в кыргызском обществе проведено множество научных исследований по данному вопросу, терминология, связанная с коневодством, до конца не изучена. В связи с этим в данной статье проделан сравнительный анализ слов, относящихся к конному снаряжению из “Диван Лугат ат-Турк” Махмуда Кашгари с терминологией коневодства из кыргызского языка, что является одним из основных элементов кыргызской национальной культуры.

Ключевые слова: коневодство, конское снаряжение, Махмуд Кашгари, “Диван Лугат ат-Турк”, караханиды, кыргызы.

HORSE TACK TERMINOLOGY IN “DIWAN LUGAT AT-TURK” BY MAHMUD AL-KASHGARI

Abstract

The “Diwan Lugat at-Turk” dictionary, authored by Mahmud al-Kashgari, a distinguished scholar from the Karakhanid period, stands as a priceless historical resource for delving into the history and culture of the Kyrgyz people. Within its pages, one can find diverse and original insights into the language, literature, culture, and social dynamics of 11th-century Turkic society. Mahmud al-Kashgari’s work gives particular emphasis to the vocabulary related to medieval Turkic horse breeding, recognizing the significance of horse terminology as one of the oldest components in both ancient Turkic and contemporary Kyrgyz languages. Despite numerous scholarly endeavors addressing “Diwan Lugat at-Turk” dictionary in Kyrgyz society, there remains an incomplete understanding of the terminology associated with horse tack terminology. Consequently, this article conducts a comparative analysis between words related to equestrian equipment in “Diwan Lugat at-Turk” and horse breeding terminology in the modern Kyrgyz language, aiming to contribute to a more comprehensive exploration of this linguistic aspect, which holds a key position in Kyrgyz national culture.

Keywords: horse breeding, horse tack terminology, Mahmud al-Kashgari, “Diwan Lugat at-Turk”, Karakhanids, Kyrgyz.

Байыркы жана орто кылымдарда чыгыш менен батышка тынымсыз жортуулдар жасап турган көчмөн уруулар белгилүү. Кытай менен кырчылдаша кыл чайнашкан хуннулар, Римди чөгөлөткөн гунндар, кийин орто кылымдарда тарых аренасында пайда болгон түрктөр, уйгурлар, кыргыздар, карахандар, моңголдор көчмөн империяларды жылкынын жардамысыз мамлекет куруусу мүмкүн эмес эле. Негизи эле Борбордук Азиядагы көчмөн калктардын жашоосунда жылкынын мааниси аябай жогору болуп, ат культу өнүккөн. Аны бул чөлкөмдө жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөрдөн табылган аттын элеси түшүрүлгөн статуэткалар, петроглифтер, аты менен кошо көмүлгөн жоокерлер, ат жабдыктар ж.б. далилдеп турат.

Кыргызстанда жүргүзүлгөн археологиялык казуулардан байыркы түрктөрдүн ат жабдыктары табылган (Худяков ж-а Табалдиев, 2009, б. 88). Табылгалар жакшы сакталып, алардын негизинде азыркы кыргыздарда колдонулган ат жабдыктар азыраак өзгөрүүгө учурагандыгын эске албаганда, негизинен өзгөрүүсүз болуп, кыргыз элинин бир гана енисей кыргыздарынын эле эмес, Кыргызстанды мекендеген байыркы түрктөрдүн да түз мураскорлорунан экендигин айгинелеп турат. Бул табылгаларды тилдик жактан салыштырып изилдөө учурдун талабы экендигин эске алсак, бул багытта негизги тарыхый булак катары орто кылымдардагы карахандар доорунун көрүнүктүү өкүлү Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү баа жеткис жана эң маанилүү жазма эстеликтердин көч башында тураары шексиз. Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү өз доорунун жашоо тарзынын бардык тармактарын ичине камтыган энциклопедиялык маалыматка ээ китеп болуп эсептелип, кыргыз элинин тарыхын, тилин жана культуругенезин изилдөөдө арбын колдонулууга муктаж (Тажибаева ж.б., 2022). Бул китепти изилдөө учурда тилчилер тарабынан аздык-көптүр изилденип жатса да, бир-эки илимпозду эске албаганда тарыхчылар тарабынан жакшы изилденбей келет. Махмуд Кашгаринин эмгегин келечекте кыргыз гуманитардык илиминин бардык өкүлдөрү комплекстүү түрдө изилдөөгө киришип, андан жемиштүү жыйынтыктарды чыгара алат деп үмүттөнөбүз.

Махмуд Кашгари эмгеги түрктөр жылкыга терең урматтаарын китепте кездешкен айрым макал-лакаптардан улам билсек болот. Маселен, карахандарда кездешкен **“куш канатын, эр атын”** деген макал кыргыз элинде “Ат - адамдын канаты” деген түрдө кездешет (Толубаев ж-а Каратаева, 2010, б. 52). Ал эми ушул эле сөздүктүн башка жеринде **ил** деген сөз кездешип, жылкы маанисинде берилет. Автор түрктөр үчүн жылкы канат сыяктуу эле дейт. Жылкычыны түрктөр **ил башы** деп аташаарын жана сөзмө-сөз которгондо “эл башы, өкүмдар” болуп которулаарын жазып кетет (Махмуд аль-Кашгари, 2005, б. 86). Бул жерден байыркы түрктөр үчүн жылкынын мааниси жогору болгондугун, жылкыны асырап баккан жылкычынын кадыры эл башылардыкы менен бирдей даражада болгондугун экөөнүн аталыштарынын окшош болуп тургандыгынан көрө алабыз.

Ал эми кыргыздар атты аябай кастарлагандыгын биз, “Ат, аттан кийин жат”, “Акыр заман аттан айрылган жерде” деген ж.б.у.с. макалдардан биле алабыз. Ал тургай кыз төрөлсө “кыз төрөлдү” деп айтпастан, анын төрөлгөнүн “кырк жылкы” деп тергеп айтышкан (Осмонова ж.б., 2001, б. 352). Жаш балдарды күнүбүздө деле “кулунум” деп эркелетүү, адамдын жерлигин айтканда “баланча жердин кулуну” деген саптар кыргыз элиндеги атка болгон урмат-сыйды көрсөтүп турат.

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланыштуу кызыктуу материалдар бар. Аларды күнүбүздө кездешкен ат жабдыктардын аталышындагы,

жасалыш шекилиндеги окшоштуктарды, жалпылыктарды “Манас” эпосунан жана кыргыздардагы жылкыга байланышкан жабдыктар менен толуктай алабыз. Кыргыз элинде кездешкен ат жабдык, ээр-токумдар тууралуу аябагандай бай этнографиялык маалыматтарды чогулткан кыргыз изилдөөчү Амантур Акматалиевдин эмгектерин сөз кылууга арзыйт. Бул чакан макалада “Диван Лугатта” кездешкен ат жабдыктардын бүгүнкү күндөгү кыргыз тилиндеги жалпылыктары тууралуу сөз кылдык.

Алгач минүүгө үйрөтүү үчүн үйүрдөн ат тандалат. Аны үйүрдөн ичинен тандап, кармоо үчүн жасалган шайман *укурук* деп аталат. Укурук – азоо жылкыны кармоодо колдонулуучу учуна илмек кыл аргамжы (*укурук боо*) байланган эң жөнөкөй жыгач шайман. Узундугу 5–6 метр, диаметри 4–6 сантиметрдей кайың, тал, долоно, четин жана башка бекем жыгачтардын ичке учунун эки жерине узундугу 1,5 метрдей аргамжы байланып жасалат. Атчан жылкычы азоону кууп жетип, анын мойнуна аргамжынын илмегин салып, укурукту бура тартып, жылкыны токтотот (Асанов, 2003, б. 236). Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө **укрук** (Atalay, 1939, s. 100) деп берилип, кыргыз тилиндегидей эле маанини билдирет. Укурук сөзү менен кошо **тагыд укрукын егмес, теңизни кайгыкын бүгмес** же “укурук менен тоо ийилбейт, кайык менен деңиз кечпейт” деген макал берилет. Ал эми “Манас” эпосунда укурук жөнүндө:

Кайыңдан кыйып катырган,

Кабыгы менен жаткырган.

Кара боолук тактырган

...

Укуруктун¹ учунан кармап алганы, - деген саптар кездешет.

Э.В. Севортяндын “Этимологический словарь тюркских языков” аттуу эмгегинде укурук сөзүнүн келип чыгышын “ур-” этиш сөзүнөн келип чыгат деп божомолдойт. Себеби, алтай, хакас, башкыр, ногой түрк тилдеринде укурукту **урук (корык, курук)** деп аташат (Севортян, 1974, б. 585). Ал эми монгол тилинде **urга/urага** сөзү “бир нерсени кармоодо колдонулуучу шырмый”, манчжур тилинде **ukurга** сөзүнүн “капкан” маанисинде кездешкенин да белгилей кетүүгө болот.

Азоо жылкыны колго түшүргөн соң аны минүүгө көндүрүү үчүн алгач башына *нокто* катылат. Аттын башына нокто тагылган соң аны унаа катары минүү, башкаруу башталат. Нокто тери же жиптен жасалган. Аны элдик эпостордо, алардын ичинде “Семетейде” “Бышты кезде бычтырган, Жибектен ноктоо сыздырган” деген саптар да далилдеп турат. Ноктону кыргыздар ыйык санашып, малды сатканда эч качан ноктосун кошо берген эмес. “Диван Лугатта” ноктону билдирген **йулар** (Atalay, 1992, s. 9) сөзү кездешип, сөз менен кошо **йунд башын йуларлап** же “атка нокто салды” деген сөз кездешет. Элдик эпостордо “Окоро түйгөн ак нокто, Тайторуга чак нокто” (Семетей эпосу, 1959, б. 46) деген саптардын кездешиши ноктонун кыргыздарда кеңири колдонулгандыгын көрсөтүп турат. Ноктого тагылган жипти кыргыздар *чылбыр* деп аташат. Чылбыр атты оңго, солго жана алдыга карай бастыруу үчүн колдонулат. Чылбыр аттын кылынан өрүлүп жасалып, узундугу 1,5-2 метрге чейин жетет. Кыргызстандын түштүк тарабында орун алган Алайкуу өрөөнүндө чылбырды *жулар* деп аташаары катталган (Belek, 2008, s. 69). Бул жерден “Диван Лугатта” кездешкен **йулар**

¹ Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек, 2010 – 58-бет.

(нокто) сөзүнүн мааниси кыргыздарда чылбырга өтүп кеткендигин көрө алабыз. Элдик эпостордун бири болгон “Семетей” эпосунда “Эки кулач чоң чылбыр, Узунун тандап такты эми. Окоро түйгөн ак нокто, Тайторуга чак нокто” (Семетей эпосу, 1959, б. 46) деген саптар кездешет. “Диван Лугатта” кездешкен **йулар** сөзүнүн келип чыгышы түрк тилдериндеги “жулуу, жулкунтуу” деген этиш сөздөн келип чыгат деп божомолдойбуз. Түрк тилдеринин үндөштүк мыйзамдарына жараша йулар-жулар-чулар-чылбыр болуп өзгөрүп кетүү мүмкүнчүлүгү бар деп болжолдоого негиз бар. Ал эми кыргызга коңшулаш жашаган өзбектерде *нухта*, казактарда *нокта*, түркмөндөрдө *келлеки*, *ногта*, хакастарда *нохта*, ал эми туваларда *чулар* деп кездешет (Русско-узбекский словарь, 1954, с. 424). Карахандардагы йулар сөзү бүгүнкү кыргыздар менен тувалыктарда өзгөрүүсүз кездешүүсү азыркы кыргыз тилинде ортоазиялык компонент менен сибирдик компонент бирдей сакталып калгандыгын көрсөтөт.

Атты токууда анын үстүнө эң алгач *ичмек* коюлат. Ичмек – чоңдугу 70x70 см, калыңдыгы 5x10 см келген төрт чарчы кийиз буюм. Ичмек аттын белин жумшактоо жана ат тердегенде анын терин ичине тарттыруу үчүн тердиктин астына коюлат (Акматалиев, 1996, б. 82). Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат” сөздүгүндө ичмекти билдирген **ичлик** сөзү “ээрдин астына коюлуучу кийиз” маанисинде берилген (Atalay, 1939, s. 102). Ал эми карахандар доору боюнча олуттуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн, “Диван Лугат” боюнча жазылган монографиянын автору түркиялык тарыхчы Решат Генчтин китебинде *ичлик* сөзүн туура белгилесе да анын эмне функция аткараарын толук аныктап бере алган эмес. Карахандардагы ичлик сөзү кыргыздарда бир аз өзгөргөн *ичмек* түрүндө кездешсе, казактарда *ишпек* түрүндө кездешет.²

Ичмектин үстүнө атка токулган ээр өйкөп жоор кылып жибербөөсү үчүн *тердик* коюлат. Тердик ээрдин астына, ичмектин үстүнө салынуучу, унаанын жонун ээрге бастырбай, каптал жыгачтарынын жонго түшүүчү басымын жумшактоо үчүн колдонулуучу токум. Токулушу боюнча кыз-келиндерге жана эркектерге арналып, булгаары менен кийизден жасалат. Тердиктин ичи адатта, боз кийизден болот (Акматалиев, 1996, б. 221).

Махмуд Кашгари түзгөн сөздүктө түрктө аттын терин тарттыруу үчүн ээрдин астына коюлуучу кийиз буюмду **терлик** (Atalay, 1939, s. 476) деп аталаарын жазат. Ал эми “Манас” эпосунда “Атка тердик салдырып, Ак каңкы ээр алдырып” деген саптар кездешет. Ал эми Көкөтөйдүн ашында эр сайышка түшмөкчү болгон Манаска ат тандоодо, Алымчарыктын аты Жармандай тандалып, ага Аккуланын ээр-токуму токулат. Ал эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Аккуланын чоң **тердик**
 Жармандай атка салганы,
 Жаадай болгон союлгур
 Комсоо келип калганы.
 Асты жагы тердиктин
 Шилиге кетип калбайып,
 Арка жагы тердиктин
 Жамбашка жетип далбайып,
 Чакан болуп калганы³

² <http://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/kk/ru/iшпек/>

³ Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу... - 1568-бет.

Ат жабдыктарын кооз көрсөтүү үчүн токулуучу токум *ат жабуу* же *үртүк* деп аталат. Ат жабуу ээрдин алдынан, тердиктин үстүнөн аттын соорусуна чейин жабылуучу көркөм буюм. Сынга толуючу аруу буюм ат жабуу өрмөкчүлүк (терме, кажары, беш кеште) менен катар саймачылык менен асемделет (Акматалиев, 1996, б. 22). “Диван Лугатта” бул сөз **өртүк** (Atalay, 1939, s. 103) деп берилип, мааниси “бир нерсенин үстүнө жабылуучу буюм, ээрдин үстүнө жабылчу материалдан жасалган жабуу” деген маанини билдирет. Кыргыздарда бул үртүк түрүндө кездешет. Үртүк аябай кооздолуп жасалып, аш-тойлордо байгеге чабылуучу белгилүү жорголорду, күлүктөрдү жана каркыралуу көч баштаган кыз-келиндердин мингендерин кол жеткиздей кооздоо максатында жасалган. Үртүктүк жип көбүнчө ичке ийрилет. Ал терме, беш кеште, кажары түрүндө да согулат. Кымбат жердиктен (нооту, абайыдан да) тандалат. «Абайылап жасалган, кыз-келиндин үртүгү» деп айтылат. Аттын моюнун, көкүрөгүн ороп, капталын жана соорусун жаап, ичи жука кийиз аркылуу ичтелип, чети учкул кыялы аркылуу укмуштай саймаланат да, жээктери төкмө чачыланат (Акматалиев, 1996, б. 263). “Манас” эпосунда ат жабдыктарын көркөмдөтүп көрсөткөн саптар кездешпей койбойт. Мисалы:

Кырк чорого кырк тулпар
Кыйладан бери бактырган,
Соорусуна баарынын
Жолборс **үртүк** жаптырган,
Дилде **жүгөн** каттырган.
Куранды ээр токутуп,
Кундуз көрпө тарттырып,
Мамык жаздык арттырып,
Басмайылды үчтөн тарттырып.⁴

Жогорудагы саптардан баатырдын даңазасын арттыруу үчүн ат жабдыктарынын кооз болушу маанилүү болгондугун көрө алабыз.

Тердик коюлган соң анын үстүнө *желдик* (кээ бир аймактарда *жаас*) коюлат. Желдик ээрдин эки капталына кынала өлчөнүп жасалган кош кийиз. Ээрдин эки капталы тердиктен өтүп, аттын капталын оорутпас үчүн желдик коюлат. Муну чеберлер эки-үч каттай катуу шырып жасайт. Анын кайыштан кошогу болот. Бышык болушу үчүн мунун сыртына көбүнчө булгаары капташат. Көчмөнчүлүк турмушта кыз-келиндер токулуучу желдиктин бурчтарын жылдызчалап чегелеп, ээрдин астынан жалтылдап көрүнүп тургандай кылып койгон. Ал «музтердик» деп аталат (Акматалиев, 1996, б. 66). Желдикти билдирген сөз “Диван Лугатта” **азрым** деп аталып, “ээрдин эки тарабына коюлуучу кийиз” деп берилет (Atalay, 1939, s. 107). Биз, “Диван лугатта” кездешкен бул **азрым** сөзү кийин кыргыз тилинде мааниси өзгөрүлүп, **айырмач** деген түргө өтүп калган деп божомолдойбуз. Кыргыз тилинин сөз жасоо мыйзамдарына ылайык *азрым-айрым-айырым+ач = айырмач* болуп өзгөрүп кетүүсү толук мүмкүн.

Желдик коюлган соң үстүнө *ээр* токулат. Ээр ат жабдыктарынын ичинен эң маанилүү шаймандардын бири болуп эсептелет. Ээр атты жоор болуудан сактаса, минген киши үчүн отургучтун кызматын аркалаган. Ээр ат жабдыктардын ата башы деп саналып, карагай, терек,

⁴ Манас. Биринчи бөлүк. 2 китеп. – Фрунзе, 1959 – 51-бет.

тал, арчадан чабылган (Акматалиев, 1996, б. 309). Ал эми жаш балдар үчүн атайын жасалчу ээрдин түрүн *айырмач* деп атаган. Ал кичинекей балдарды (4—6 жаштардагы) атка минүүгө үйрөтүү үчүн жасалып, көчмөндүү турмушта өзүнчө тай-кунанга мингизүүгө көнүктүрүүгө атайын токулган ээр. Айырмачтын кашы менен артын бирдей кылып, бири-бирине кайчылаш аштала жасалат (Акматалиев, 1996, б. 9-10). “Диван Лугатта” **эзер** деген сөз бир нече жолу кездешип, мааниси кадимки ээрди билдирет. Сөздүктө ээрге байланыштуу бир канча мисалдар берилет. Мисалы, **эр ат эзерледи** (Atalay, 1939, s. 300) “эр ат токуду” деп которулат. Андан башка ээр жөнүндө “Диван Лугатта” **ол эзер көкледи** (Atalay, 1992, s. 300) “ал ээр көктөдү (ээрдин бөлүктөрүн бириктирүү)” деген мисал көрсөтүлгөн. Кыргыздарда да **көктө-** этиш сөзү “тигүү, бириктирүү” деген экинчи мааниси кездешип, “ээр көктөө”, “жууркан көктөө” деген сөздөр толук далил болуп бере алат.⁵ Кыргыздарда ээрдин *оймо* ээр, *аштама* ээр, *курама* ээр, *ыңырчак* ээр, *айырмач* ээр, *ак каңкы (кучмач)* ээр жана *калмак* ээр деген түрлөрү кездешет (Belek, 2008, s. 72).

“Диван Лугатта” ат жабдыктарынын бири катары **отгун** (Atalay, 1939, s. 107) сөзү кездешет. Отгун деп ээрдин сол тарабындагы эндүү кайышты аташчу. Отгунга куюшкандын шакекчеси байланып, ээр менен куюшканды бириктирип турат. Күнүбүздө кыргыз тилинде ат жабдыктарынын бири болгон **куткун**⁶ сөзү байыркы отгунга туура келип, аткарган функциялары да бирдей келет. Белгилей кетүүчү нерсе орто азиялык башка түрк элдеринде бул аталышты кездештире албадык. Сибирдеги түрк калктарында т.а. хакастарда *көк*, *сарым* тувалыктарда *минчиг*, *хаажы* түрүндө кездешээри салыштыруу иретинде көрсөтүү ашыкчалык болбос. Ал эми Решат Генч өзүнүн китебинде бул ат-жабдыгы боюнча эч нерсе жазбагандыгын белгилеп кетүүнү керек деп таптык.

Атка ээр токулган соң, ээрдин алдыга жылып кетпөөсү үчүн токулчу жабдык *куюшкан* деп аталат. Куюшкандын эки учу ээрдин арткы актасындагы чыгарагына бекитилип, аттын куйругуна тагылат. Кыргыздарда куюшкандын ондон ашуун көркөм түрү кезигип, токулгалуу жылкынын сынын чыгаруучу ат жабдыктарынын көркөм бөлүгү болуп саналат. Махмуд Кашгари түзгөн сөздүктө куюшкандын байыркы аталышы **кузургун** (Atalay, 1939, s. 518) деп берилет.

Куюшкан тартылган соң ээрдин үстүнө *көрпөчө* же *көпчүк* коюлат. Ал эми ээрдин үстүнө коюлуучу жаздыкты огуздар **көпчүк** (Atalay, 1939, s. 478) деп аташаарын сөздүктө белгиленген. Күнүбүздө кыргыздар көрпөчө ордуна ээрдин үстүнө салынуучу эни тайкы төрт чарчы буюмду көпчүк деп аташат. Бул таардай эле кездемеден ичтелип, териден да, килемден согуп да, токуп да жасоого болот. Аны айрым аймактарда «кажары таар», «терме таар», «беш кеште» түрүндө да көркөмдөп согушат. Көпчүк эндүү жасалса, аны «ээрге салгыч» деп айтат. Бул да ат жасалгасынын бир бөлүгүн түзүп, өрмөкчүлүктүн көркөм көчөттөрүнүн көпчүлүк түрү түшүп, укмуштай кооз көрүнөт (Акматалиев, 1996, б. 138). Махмуд Кашгари чигилдер ээрдин үстүнө коюлуучу жаздыкты **йабы** деп аташаарын белгилейт (Atalay, 1992, s. 24). Бул сөз кыргыз тилинде *ат жабуу* деп кездешери шек туудурбайт. Ат жабуу - ээрдин алдынан, тердиктин үстүнөн аттын соорусуна чейин жабылуучу көркөм буюм. Сынга толуючу аруу буюм ат жабуу өрмөкчүлүк (терме, кажары, беш кеште) менен катар саймачылык менен асемделет. Демек, эндей таарга жана кездемеге сайма көчөттөрүн көчүрүү үчүн уздар ботонун,

⁵ Киргизско-русский словарь. 1- книга, А-К. – Фрунзе, 1985 – 419-бет.

⁶ Киргизско-русский словарь. 2- книга, А-К. – Фрунзе, 1985 – 453-бет.

койдун жүнүн ипичке ийрип, аны оңго жана солго чыйратышкан. Ат жабууну кадимки жүн жиптер менен саймалаган. Четтериндеги түймө чачыктары шуруланып, төкмө жана топ чачыкталган түрүн «тикек» (дикек) дейт. Мында буюмдун жердиги, сары таарыдан турат да, ага кызыл, көк өң менен сайма көчөттөрүн түшүрүшөт (Акматалиев, 1996, б. 21).

Ээрдин алдыга же артка жылып кетпөөсү үчүн ага бастыра байланган жабдык *басмайыл* же *олоң* деп аталат. Унаага токулган ээр-токумду бекитүү үчүн белинен тартууда колдонулат. Анын бир учунда жазы темир тегерек тогосу болот. Ал ээр-токумга экинчи тарабындагы ошондой тогоосуна кайыштан тилинип улаштырылган ичке боо аркылуу курчаланат. Басмайылдын «ээр бастыргычы» кайыштан болот да, калган тарабы бүтүн эки метрден ашпаган «беш кашка», «жети кашка», «суйсалма» өрүмү бир кош өрмө кайыштан жасалат (Акматалиев, 1996, б. 29). “Диван Лугатта” басмайылды билдирген сөз **колан** (Atalay, 1939, s. 404) деп аталат. В. Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” аттуу эмгегинде **олоң** деген сөз “басмайыл” деген мааниде кыргыз жана алтай тилдеринде (алтайча **колан**) кездешээрин белгилеп өткөн (Радлов, 1893, с. 1086). Ушул эле китепте бул сөздү уйгурларда (таранчы) да **улаң** түрүндө кездешээри берилген (Радлов, 1893, с. 1681). Негизи эле түрк тилдеринде атка тагылган басмайылдын аталышы эки группага бөлүнөт. Биринчи группада кимак-кыпчак жана тогуз-огуз урууларынан келип чыккан, басмайылды олоң, колоң, колан деп атаган элдер болуп, аларга кыргыз, уйгур, түркиялык түрктөр, алтайлыктар, тувалыктар, хакастар киришет. Ал эми экинчи группада *+айыл* мүчөсүн кошуп айтан элдер, же болбосо өзбектер (керайыл – “керүү, тартуу” этиш сөзүнөн), казактар (тартпа – “тартуу” этиш сөзүнөн), кыргыздар (басмайыл – “басуу” этиш сөзүнөн) элдери кирет. Кыргыз тилинде бул сөздүн олоң түрүндө да, басмайыл түрүндө да маанилери кездешет (Севортян, 1974, б. 447-448). Бул жерден кыргыз элинин этникалык курамында, тилдик өзгөчөлүктөрүндө сибирь-алтай компоненти менен кошо жергиликтүү орто азиялык компоненттин бирдей даражада болгондугун байкоого болот.

Атты өр таяна бастырганда ат токулгасын артка жылдырбаш үчүн тагылчу ат жабдыкты кыргыздар *көмөлдүрүк* деп аташат. Ал ээрдин алдыңкы эки актасына бекитилип, чагарак менен туташып, аттын омууроосуна тартылуучу каттай кайылган кайыш. Үлгү катары жасала турган көмөлдүрүктүн оң капталы 48—50 см болсо, аттанаар сол тарабы 40—45 см, ошондо илгичи артык башы менен 18—20 см болот. Көмөлдүрүктүн бир учу чагаракка бекитилип, экинчи жагы сагак менен биригет (Акматалиев, 1996, б. 128). Ал эми “Диван Лугат” сөздүгүндө бул сөз **күмүлдүрүк** (Atalay, 1939, s. 530) деп берилет. Ал эми “Манаста”:

Айкөлүндүн чоң боз ат,
Көмөлдүрүк, куюшкан,
Көбүнчө боо жарашат.
Ат көзүнөн учуптур,
Алтын таман **үзөңгү,**

Теппей ыргып чуркады (Орозобекова, 1997, б. 94) – деген саптардан кыргыздардагы ат жабдыктардын түрлөрү эпосто арбын кездешээрин көрө алабыз. Башка элдерде өзбектерде *өмүлдүрүк*, казактарда *үмүлдүрүк* түрүндө кездешет (Севортян, 1974, б. 530).

Атка чыгып минүүдө жана түшүүдө таяныч болгон жабдык *үзөңгү* деп аталат. Ат үстүндө тыкан, түз жана тең салмакта жүрүүдө, аттанып түшүүдө бутка таканч болуп, теминүүгө ылайыкташат да, ээрдин эки капталына тагылат. «Коло үзөңгү», «жез үзөңгү», «күмүш

үзөңгү» (күмүш жалаткан) деп аталат. Үзөңгү жыгачтан да, мүйүздөн да жасалган. Мунун бутка таканч таманы (теминчеги), эки жак капталы (жаактары), боо өткөрүүчү тешикчеси таралгасы болот. Үзөңгүнүн ээрдин оң жак жана сол жак капталына кайыштан каттай боосу (үзөңгү боо) болот (Акматалиев, 1996, б. 252). “Диван Лугатта” үзөңгү деген сөз өзүнчө кездешпегенине карабастан үзөңгү боону билдирген сөз **кысмак** (Atalay, 1939, s. 474) деген сөздүн кездешүүсү байыркы түрктөрдө үзөңгүнүн болгондугунан кабар берет. Үзөңгү деген сөз караханиддер доорунун дагы бир чыгаан инсаны Жусуп Баласагындын “Кут даарыган билим” китебинде **үзенү** деген сөз кездешет (Древнетюркский словарь, 1969, с. 630).

“Диван Лугатта” **тизгин** (Atalay, 1939, s. 339) жана **четген** (Atalay, 1939, s. 443) деген сөздөр кездешип, экөөнүн тең мааниси “тизгин” дегенди билдирет. Тизгин жылкыны башкаруу үчүн жасалган жип. Кайыштан, ичке аркандан, же жиптен өрүлүп жасалат. Тизгин жүгөндүн ооздугунун эки тарабына бекитилген. Эгер автомобилди элестетсек руль менен тормоздун функциясын аткарган ат жабдыктарынын эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Жылкыны башкарууда колдонгондуктан “эки тизгин, бир чылбырды колго алуу” деген фразеологизм “бийликти колго алуу” дегенди билдирип калган. Ал “Манас” эпосунда Алмамбет менен Чубактын жол талашында ачыкча көрүнөт. Алмамбет чалгынга Чубакты ээрчитпей койгонуна арданган Чубак ызаланып, Манаска мындай дейт:

Теңбедин эч качан
Тентип келген калмакка.
...
Алмамбет, Манас кеңешип,
Кеңештен Чубак калганы.
Алмамбет *тизгин* алганы.⁷

Ал эми аттын башына катылган жүгөн шыпырылып түшүп калбоосу үчүн аттын мойнуна кайыштан жасалган жабдык *сагалдырык* тагылат (Belek, 2008, s. 75). Махмуд Кашгари “Диван Лугат” сөздүгүндө **сакалдурук** (Atalay, 1939, s. 530) деген сөздү “Баш кийимдин жерге түшпөөсү (атка мингенде) үчүн ээктин астынан өткөрүлүп байлануучу жибек боо” деп белгилейт. Бул жерден *сагалдырыктын* байыркы кездерде ат жабдыктарынын бири гана эмес, баш кийимдин бир бөлүгү болгондугун, кийин убакыттын өтүшү менен баш кийим кийүүдөгү функциясы унутулуп, ат токуудагы функциясы гана сакталып калышы мүмкүн деп болжолдой алабыз. Кыргыздардан башка хакастарда *сагалдырык*, тувалыктарда *салдырык*, казактарда *сагалдырык* түрүндө кездешет.

Көчмөн жана жоокерчилик турмуштун күнүмдүк зарылчылыгынан келип чыккан, унааны башкаруу, малды айдоо үчүн колдонуучу курал *камчы* болуп эсептелет. Атка ээр-токум токулгандан кийин аны башкаруу үчүн камчы негизги жабдыктын бири болуп эсептелет. Камчы саптын тобулгу (табылгы) сап камчы, элик сап камчы деп айтылат (Акматалиев, 1996, б. 89). Камчынын орто кылымдагы караханиддерде да колдонулгандыгын Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө берилген сөздөр аркылуу биле алабыз. Бул сөздүктө камчынын билдирген **камчы** (Atalay, 1992, s. 352) жана **берке** (Atalay, 1992, s. 202, 323) деген сөздөр кездешет. Бул сөздөр менен кошо **ол атын камчылады** “ал атын камчылады”, **эр беркеленди** “эр камчыга ээ болду”, **берге шаклады** “камчы чабылган

⁷ Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу... – 1718-бет.

андан үн чыкты” деген мисалдар берилген. Орто кылымдагы караханиддер камчынын учун **чавыг** (Atalay, 1940, s. 231) деп аташаарын сөздүктөн көрө алабыз. Чавыг сөзүнө мисал катары **чавыг чермешди** “камчынын учу бүгүлдү (чырмашты)” деген мисал кошо берилген. Жоокерчилик замандын шартына жараша камчынын курал катары да колдонулган. Анын далилин “Диван Лугатта” **кылыч камчы** (Atalay, 1939, s. 417) сөзүнөн көрө алабыз. Караханиддерде ичине темир кошо салынган камчынын түрүн *кылыч камчы* деп аташкан. Бул камчынын түрү жоокерчилик заманда согуштук курал катары да колдонулгандыгы шек туудурбайт. Ал эми кыргыз дастандарында камчынын өрүмүнө темир ширетилгендиги тууралуу маалыматтар кездешет. Алсак, кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунда мындай саптар кездешет:

Тандап туруп Бөлөкбай,
Алтымыш эркеч сойдурду.
Бардыгы окшош сур болду
Жыдытып жүнүн кердирди,
Алтымыш көктөн тердирди.
*Өзөгүн толгон бурдурган,
Темирден ширей урдурган.*
Өткөрө чапкан кишини,
Саргартып кулак тундурган.
Чокусуна чок койду,
Сары алтындан бөрк койду.
Түшкүнүнүн учуна,
Сомдоп карыш ок койду.
Табылгыга саптады,
Кызыл жез менен мыктады.
Бүлдүргө такчуу жерине,
Чолгуур салып көзөткөн.
Абышканын көк торпок,
Эки энеге тел торпок.
Күдөрү кылган ак кайыш,
Чаян түйүп терс байлап.
Бүлдүргөсүн тактырды,
Арстан эрге тапшырды.⁸

Жогорудагы саптардан көрүнүп тургандай камчынын өрүмүнө тагылган темир чапкан душманын соо койгон эмес. Эл оозунда айтылып келген “жолборсту камчы менен өлтүрө чапкан” баатырлар камчынын ушундай түрүн колдонгон деп божомолдоого болот.

Кыргыз тилинде камчыга байланыштуу бир канча фразеологизмдер кездешет. Алсак, кандайдыр бир ишти айттырбай аткарган, чыйрак, тың жанды “камчы салдырбаган”, колунан бир нерсе келген, жүктөлгөн милдетти аткара алганга “камчы сапка жараган”, жоодо жеңилген душмандын мал-мүлкүн ар кимдин эрдигине жараша бөлүштүрүү “камчыга ченеп бөлүү”, бирөөгө кошомат кылуу “камчысын чабуу”, зордугу, бийлиги жүрүп турганды “камчысынан кан тамган”, жолдуу, жакшы аялга туш болгон кишини “камчысы жакшы” деп аташкан

⁸ Манас. 1-бөлүм /Биринчи китеп/ Жусуп Мамай. – Ош, 1995 – 123-124-бет.

(Осмонова ж.б., 2001, б. 238-239). Зөөкүр (көбүнесе аялына кол көтөргөн эркектерге колдонулат) адамды “кызыл камчы”, күнөөсүн мойнуна алган адамды “камчысын мойнуна илип”, “камчысын сүйрөй кирген” адам бир нерсе менен макул болбогондугун, кегине ичине түйүп калды дегенди билдирген.⁹ Ал эми бүбү-бакшылар адамдарды эмдеп-домдогондо камчыны колдонушкан. Кыргыздардын түшүнүгү боюнча камчыдан жин-шайтан, албарсты коркуп, камчы бар жерге жолой алышкан эмес.

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде кездешкен ат жабдыктарына байланышкан сөздөрдү бүгүнкү кыргыз элиндеги ат шаймандары менен аталыштары дал келген сөздөрдү гана салыштырып чыгардык. Бул салыштыруу аябай кыска, тезистик формада гана берилди. “Диван Лугатта” кездешкен ат жабдыктары боюнча тилдик, археологиялык, этнографиялык эмгектерди эске алып, тыкыр изилдөө жүргүзүү зарылдыгын белгилейбиз.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү (колдонмо). – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 328 бет.
2. Асанов, Э. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедия. – Бишкек, 2003. – 286 бет.
3. Бутанаев В.Я. Русско-хакасский словарь (Около 15 тыс. слов). – Петропавловск: Полиграфия, 2011. - 940 бет.
4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 бет.
5. Мамай, Жусуп. Манас. 1-бөлүм /Биринчи китеп. – Ош, 1995. – 191 бет.
6. Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек: Хан-Теңир, 2010. – 1840 бет.
7. Махмуд аль-Кашгари Диван Лугат ат-Турк.– Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 бет + 2 бет.
8. Орозобекова Ж.К. “Манас” эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. – 200 бет.
9. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 бет.
10. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. Ч. 2. – Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наукъ, 1893. – 1914 бет + 67 индекс.
11. Русско-казахский словарь (под общей редакцией д.ф.н. проф. Н.Т.Сауранбаева). 50 000 слов – Москва: Госуд. изд-во иностр. национ. словарей, 1954. – 935 бет.
12. Русско-тувинский словарь (под редакцией А.А. Пальмбаха). 22 000 слов. – Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 708 бет.
13. Русско-туркменский словарь (под общей редакцией проф. Н.А.Баскакова и доц. М.Я.Хамзаева) 50 000 слов – Москва: ГИИНС, 1956. – 879 бет.
14. Русско-узбекский словарь. (ред. Р. Абдурахманова) – Москва, Ташкент: Гос. изд. иностранных и национальных словарей Академии Наук: Академия наук УзССР, 1954. – 1046 бет.
15. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – Москва: Наука, 1974. – 766 бет.

⁹ Киргизско-русский словарь. 1- книга, А-К. – Фрунзе, 1985 – 337-бет.

16. Семетей. “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү. 3-китеп. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. – 324 бет.
17. Тажибаева, С. К., Шайимкулов А.Ж., Таирова А.Ш. (2022). Педагогические идеи восточного мыслителя Махмуда Кашгари-Барскани. *Вопросы востоковедения*, №1, сс. 114-120. DOI: 10.52754/16948653_2020_1_21. EDN: OPPVJR.
18. Толубаев М., Каратаева С. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 66 бет.
19. Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш. Древние Тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2009. – 292 бет.
20. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. 1- книга, А-К. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 504 бет.
21. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. 2- книга, Л-Я. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 480 бет.
22. Юдахин К. Русско-киргизский словарь: 51 000 слов. – Москва, 1957. – 992 бет.
23. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, с.I. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1939. – 530 бет.
24. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, с.II. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1940. – 336 бет.
25. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, с.III. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1992. – 452 бет.
26. Belek, Kayrat. *Kırgızlarda At ve At Kültürü. / жарыяланбаган эмгек.* – Бишкек: КТМУ, 2008. – 97 бет.
27. Genç, Reşat. *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası.* – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997. – 412 бет.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 143-154

ТЕОЛОГИЯ

УДК: 2.29.297

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_16](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_16)

**EVALUATION OF ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR (OVD) IN TERMS
OF THE QURAN AND SUNNA**

ЖАРАНДЫК УЮШТУРУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМУНА КУРАН ЖАНА СУННОТТУН КӨЗ
КАРАШЫНАН БАА БЕРҮҮ

ОЦЕНКА ГРАЖДАНСКОГО ОРГАНИЗАЦИОННОГО ПОВЕДЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ
КОРАНА И СУННЫ

Mehmet Sami Yıldız

Мехмет Сами Йылдыз

Мехмет Сами Йылдыз

Aksaray University

Аксарай университети

Аксарайский университет

m.samiyildiz@aksaray.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4293-463X

EVALUATION OF ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR (OVD) IN TERMS OF THE QURAN AND SUNNA

Abstract

Organizational Citizenship Behavior (OVD), which expresses voluntary behaviors outside of official duties, is beneficial and important for both public institutions and private companies. Because virtues such as Altruism, Civic Virtue, Superior Duty Consciousness, Gentlemanship, Courtesy, Loyalty, Adaptation and Personal Development, which are among the principles of Organizational Citizenship Behavior (OCB), provide great benefits to institutions if they are applied correctly. For this reason, it is seen that studies in this field have increased in the last 40 years. The fact that these principles of Organizational Citizenship Behavior (OVD) exist in the Qur'an and Sunnah, which are the main sources of the religion of Islam, makes the question of how these principles are found in these sources makes it important. In this study, the common and divergent points will be determined by comparing Organizational Citizenship Behavior (OVD) and the practices in the Qur'an and Sunnah. The principles of Organizational Citizenship Behavior will be compared with the society created by the Prophet.

Keywords: Organizational Citizenship Behavior, Quran, Hadith.

ЖАРАНДЫК УЮШТУРУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМУНА КУРАН ЖАНА СҮННӨТТҮН КӨЗ КАРАШЫНАН БАА БЕРҮҮ

Аннотация

Милдеттен тышкары ыктыярдуу жүрүм-турумду билдирген жарандык уюштуруу жүрүм-туруму мамлекеттик органдар үчүн да, жеке компаниялар үчүн да пайдалуу жана маанилүү. Анткени жарандык уюштуруу жүрүм-турумунун принциптеринен эсептелген альтруизм, атуулдук милдет, жардам, мырзалык, сыпайылык, берилгендик, адаптация жана инсандык өнүгүү сыяктуу жакшы сапаттар туура колдонулса мекемелерге чоң пайда алып келет. Ушул себептен улам акыркы 40 жылда бул тармактагы изилдөөлөрдүн көбөйгөнүн көрүүгө болот. Жарандык уюштуруу жүрүм-турумунун бул принциптеринин Исламдын негизги булактары болгон Куран жана Сүннөттө бар экендиги, алардын бул булактарда кандай негизде орун алгандыгы суроо жаратат. Бул изилдөөдө жарандык уюштуруу жүрүм-турумунун жана Куран менен Сүннөттүн амалдарын салыштыруу аркылуу жалпы жана айырмаланган жагдайлар аныкталды. Андан тышкары, жарандык уюштуруу жүрүм-турум принциптери Пайгамбар түзгөн коом менен салыштырылды.

Ачык сөздөр: жарандык уюштуруу жүрүм-туруму, Куран, хадис.

ОЦЕНКА ГРАЖДАНСКОГО ОРГАНИЗАЦИОННОГО ПОВЕДЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОРАНА И СУННЫ

Аннотация

Гражданское организационное поведение, которое выражает добровольное поведение за пределами служебных обязанностей, полезно и важно как для государственных учреждений, так и для частных компаний. Потому что такие добродетели, как альтруизм, гражданская добродетель, сознание высшего долга, джентльменство, вежливость, лояльность, адаптация и личное развитие, которые входят в число принципов гражданского организационного поведения, приносят учреждениям большие выгоды, если их правильно применять. По этой причине видно, что исследования в этой области увеличились за последние 40 лет. Тот факт, что эти принципы гражданского организационного поведения существуют в основных источниках ислама Коране и Сунне, делает важным вопрос о том, как эти принципы встречаются в этих источниках. В данном исследовании общие и расходящиеся точки будут определены путем сравнения гражданского организационного поведения и практик Корана и Сунны. Принципы гражданского организационного поведения будут сравниваться с обществом, созданным Пророком.

Ключевые слова: гражданское организационное поведение, Коран, хадис.

Introduction

The word organization, which in the dictionary means "a union, formation and organization formed by institutions or people who come together to achieve a common purpose or job", is the whole of the departments of an organization (TDK, 2005, p. 1547). Organizational Citizenship Behavior, on the other hand, is individual behavior that aims to increase organizational functions that are not directly and explicitly included in the formal reward system among optional behaviors (Kaya, 2013, p. 268). The concept of Organizational Citizenship Behavior (OCB) was first used by Bernard in the 1930s and refers to voluntary behaviors other than official behaviors (Karaman & Aylan, 2012, 36). Accordingly, the behaviors that the person performs beyond what he is obliged to do within the institution are evaluated within this framework. As the benefits of Organizational Citizenship Behavior (OCB) practices were seen (Tokgöz & Seymen, 2013, 62), their popularity increased both in the academic field and in other fields, especially after the 1980s. Since this is not our main topic and we do not want to exceed the purpose of the article, we will not go into it here. This study aims to identify the equivalents of the principles mentioned in Organizational Citizenship Behavior (OCB) in the Quran and the Sunnah, to draw attention to these sources and to contribute to those working in this field. As a method, firstly the principles of Organizational Citizenship Behavior (OCB) were identified from relevant sources, and then the equivalents of these principles were compared by scanning verses and hadiths.

Basic Relationships of Man According to Islam and the Effects of These Relationships on OCB

In order to understand the importance of our study and its place in scientific studies, it is useful to know the types and characteristics of human relations in the Islamic religion and the qualities that distinguish it from other societies. In our study, under this heading, after giving brief information about the types of human relationships and their characteristics in terms of Islamic religion, the features that distinguish these relationships from the relationships in other societies will be mentioned. Finally, it will be discussed theoretically how OCB is related to which of these relationships.

Basic Relationships of Man According to Islam

When human relations in Islam are classified in the most general sense, it is seen that these relations are divided into 4 main groups. These are: God-human relationship, Human-cosmos (universe) relationship, Human-human relationship, Man's relationship with himself. According to Islam, humans must know Allah correctly, the creator and owner of all beings in the world, and establish a healthy relationship with Him. (Quran, 96/1-2.) The orderliness and health of all other relationships depends on a person establishing this relationship correctly. Secondly, a person must establish a correct relationship with his environment. Because Allah has given this responsibility to man (Quran, 2/30; 31/20). A person who is aware of this responsibility will know that he has been sent to the world for a test and will act with a sense of responsibility, not with the discretion of seeing himself as the owner of the universe and doing whatever he wants. Thirdly, in the Human-Human relationship, the person is responsible for the people around him. This responsibility starts from the closest. In this responsibility, a person should not consider himself superior to others (Quran, 49/13). Moreover, he should want for other people what he wants for himself. Fourth is the person's

relationship with himself. According to Islam, human beings are creatures that read themselves from the outside. Man's body and all his other possibilities and abilities have been entrusted to him. A human being must use all organs of his body in accordance with the purpose of creation. Because he will answer to Allah whether he uses them appropriately or not (Quran, 17/36). Not only will he be held accountable, but the organs he used when he committed a mistake will also testify against humans (Quran, 41/20-24). This belief and the idea of accountability it causes will direct the Muslim person to act appropriately and protect him from all kinds of excesses.

General Effects of Believer's Basic Relationships on OCB

Under this heading, it will be tried to explain how the basic relationships of the believer affect OCB theoretically in general. The impact of VAT on individual dimensions will be examined under another heading. OCB, which is an organizational relationship, enters the human-human relationship among the above relationships. In this case, while OCB, which directly enters into human-human relations, is directly affected by human-human relations, it may also be affected by other relationships, sometimes directly or indirectly, depending on the subject of the organization. The main factor that makes the believer's relationships different from other relationships is that the believer is simultaneously responsible to the Creator for all his relationships. The effect of this responsibility of the believer on his relationships will be in his organizational relationships as well as in his other relationships. Since OCB is an organizational relationship, it is expected that this responsibility will also have an effect on OCB. The possible effects of believers being responsible to God for all their relationships on OCB within an organization they will create and the aspects of these effects can be explained theoretically as follows:

Since religion is a voluntary relationship based on free will, in this sense, OCB is also a completely voluntary relationship. In this sense, there is a similarity between OCB and religion. Both of them are nourished by people's positive motivation in their inner world. In this sense, a positive relationship is expected between them. The belief and thought of a believer that he has superior qualities in every respect, that he exists unlimitedly in the presence of everything, that he is controlled by a transcendent being, that he will be punished if he does wrong, and rewarded if he does right, develops in him the phenomenon of constantly avoiding wrong and turning all possibilities into goodness. The first of these, that is, constantly avoiding making mistakes and doing the job properly, will develop positive avoidance behaviors in the employee. In this sense, it will make a positive contribution to OCB. Secondly, it will contribute positively to OCB by developing positive active behaviors within the organization.

A believer's responsibility to God for all his potential will lead him to recognize his own potential and develop it in the best possible way. This will lead to continuous development within the person. Likewise, the organization will voluntarily consider it its duty to make the best use of its opportunities. Negative characteristics such as lying, cheating, and violation of rights will automatically disappear in a believer who has the belief that every person's rights are strictly followed by Allah, and all the characteristics contrary to these characteristics will become a personality in the believer. The fact that even the smallest details will result in reward or punishment by God activates the employee's feeling of fulfilling his defined duty with great care in order to make his salary halal, while on the other hand, the fact that God will reward him even if the employer does not reward him,

makes him use all the possibilities to produce positive value within the organization will lead to evaluation.

Evaluation of “Organizational Citizenship Behaviors” (OCB) in Terms of the Quran and Sunnah

In this section, after briefly explaining the qualities that distinguish OCB from other behaviors and the dimensions of OCB, some of the messages in the verses and hadiths of the Quran and Sunnah, which are the main sources of Islam, regarding each dimension of OCB will be included. In the Quran and Hadith sources, it is seen that the society created by the Prophet realized the virtues mentioned in organizational citizenship behavior. The community formed by the Prophet changed the balance of power in the world in a short time and influenced all people to this day. The Prophet brought systems and principles that are still adopted today so that everyone can live in justice and peace. The content of this system includes a system that limits potentially harmful practices in Organizational Citizenship Behavior. The Prophet created an organization that is compatible with human nature, will benefit all humanity, and will encompass all people.

Altruism

Altruism is trying to be useful to others without considering personal benefit (TDK, 2005, 1557). It is considered the most important dimension of Organizational Citizenship Behavior (OCB) (Kaya, 2013, p. 280). The meaning of the altruism dimension within religious concepts mostly overlaps with the concept of "îsâr", which means "a person uses the opportunities he has to meet the needs of others, even if he is in need, and makes sacrifices for the benefit of others" (Çağrıçı, 2000, 22/490). The selfless attitude displayed by the first Islamic community formed after the Prophet and his followers migrated to Medina was praised and described as follows. According to the event described in the Surah al-Hashr, Muslims from Medina opened their homes and hearts to their brothers who left all their possessions in Mecca. Even though they were in need, they preferred them over themselves. In the rest of the verse, purifying the soul from stinginess is mentioned as the key to salvation (Quran, 59/9).

The peace and well-being of the organizations, groups and communities where people come together and form depends on the sacrifices of those there. The Prophet attributed the perfection of faith in the Islamic society he created to this sacrifice and said, "None of you has faith unless he wants for his brother what he wants for himself" (Bukhari, Faith, 6).

There are many examples of altruism in hadith sources, but since it will exceed the scope of this study, only one example will be given here. When the Prophet migrated from Mecca to Medina, he declared the immigrants and the Ansar as brothers (Bukhari, Itisam, 16) In this brotherhood, altruism reached its peak. In this struggle, sacrifices were made that had never been granted to any society until then, and that had never been seen before. Abdurrahman b. left his property and property because of his faith and migrated to Medina. Avf transferred his sacrifice to the next generations. The Prophet made Sa'd Ibn al-Rabi his brother and Sa'd wanted to donate half of his property to him, but he did not accept and asked him to show him the bazaar where trade was carried out. (Bukhari, Buyu,1). Abdurrahman b. Avf got married in a short time and attained huge financial wealth and became famous for his generosity (Önkal, 1988, 1/157). The immigrants, who went through a difficult

education during the Meccan period, made the same sacrifices in order not to be a burden to their brothers from Medina, who preferred their brothers over themselves and were selfless, with the awareness that contentment is an inexhaustible treasure.

In Western moral philosophy, utilitarian philosophers such as David Hume thought that selfish feelings dominated the essential nature of humans. (Çağrıcı, 2000, 22/491) The Holy Quran, which drew attention to the feelings of stinginess in humans centuries ago, emphasizes that these feelings should be disciplined and says that only in this way can a person reach salvation (The Holy Quran, 4/128). The Prophet demonstrated this in the best way in his own life and also raised such a society.

Civil Virtue

Civil virtue is defined by employees taking responsibility, being willing to participate in management, and observing the opportunities and threats facing the organization (Kaya, 2013, 280). Civil virtue, which also means the sincere adoption of the activities carried out within the organization. He is seen as active in the society created by the Prophet.

In the Quran, a distinction is made between wholehearted adoption of Islam and merely performing rituals. In the Surah Hucurat, this is explained with the concepts of Islam and Faith. (Quran, 49/14). In addition, it is reported and praised that believers rush to do good deeds and compete for this cause (Quran, 23/61). Hypocrites, on the other hand, were informed and condemned for competing with each other in evil, injustice, committing sins and eating haram. (Quran, 5/62).

The Treaty of Hudaibiyyah, made in the sixth year of the Hegira, shows that all the companions had civic virtue. Meccan polytheists and the articles of the Hudaibiyyah agreement made between the Prophet were very difficult for the companions. Umar went to the Messenger of Allah and asked him, "Aren't you the true prophet of Allah?" He made objections as follows. Prophet Muhammad He responded to Omar with kindness and said to the other companions, "Now get up, sacrifice your animals and shave your heads." he said. Even though the Messenger of Allah said this order three times, none of the companions stood up. Thereupon, the Messenger of Allah went to Umm Salama, one of his wives, and told her about the indifference he saw from the companions. Ummu Salama, He told the Prophet to go to the companions, slaughter his sacrifice and shave his head without talking to anyone. The Prophet did exactly as he said. The companions who saw the Prophet sacrificed their animals and started shaving each other (Bukhari, Shurut, 15). As seen here, the companion while they make no mistake in respecting the Prophet, they follow his decisions, can question his decisions, and express their own opinions freely. Especially since the revelation did not come down all at once, the companions waited to see if the verse would be revealed in every event and incident, which enabled them to follow the developments closely. In addition, in an event and event that they did not understand, They were asking the Prophet whether this was revelation or his own ijtihad. Abu Hurayra said, "I have never seen anyone who consulted with his companions more than the Messenger of Allah (pbuh)" (Tirmidhi, Jihad, 34). The Prophet's consultation with his companions are elements that support civic virtue.

While working in an institution or an organization, one should not confuse being active with the desire to be a manager. Some people only work if they are given a presidential or administrative role. If he is not given a position, he will not only not work but will constantly criticize. However,

this situation is criticized in the hadiths. In the hadith, the good news is given that if someone is given the presidency unwillingly, that person will be helped (Bukhari, Ayman, 1).

Superior Awareness of Duty

There are various examples in the Quran and hadiths of superior sense of duty, which means working with love on a given task, not abusing resources, coming to work early, leaving late, being on time, protecting company resources, and making constructive suggestions (Kaya, 2013, 280).

When comparing those who have true faith with those whose faith has not settled in their hearts, the Quran shows that one of the defining characteristics of believers is the sacrifice they have endured for society and expresses it as follows: "The true believers are those who believe in Allah and His Messenger and then do not doubt, They are those who strive/sacrifice with their wealth and lives in the way of Allah. These are the ones who are the same inside and out" (Quran, 49/15). Allah does not equate those who perform their routine duties within the Islamic society with those who make sacrifices for the society, and states that those who make sacrifices have higher degrees and rewards in His sight (Quran, 4/95).

The highest example of superior sense of duty in the hadiths is seen in the Prophet who sees himself as responsible to God and people. It is seen that the Prophet made an effort beyond his duty. Attention is drawn to this situation of the Messenger of Allah in the Quran: "If they do not believe in this book, you will almost destroy yourself with sorrow" (Quran, 18/6). His companions were surprised that the Prophet got up at night and performed extra voluntary prayers and said, "Your past and future sins are forgiven. When asked "Why do you pray so much?" The Prophet said, "Should I not be a grateful servant?" (Muslim, Sıfatu'l-kıyâme, 19). Likewise in the sermon that the Prophet gave to those present during his farewell pilgrimage, he said, "Have I conveyed to you what Allah has revealed? The fact that he asked three times and when they said "yes" and called Allah as witness (Abu Dawud, Buyu, 5) clearly shows his awareness of responsibility towards Allah and people.

Superior awareness of duty is placed on everyone in the hadiths. The hadith "Whoever sees negativity somewhere should correct it with his hand, if he cannot do this, let him correct it with his tongue, and if he cannot do this, let him hate it with his heart, which is the lowest level of faith" (Muslim, Iman, 78) expresses that people should not be indifferent to the negativities they see around them. The hadith stating that the person who gives water to the dog, even though it is not his duty, goes to heaven (Bukhari, Mezâlim, 23) expresses his superior awareness of duty not only towards humans but also towards all living things. Describing the removal of things that cause harm to people on the road as charity (Ahmed, Müsned, 4/423) can be understood as being sensitive to everything that will harm people within the organization. Hadiths stating that waste should be avoided even if ablution is performed under running water (Ibn Mâce, Tahâret, 48) It can be understood as protecting the resources and interests of the institution/company to the maximum extent. The hadith, " A person who sleeps full while his neighbor is hungry is not a (perfect) believer" (Ahmed, Musnad, 1/54) teaches that a person should not be indifferent to the difficulties experienced by those around him.

Sportsmanship

There are sample verses and hadiths in the sources that can fall under the heading of sportsmanship, which refers to sportsmanship, enduring without complaining, showing tolerance, controlling anger at work, and being respectful to others (Kaya, 2013, 280). When faced with evil, responding to evil with good and trying to turn the situation into good with the best possible method are praised in many verses in the Quran, and those with this character are considered among highly qualified people. We will confine ourselves to an example here: “Goodness and evil are not the same. You repel evil with the best behavior; In this case, you will also see that the person with whom there was enmity between you will definitely become a sincere friend! “Only those who are patient can achieve this result, and only those who have a great share in virtue can achieve it” (Quran, 41/34).

The Prophet's approach to the person breaking ablution in the mosque is remarkable. One day, a Bedouin got up and urinated in the mosque. Then people started complaining. The Prophet (pbuh) said to those there: “Leave him alone. Pour a bucket of water over his urine. You were sent as facilitators, not as complicators” (Bukhari, Edeb, 80). This approach of the Prophet is an example of not getting angry when disturbed by other people, not complaining, not showing resentment, showing tolerance and maintaining a positive attitude. Within the framework of the principles of Organizational Citizenship Behavior, controlling anger and being respectful to others in the workplace are mentioned under the title of sportsmanship. People can especially get hung up on racial differences. The fact that racism still persists in countries like America today shows that this disease has been going on for centuries. The Prophet made an effort to eliminate this disease, which he criticized as the morality of ignorance, from the companions. One day Abu Zerr had an argument with Bilal. Thereupon, Abu Dharr (ra) blamed him for his mother and said to him: “O son of the black woman!” "Ya ibne's-sevda," he said. This word of his is when it was delivered to the Prophet, he said, “O Ebâ Zerr! Are you blaming him because of his mother? This means that you are a person who still has ignorance (morality) within you, he said (Bukhari, Iman, 23) . When there are disagreements within the organization, it is valuable to take the first step and act as a sportsman. In the hadith, it is said that the best person among those who are offended is the one who greets and makes peace for the first time, and remaining offended for more than three days is prohibited (Müslim, Birr, 8).

Kindness

The main thing that prevents people from being respectful to each other and behaving in a gentlemanly manner is that they lose love for each other and act with feelings of grudge, hatred and jealousy (Kaya, 2013, 280). The Prophet taught his companions the language and behavior of kindness through both his practices and advice.

There are many verses in the Quran that command and praise the behaviors required by the principle of politeness in people's relationships and prohibit contrary behaviors. We will give two of these as examples. Almighty Allah, who knows how important words are in relations between people, says in the Surah Al-Isra: “Tell My servants to speak the best of words among themselves; because the devil comes between them. "Surely Satan is the open enemy of people." (Quran, 17/53). The Prophet gave some advice to strengthen the bond of love between people. One of them is to spread greetings among people (Muslim, Iman, 22), the second is to exchange gifts (Tirmidhi, Vela, 69). However, the spread of greetings is not only through the tongue. Spreading greetings means spreading peace, safety, security and trust among people. In another hadith, it is explained that this will be achieved by not hurting people with one's hand or tongue and by being kind to them (Muslim, Iman,

14). Speaking softly, smiling, and humility are acts of kindness. The Prophet saw even smiling in the face of his fellow believer as charity/reward. In one of his hadiths, while listing which good deeds constitute charity, he also mentioned "smiling on your brother's face" (Tirmidhi, Birr, 36). The goal that Islam wants to bring people to is for people to approach each other in a climate of compassion. This is the secret of starting every work with the name of Allah, whose mercy is endless.

Organizational Loyalty

Organizational loyalty refers to protecting the organization from external dangers, defending the organization against strangers, and remaining loyal to the organization even under adverse conditions (Kaya, 2013, 280). There are related verses and hadith narrations. While believers are commanded and encouraged in different verses in the Quran to be with other believers, not to betray them, to protect their interests, and to endure all kinds of trouble for them, the opposite behavior is prohibited. We will confine ourselves to one example: "O you who believe! Whoever among you turns back from his religion, let him know that Allah will bring a people whom Allah will love and they will love Allah; They are humble towards believers and dignified towards unbelievers; They make jihad/sacrifice in the way of Allah and are not afraid of anyone's condemnation. This is a blessing from Allah that He gives to whomever He wishes. God's grace is extensive; "He knows everything" (Quran, 6/54).

In the hadiths, "A Muslim is the brother of another Muslim. The hadith "He does not oppress him or hand him over to the enemy" (Ebû Dâvûd, Edeb, 46) expresses that a person should not betray his friends in the organization. In his hadiths, the Prophet described betrayal of trust as hypocrisy (Bukhari, Iman, 23). Particularly in the family institution, efforts should be made to ensure that the family survives, and negative things happening inside should not be intervened from the outside. Nowadays, the suggestion of some malicious people to reveal the secrets of the family institution and to put the spouses in humiliating situations is an important factor in the increase in divorces. The saying "An arm is broken but it stays in its sleeve" actually expresses organizational loyalty. However, it should not be forgotten that if wrong things are going on within the organization, if there is theft, corruption or murder, organizational loyalty cannot be mentioned here. As a matter of fact, terrorist organizations can misuse concepts and mislead them under the name of loyalty to their organization. The Prophet also pointed out this in his hadiths and said that there are three things that cannot be kept in one's sleeve and that these are murder, cruelty and prostitution (Ebû Dâvûd, Edeb, 37).

Adapting to the Organization/Organizational Acceptance

Adapting to the organization means showing harmonious behavior without the need for the supervision of another individual (Kaya, 2013, 282). It is important for the person to accept the place and job he/she works for in terms of the progress of the institution. Acceptance of the organization is also the person's internalization of the institution and the work done.

While the Quran strictly commands believers to obey the rules of their faith and encourages this in every context, it prohibits abandoning these rules, being indifferent to them, or neglecting them. There are many verses on this subject. We will be content with two examples: "Those who believe are only brothers, so make peace between your brothers and fear Allah, so that you may

receive His mercy" (Quran, 49/10). Communities where adaptation to the organization is at its peak can achieve success. In this context, Talut's army is given as an example in the Quran. Allah tested Talut's army while crossing the river and they were told that they should not drink more than a handful. But all but a few of them drank from it. When he and those who believed with him crossed the river, they said, 'We have no power against Goliath and his soldiers today.' As for those who hoped to meet Allah, they said, 'How many a small force has defeated a large number of troops by the permission of Allah, and Allah is with those who are patient' and they won the war with a small group (Quran, 2/249). It should not be forgotten that the chain is as strong as its weakest link. Mistakes made within the organization may cause losses to the entire organization. For this reason, each person is obliged to perform his/her duty in the most correct way. On the day of Uhud, the Prophet placed fifty archers at the place in the Aynain pass and Abdullah b. He appointed Jubeyr as the commander and said, "Do not leave your place no matter what. Even if you see that we are defeated, do not leave your place until I send you news" (Bukhari, Jihad, 164). However, the archers left their places to get a share of the spoils. Abdullah b. Jubeyr, although he reminded the archers of the Prophet's words, they did not listen to him. The archers who left their positions caused the Muslims to be defeated.

The Prophet insisted that those who follow him should be sincere and avoid hypocrisy. The Prophet emphasized in one of his hadiths that religion means sincerity. Sincerity towards whom? When asked, he said, "Against Allah, the Prophet, the book, the rulers of Muslims and all believers." (Muslim, Iman, 23) A person who is sincere towards the people he is with and the institution he works for will either fulfill his duties there sincerely or leave and go elsewhere. will focus on work. In another hadith the Prophet explained the concept of ihsan as worshiping as if you see Allah, and even though you do not see Him, He sees you (Bukhari, Iman, 36), and asked people to act with the awareness that they are always under surveillance. This morality is very important today. Carrying out corruption by saying that when people get the opportunity, no one will know about it, is closely related to the lack of this awareness.

Self-improvement

Personal development, which includes the voluntary behavior of employees to improve their knowledge skills (Kaya, 2013, 282), is actually one of the most important goals of Islam. Because one of the goals of Islam is to raise people to be perfect. The Quran encourages those who believe in it to strive with all their strength to be successful. He also promised that they would be successful if they were sincere in their efforts. This issue is expressed in the Ankebut Surah as follows: "As for those who do their best for us, We will surely guide them to the paths that lead to Us. Surely, Allah is with those who do good" (Quran, 29/69). For this reason, among the duties of the Prophet is not only preaching. Among his duties is the duty of purification. As a requirement of this duty, the Prophet purified the society that was subject to him both materially and spiritually and raised a perfect society that was developed individually and socially. In this context, the gradual revelation of the verses is remarkable in terms of the codes of social change. The Prophet transformed the ignorant society into a civilized society within the framework of the Sunnah of Allah.

He built a mosque as soon as he came to Medina. While the Prophet gave general lectures to the public there, he built the Companions of Suffa in that mosque and gave them special training (Baktır, 2009, 37/469). The companions improved themselves with each verse revealed and achieved their personal development by combining life with revelation. One of the things they pay attention to

here is that they learn the verses one by one, and after applying these to their lives, they move on to new verses. Nowadays, some people may limit personal development only to school. For this reason, some teachers, doctors, engineers, etc. After graduating and considering themselves sufficient, they leave their scientific journey. When we look at the hadiths, The Prophet compared the path of knowledge to the path of heaven (Abu Dawud, Knowledge, 1) and taught that a person should continue his journey of knowledge until he reaches heaven. The Prophet's command, "Even if the apocalypse comes, plant the tree you have" (Tirmidhi, Science, 2) can be evaluated in this context. Accordingly, a person should not give up learning even in his most hopeless moments, he should continue on the path of knowledge with all his effort and always improve himself.

Conclusion and Recommendations

It may be difficult for those who view life only from a financial perspective to fulfill the principles found in Organizational Citizenship Behavior (OCB). The fact that the mentioned virtues have a spiritual aspect and that the person prioritizes other people rather than himself will affect people who are full of selfish and stingy feelings to realize them. For this reason, when the teachings of the Quran and the Sunnah, which connect spiritual virtues to a supreme purpose, are taken into consideration, the principles of Organizational Citizenship Behavior (OCB) can be adopted more quickly. As a matter of fact, if some people do these virtues and others do not, this will affect the sustainability of these virtues. In addition, the lack of a spiritual aspect of such virtues may lead to abuse of people.

Islam has brought universal principles for the development of people and humanity. These principles support whatever understandings they align with. The principles of Organizational Citizenship Behavior (OCB) and its aspects that contribute to the development of individuals and society should be supported. However, there have been people and groups who abused these principles in every period. People should use their minds here and the organizations and institutions they are affiliated with should prevent things they do to the detriment of people. As examples shown above, these principles may have aspects of abuse. At this point, one should be careful and not approve of illegitimate behavior.

As a result, it is clear that people cannot move forward with only financial motivations. Showing them spiritual goals and satisfying their hearts is necessary not only for this world but also for the afterlife. For this reason, emphasizing verses and hadiths while explaining the principles of Organizational Citizenship Behavior (OCB) will encourage people who believe. Those who work in this field will be able to separately evaluate the data in verses and hadiths for their own fields.

References

1. Have a look, Mustafa. (2009) "Suffe" in *TDV Islamic Encyclopedia (37/469-470)* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
2. Bukhari, M. b. I., (1987). *Sahih Bukhari* , Daru Ibn Kesir.
3. Hanbal, Ahmed. (2001). *Musnad* . Thk. Şuayip Arnâût, Müessesetü'r-Risâle.
4. Kaya, D.S. (2013). Organizational Citizenship Behavior. *Turkish Administration Journal* , Issue: 476, 265-288.

5. Çağrıcı, M. (2000). “İsar” in *TDV Islamic Encyclopedia (XXII/490-491)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
6. Ebû Dâvûd, S. b. E. (ty.), *Sünen-i Ebî Davud*, thk: Nasirüddin Elbani, Mektebetü'l-Mearif.
7. Ibn Majah, Muhammad. (22010). *Sunan*. İhyâü Kutubi'l-Arabi.
8. Karaman, A. & Aylan, S. (2012). Organizational Citizenship. *Journal of Kahramanmaraş Sütçü İmam University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 2 (1), 35-48. Retrieved from <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/pub/issue/10264/125885>
9. Quran.
10. Muslim, b. H., (ty.), *el-Camiu's-Sahih*, Darü'c-Ceyl.
11. Önkal, A. (1988) “Abdurrahman b. Avf” in *TDV Islamic Encyclopedia (1/157-158)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
12. Turkish Language Society. (2005). *Turkish dictionary*. Ankara, (10th Edition, p. 1321) Turkish Language Association Publications.
13. Tirmidhi, M. b. I. (ty), *Cami'u's-Sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Darü İhyâü't-Türasü'l-Arabi.
14. Tokgöz, Emrah. & Seymen, A. The Relationship Between Organizational Trust, Organizational Identification and Organizational Citizenship Behavior: Research in a State Hospital. *Suggestion Journal*, 10 (39), 61-76. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruoneri/issue/17900/187803>